

KAKO MISLE

ŽIDOVÍ

ZAPISI IZ
BILJEŽNICE
JEDNE UČITELJICE

Julija Koš

Kako misle Židovi

NAKLADNIK: Židovska vjerska zajednica Bet Israel

ZA NAKLADNIKA: Daniel Benko

UREDNIK: dr. sc. Kotel Dadon, izv. prof.

Copyright © 2023 Julija Koš

GRAFIČKA PRIPREMA: D.S.M.-grafika d.o.o.

TISAK: D.S.M.-grafika d.o.o.

Autorica je izabrala i na hrvatskom jeziku priredila:

Psalam 22

Najsajnija kruna je kruna Tore (narodna predaja)

Kako je Bog odredio mjesto za gradnju jeruzalemskog Hrama (narodna predaja)

Kako su sagrađene zidine jeruzalemskog Hrama (narodna predaja)

Iz motiva o drevnim mudracima i rabinima (narodna predaja)

Anegdote o „mudracima iz Helma” (narodna predaja)

Golem (kabalistička književnost)

Vinjete: detalji iz Sarajevske Hagade

OBJAVLJIVANJE OVE KNJIGE POMOGLI SU:

Savjet za nacionalne manjine Vlade RH

i

Hrvatsko-izraelsko društvo u likvidaciji

ISBN 978-953-7926-26-7

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem 001208844

Julija Koš

KAKO MISLE ŽIDOVİ

ZAPISI IZ BILJEŽNICE JEDNE UČITELJICE

ŽIDOVSKA VJERSKA ZAJEDNICA BET ISRAEL U HRVATSKOJ

קהילה ותיודית בית ישראל בקרואטיה

THE BET ISRAEL JEWISH COMMUNITY OF CROATIA

Zagreb
2023.

*O Židovima, rasutima cijelim svijetom,
nacisti šire grozne laži ... zato mi moramo
dokazati da su to neistine ... zato moramo
biti najbolji.*

Judith Kerr

*Kada je Hitler ukrao
Ružičastog Zeca*

*Bilo bi neprirodno kada židovski prioriteti
ne bi bili moji prioriteti.*

* * *

*Djelovanje je jedini lijek za ravnodušnost,
najpodmukliju od svih opasnosti.*

Elie Wiesel

u govoru zahvalnosti za
Nobelovu nagrade za mir

The image shows a close-up of a book cover with a repeating embossed floral pattern. The pattern consists of stylized leaves and flowers arranged in vertical columns. In the center, there is a rectangular panel containing Hebrew text. The text is arranged in three lines: the top line reads 'מחברת', the middle line reads 'המורה', and the bottom line reads 'לילך'. The text is embossed into the cover material.

מחברת
המורה
לילך

Učiteljica

Docendo discimus

(latinska: *Podučavajući učimo*)

Prije svega sam učiteljica, židovska učiteljica. Bavim se temama s područja židovskih studija i svim temama koje se s njima logično povezuju: povijesnim, sociološkim, etičkim, arheološkim, komparativnim religijama... Već više od 40 godina, kao knjižničarka i predavač, podučavam skupno i pojedinačno, mlade i odrasle. Podučavajući, učila sam tijekom sveg svoga odraslog života. U načinu predavanja, pripremi i iznošenju teme, uzor mi je u sjećanjima na mudrost, znanje i pristup slušačima nekoliko mojih najdražih, nezaboravnih profesora; osjećam se i ponosno i ponizno u sjećanju na njih. A bilo je među mojim profesorima i nekih istinskih znanstvenika, ali ipak je mučno bilo slušati njihova predavanja izrečena u grču nedostatka elokvencije i pedagoškog talenta. Ipak, premda nisu posjedovali visoke predavačke sposobnosti, i od njih sam mnogo naučila, smatrajući da zbog njihovog velikog poznavanja građe vrijedi uložiti vrijeme i trud u pohađanje njihove nastave, dok su mnogi kolege izbjegavali takva predavanja. Učila sam i od jednih i od drugih, spoznala što je dobro a što nije u procesu podučavanja. Zbog dolične poniznosti pred spomenom na moje drage profesore, nedostižne i znanstvenim i pedagoškim autoritetom, kada bi me tijekom protekla više od četiri desetljeća slušači svih uzrasta oslovljavali s „profesorice”, nije me ta riječ činila osobito gordom, osim u mojim vrlo mladim danima. U nebrojenim predavanjima koja sam održala na tri kontinenta, na mnogim mjestima i raznim okolnostima, pred svim uzrastima i na razne teme, nikada nisam osjetila neku osobitu emociju koja bi bila jača od normalnog uzbuđenja u samoj odgovornosti iznošenja znanja pred slušače. Dakako, samo sobom uzbudljivo je pružanje svojih znanja onima koji ih prethodno nisu imali.

Znanje samo sobom usavršava svijet, a usavršavanje svijeta je – prema židovskom nauku – najveća ljudska vrlina. Stoga smo trajno dužni usavršavati svijet i učenjem i podučavanjem, jer i podučavajući

učimo. Tako je nakon toliko godina podučavanja došao i završni dio moga javnog djelovanja: od 2012. godine u sklopu djelovanja edukacijsko-informacijske knjižnice Židovske vjerske zajednice Bet Israel, održavam terensku nastavu o osnovama židovstva za skupine posjetitelja iz niza osnovnih i srednjih škola iz svih krajeva Hrvatske, nekih čak iz susjedne Slovenije (njihovi učenici sjajno razumiju hrvatski jezik). Godinu za godinom, nove naraštaje na obradu nastavne jedinice o religijskim i kulturalnim manjinama u Bet Israel dovode voditelji različitih nastavnih predmeta, od religije/vjeronauka do povijesti, etike, hrvatskog jezika, umjetnosti... iz osnovnih i srednjih škola, a povremeno na ovu terensku nastavu, prilagođenu uzrastu polaznika, sa svojim voditeljima dolaze i polaznici raznih fakulteta. Djelatnici tih različitih smjerova i stupnjeva obrazovnog sustava susreću u Bet Israelu srdačno prihvaćanje i visokostručnu razinu edukacije, te se na temelju prethodnih iskustava u Bet Israel vraćaju s novim naraštajima polaznika; svake ih je godine sve više, godišnje prosječno oko 25 skupina. Poticaj za održavanje ove volonterske javne aktivnosti, u koju rado ulaže mnogo energije i stručnog znanja, Bet Israel nalazi u opravdanom osjećaju da time snažno i trajno pridonosi smanjivanju mogućih antisemitskih zabluda kojima bi mladi ljudi mogli biti zatrovani u svome virtualnom, ali i stvarnom životnom okružju. Stoga nije cilj ove nastave – kao ni bilo koje druge kvalitetne poduke za mlade – da polaznici saznaju i nužno zapamte što više činjenica, već da spoznaju opći neusporedivi prinos židovskog naroda svijetu i da spoznaju visoki moralni standard i poruku u načinu života pobožnih Židova.

Ova već uhodana suradnja sa širim nacionalnim obrazovnim sustavom pokrenula se spontano, na temelju povremenih, a zatim i sve češćih upita obrazovnih ustanova o mogućnosti posjeta sinagogi zajednice Bet Israel, pri čemu bi učenici primili i kratku meritornu poduku o osnovama židovske religije, kulture i o drevnoj povijesti židovskog naroda. Na temelju prakse tih početnih godina, uspostavljena je metodologija za ovu nastavu, prilagođena trima uzrastima: za niže razrede osnovne škole, za razrede od šestog ili sedmog do prvog i drugog razreda srednje škole, te za treći i četvrti razred srednje škole i studente. Sažeto se objašnjava sustav židovskog kalendara i blagdana, osobito način života religiozne obitelji, te druge zanimljivosti iz povijesti i suvremenosti židovskog naroda, poput današnjeg ukupnog broja Židova na svijetu (oko 13-14 milijuna), geografskog položaja države Izrael, njezinih gradova i glavnog grada Jeruzalema – starog 3000 godina, o jezicima u židovskim zajednicama svijeta, a to su izvorni hebrejski, zatim jidiš i

drugi jezici vremenom razvijeni unutar raznih starih svjetskih kultura među kojima Židovi žive već dva i pol tisućljeća, dok u moderno doba žive u skoro svim zemljama svijeta, pa u malom broju i u Hrvatskoj. Svakoj dobnoj skupini slušača na prikladan se način ukratko približi židovski način života, u kojem je vjernik tijekom svih sedam dana u tjednu i svih godina svoga života u potpunosti – uza sve ostale svoje aktivnosti – posvećen ispunjavanju mnogobrojnih religijskih odredaba i propisa, a sve to nije da bi mu se život besmisleno otežao, nego da bi već u mladosti moralno ojačao i opremio se za buduća životna iskušenja.

Nastavu u Bet Israelu održavam volonterski, osjećajući tu zahtjevnu aktivnost kao „otplatu” moralnog i duhovnog duga prema djedovima i bakama, kao održavanje spomena njihovih imena, te kao poštovanje prema ukupnoj povijesti židovskog naroda. Ova aktivnost bila mi je „misija” i prije djelovanja u Bet Israelu, tijekom niza godina vođenja dviju specijalnih židovskih knjižnica, a to je i ostala sve do danas. Sve ovo bilo je iz snažne posvećenosti cilju da usadim dobro sjeme znanja u sva ta nebrojena mlada srca koja dolaze iz šire sredine, ne uvijek lišene određene doze antisemitizma. I još više, nije mi toliko bitno da zapamte bezbroj pravila o židovskom vjerskom životu, već da stječu slobodu mišljenja i zaključivanja, osjećaj za toleranciju, za humanost, za život dostojan najboljih plodova truda dugog niza dosadašnjih naraštaja. Kvalitetno pruženo znanje o temeljima židovstva mladoj osobi iz šire društvene zajednice za cijeli je život obrana od neizbježno očekivanih susreta s antisemitizmom na njihovom životnom putu.

U početcima nisam u toj nastavi očekivala neke nove, nepoznate mi emocije, neke velike prijelome samim ispunjavanjem te moje „misije”. A ipak su me – bilo je to prije nekoliko godina – najmlađi uspjeli ozbiljno ganuti! Prvi put u mom predavačkom djelovanju, ne glasovi odraslih slušača, već dječji glasovi, iznenadno i snažno su me omekšali, a i do danas tako djeluju kada se prisjetim tog trenutka. Uzvikivali su „učiteljice, učiteljice!”, nadvikujući se i podižući dva prstića i mašući šacicama nad glavama svojih suučenika, pozivajući me da im dam pravo na govor, da upravo njima pružim prigodu za postavljanje pitanja o temi o kojoj su došli nešto naučiti od mene. A pohađali su tek treći razred osnovne škole!

Zbog ozbiljnosti teme, dotad sam uglavnom njegovala ozbiljan ton predavanja, pa sam se pred dolazak ove skupine najmlađih gotovo zabrinula: na terensku nastavu mi dolaze devetogodišnjaci! Kako njima tumačiti o religiji, o Židovima i židovstvu, o povijesti, tradicijskim odredbama i zakonima... kad oni čak ni ne poznaju te „odrasle” riječi i

nikada nisu čuli za te pojmove?! Dok sam u početka predavanja bila donekle oprezna, moji mali učenici su to odmah riješili sami, svojim otvorenim dječjim dušama punim veselja i empatije, svojom nestrpljivim žarom da što više saznaju o svijetu oko sebe. Tako sam se i ja smjesta prilagodila: „religiju” sam nazvala „vjera”, „židovski zakon” je bio „ono dobro međuljudsko ponašanje” o kojemu su počeli učiti u školi, židovsku „tradiciju” smo nazvali „običaji”... i divno smo se razumjeli. Riječ „učiteljica” postala je toga dana velik dio mog identiteta, ugradila je novi ponos u moju životnu misiju.

A bilo je tih lijepih osjećaja još... U nekoj drugoj skupini školaraca postavila sam moje standardno pitanje za uklanjanje ograda u komunikaciji: „Djeco, tko su ti Židovi kojima ste došli u posjet?” Većina je šutke sjedila, mirno, očito pomalo zbunjeno, samo je jedna djevojčica podigla ruku najavljujući svoj odgovor, nekoliko sekundi još je oklijevala tražeći u sebi najpribližnji točan odgovor, pa rekla: „Ljudi”. Zadržala sam, jer ovo me je smjesta prisjetilo dnevnika Anne Frank i rečenice koju je napisala u svom tavanskom skrovištu, da se nada, da očekuje, da žudi za danom kada „će Židovi jednom ponovo postati samo obični ljudi.” Moja mala učenica spoznala je tada u svojoj dobroj duši jednostavnu istinu koju negiraju milijuni i milijuni antisemita: i Židovi su obični ljudi. Na ma kakve trule dijelove društva ova djevojčica u životu naiđe, na ma kakvu mržnju i zle poruke ova djeca kasnije budu naišla, oni neće izgubiti svoje znanje da su Židovi ljudi. U budućoj sredini u kojoj će ova djeca uskoro živjeti i oblikovati ju kao odrasli ljudi, Židovi mogu mirno i dobro živjeti, biti samo obični ljudi zajedno s ostalim ljudima. I naš trud u Bet Israelu oko rada na ovoj terenskoj nastavi za hrvatske škole tome bitno pridonosi. Ovo je veliko ostvarenje moga profesionalnog i ljudskog cilja.

U tom dugogodišnjem uzbudljivom oblikovanju zajedničkog jezika s vrlo mladim ljudima, pa i djecom, duboko sam spoznala značenje hebrejske riječi *mora* – *učiteljica*. Dječji povici „učiteljice, učiteljice!” mnogo više su mi značili od bezbrojnih slučajeva kada su me ozbiljni odrasli slušači oslovili s „profesorice”. I sada mi je toplo pri duši kada u sjećanju obnavljam povike tih glasića... Jer učitelj nije samo riječ koja određuje nečije zanimanje, profesiju, već, osobito u židovstvu, nosi i neusporedivu duhovnu težinu i dubinu. Pojam poštovanja povezan s pojmom učiteljstva, u židovstvu općenito znači mnogo više od same građanske pristojnosti. Učitelj je u židovstvu najpoštovaniji pojam: kada govorimo o svojoj majci, s dužnim poštovanjem treba reći *moja majka* i *učiteljica*, a kada spominjemo oca, kažemo *moj otac* i *učitelj*.

TRI DESETLJEĆA HRVATSKO-IZRAELSKOG DRUŠTVA: od ideje do vrhunca i do gašenja (1994.–2004.–2023.)

Imala sam čast biti predsjednicom udruge Hrvatsko-izraelsko društvo (HID), ali i nesreću biti mu posljednjom predsjednicom.

Svoju desetu obljetnicu djelovanja Društvo je 2004. godine dočekalo i proslavilo netom useljeno u skromno opremljene prostorije u prizemlju jedne od zagrebačkih gornjogradskih povijesnih zgrada, na kasnije široko popularnoj adresi u Radićevoj ulici broj 26. Prostorije su veličinom i smještajem bile idealne, premda minimalno opremljene i malo komforne, ali članovi i prijatelji Društva su se tu rado okupljali u velikom broju.

Za taj vrlo pogodan smještaj bilo je zaslužno poglavarstvo Grada Zagreba, kako je tom prigodom naglasio sam prvi predsjednik Društva Mihael Montiljo. Grad je Društvu prostor dao na trajno korištenje bez naplate najma i bez ikakvog ugovora, na način poštenog korištenja. Grad je tada prepoznao dobru svrhu rada udruge, kao i prethodnih udruga koje su tu godinama djelovale sa sličnim ciljevima. Društvo je svojim skromnim sredstvima održavalo prostor i na obostrano zadovoljstvo, svoje i vlasnikovo, pokrivalo režijske troškove i plaćalo neophodne radove na instalacijama i slične tekuće troškove. Tako je, nakon početnog desetljeća djelovanja u manje prikladnim prostorima, Društvo tijekom skoro 20 godina, gotovo do kraja svoga 30-godišnjeg postojanja, uspješno i plodno djelovalo u Radićevoj ulici broj 26.

Tijekom ukupno tri desetljeća djelovanja, HID je bitno pridonio boljem poznavanju i percepciji Hrvatske u Izraelu, a i Izraela i židovstva u hrvatskoj javnosti. Društvo je djelovalo na područjima kulture i umjetnosti, te obrazovanja, znanosti i istraživanja mogućnosti za međunarodnu suradnju. Stoga su mu ciljevi od prvog dana djelovanja bili:

- promicanje i unapređivanje prijateljskih odnosa, kulturne, znanstvene i svake druge suradnje između Republike Hrvatske i Države Izrael
- njegovanje i promicanje židovske i izraelske, te hrvatske kulture, tradicije i baštine
- širenje kulture, tolerancije i suradnje među različitim religijskim i kulturnim zajednicama
- poticanje razvitka i pridonosenje civilnom društvu
- promicanje demokratske i političke kulture

Vođeno tim ciljevima, Društvo je svoje djelatnosti usmjerilo na šire građanstvo, na nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj, na regionalna i lokalna samoupravna tijela i tijela državne uprave, na nevladine udruge i građanske inicijative, te ne ustanove i organizacije u obrazovanju i kulturi.

Stručno vođenje Društva bilo je na volonterskom temelju. Članovi uprave Društva organizirali su vrlo posjećene večeri obilježavanja izraelskih i hrvatskih nacionalnih blagdana, predavanja uglednih stručnjaka, književne susrete i promocije knjiga na teme iz kulture, povijesti i suvremenosti židovskog naroda u svijetu, koncerte s izvođenjem djela izraelske i hrvatske glazbene baštine, scenske i plesne nastupe, izložbe hrvatskih i izraelskih likovnih umjetnika...

Ali je niz nevolja nastupio uskoro nakon izbora nove ekipe vodstva Društva, potkraj 2019. godine. Samim početkom 2020. godine počela je pandemija, uslijedila su dva potresa 22. ožujka i 29. prosinca, snagom nezabilježena u zadnjih 140 godina. Velika šteta pogodila je sve zagrebačke starije objekte, a među njima se neizbježno našao i osobito krhak, star prostor u Radićevoj 26, koji više nije bio primjeren ni siguran za javne skupove već nakon prvog, proljetnog potresa. Premda su ove goleme teškoće dovele Društvo u njegove najteže dane, uz pomoć organizacija sa srodnim ciljevima, rad se uspio održati još dvije vrlo plodne godine. U tom se razdoblju putem gostovanja u Europskom domu, prostorijama Napretka i Hrvatsko-poljskog društva, oba u Gajevoj ulici, te u prostoru Židovske vjerske zajednice Bet Israel, izvelo više vrijednih i dobro posjećenih programa.

Pored pripreme i izvedbe tih programa, HID je u istom razdoblju uspio ovlaštenoj izraelskoj ustanovi Yad Vashem podnijeti prijedlog za proglašenje *Pravednika među narodima svijeta*, što je uspješno okončano priznanjem Pravednika Kamila Firingera iz Osijeka (spasio je majku obitelji i tada malog dječaka, člana HID-a prof. dr. Darka Fischera).

Ovim je, u sklopu svojih statutarnih ciljeva, značajno pridonio percepciji Hrvatske u Izraelu, osobito osjetljivom na pozitivne teme iz Holokausta.

Ali je tada nastala i nova, nepremostiva poteškoća: bezuvjetno novčano potraživanje vlasnika prostora u Radićevoj ulici, tada već u sastavu Državne imovine. Dotad su i tadašnji i prijašnji vlasnik taj prostor desetljećima potpuno zanemarivali, kao da i ne postoji, te je bio u tako zapuštenom stanju da se i ne bi mogao legalno iznajmiti. Ipak, vlasnik je jednostrano i bez prethodnog ugovora, počeo zahtijevati naplatu za korištenja prostora, čak i za pet godina unatrag, prema svom vlastitom cjeniku. Plaćanje je postavljeno kao uvjet za ostanak u prostoru, neovisno o činjeničnoj neuporabivosti prostora od *lockdowna* 2020. godine nadalje i već nakon prvog potresa. Od Društva je tražen iznos za petogodišnji najam unatrag, čak uz daljnji, posve nepremostiv uvjet, da Društvo samo obnovi taj vremenom i prirodnom katastrofom uništen prostor. Na zamolbu za susret radi dogovora, Ministarstvo državne imovine nikada nije ni odgovorilo.

Nakon što je objema stranama postalo jasno da se neće postići dogovor o plaćanju, u ime vlasnika stigao je Društvu dopis Državnog odvjetništva RH, pod naslovom „Zahtjev za mirno rješenje spora”, koje je ponuđeno putem iseljenja Društva. Uviđajući da drugog izlaza nema, Skupština je to prihvatila, te se Društvo iselilo dana 15.11.2021., uz velike troškove i materijalne gubitke. Prostor je komisijski predan vlasniku, uz obostrano potpisani, prethodno usuglašeni tekst zapisnika o primopredaji, u kojem je izrijekom navedeno da je *iseljenjem postignuto mirno rješenje spora*. O ovome je predsjednica udruge izvijestila skupštinare na redovitoj godišnjoj skupštini, u listopadu 2022. godine.

Međutim, više od pola godine nakon tako izvršenog mirnog rješenja spora, stigao je novi zahtjev, začudo, identičnog naslova i istim potpisom kao prethodni, to jest ponovo „Zahtjev za mirno rješenje spora”. Ali sadržajem je ovaj dopis bio proturječan ranijem, prema čijim odredbama je mirno rješenje spora već mjesecima ranije bilo izvršeno, što je potvrđeno obostrano prihvaćenim i potpisanim dokumentom. U ovom drugom „Zahtjevu za mirno rješenje spora” vlasnik pod prijetnjom tužbe ponavlja zahtjev za isplatu navodnog duga unatrag pet godina i to za „izgubljenu korist od prostora”.

Ugovora između dviju strana nikada nije bilo, a gdje nema ugovora nema ni duga, te je Društvo odbilo zahtjev, dokumentirano dokazujući da vlasnik neutemeljeno ignorira već prethodno postignuto mirno rje-

šenje. HID je u odgovoru na tužbu naveo i da je vlasnikov zahtjev za isplatu pravno neutemeljen s još jednog bitnog temelja, naime Društvo je prostor koristilo na, pravnim jezikom, način „poštenog posjednika”: početno je s ovlaštenog mjesta primilo ključ prostora, kontinuirano je održavalo prostor na svoj trošak, opskrbu energentima je plaćalo prema računima koje je primalo na svoje ime i na adresi predmetnog prostora, uredno je plaćalo sve režije, a vlasnici desetljećima na to nisu imali ni prigovora, ni komentara, ni zahtjeva. Stoga je Društvo zaključilo da prema dvije pravne osnove NIJE dužno isplatiti vlasniku nikakav novčani zahtjev:

- jer za navodnu izgubljenu korist od prostora vlasnik u tužbenom zahtjevu ničim nije naveo, a još manje dokazao, da bi mu udruga HID ikada bila omela stjecanje koristi od navedenog prostora ili da je takvu konkretnu ponudu ikada imao i propustio zbog boravka HID-a u prostoru
- jer je udruga koristila prostor u potpunosti na način koji Zakon određuje kao korištenje na način „poštenog posjednika” (čl. 164. Zakona o vlasništvu), te se na zahtjev vlasnika iselila, zbog čega NIJE dužna platiti nikakvu novčanu naknadu vlasniku za prethodno korištenje prostora

Unatoč tim utemeljenim argumentima, uslijedila je tužba vlasnika za isplatu prema postavljenom zahtjevu. Pripremno sudsko ročište održano je 10. ožujka 2023. godine, Društvo je u svemu ostalo pri izjavama i dokumentima koji su prethodno bile predane Sudu, čime je Društvo u cijelosti dokumentirano pobijalo tužbeni zahtjev vlasnika.

Međutim, nakon rasprave na Skupštini Društva o nastavku rada i djelovanja, osobito s obzirom na način na koji se odvijao već prvi sudski postupak, prevladalo je mišljenje da pod takvim pritiskom Društvo ne može održavati daljnje aktivnosti. Buduća okupljanje i povremeni programi će biti mogući u suradnji sa Židovskom vjerskom zajednicom Bet Israel i u njezinim prostorima, s obzirom da se programi jedino tamo mogu održavati bez naplate. Stoga je jednoglasno odlučeno da udrugu treba zatvoriti i provesti postupak likvidacije, o čemu je Upravi za udruge u srpnju 2023. godine predana dokumentacija, te je nakon toga preuzeto i Rješenje o prestanku rada udruge i ispisivanju iz registra udruge.

U nemoći pred nepremostivim preprekama i nerazumijevanja odgovornih za kvalitetne prinose društvenoj zajednici, okončan je 30-godišnji rad Hrvatsko-izraelskog društva. Posljednja oskudna nov-

čana sredstva, preostala nakon posljednjeg aktivnog dana udruge, ugrađena su u objavljivanje ove knjige. Neka barem to bude skromni spomenik 30-godišnjim naporima i značajnom prinosu Hrvatsko-izraelskog društva razvitku hrvatskog građanskog društva.

PREDSJEDNICI HRVATSKO-IZRAELSKOG DRUŠTVA

OSNIVAČ, Mihael Montiljo: 1994.–2006.

Filip Rosenzweig: 2007.–2015.

Milan Bešlić: 2015.–2019.

Julija Koš: 2019.–2022.

UMJESTO IN MEMORIAMA MIHAELU MONTILJU NA (NE)ODRŽANOJ PROSLAVI 30 GODINA DJELOVANJA LIKVIDIRANOG HRVATSKO-IZRAELSKOG DRUŠTVA...

Bez Miše Montilja ne bi bilo Hrvatsko-izraelskog društva (HID), udruge građana koja je tijekom 30 godina značajno utjecala na kulturnu i građansku klimu grada Zagreba, pa i mnogo šire. Mišo ju je osnovao 1994. godine i vodio njezino djelovanje tijekom prvih 12 godina, sve dok nas nije napustio u prosincu 2006. godine. Vječito neumoran, u žurbi, oduševljen, tijelom malen a duhom snažan i neumoran. Premda nije bio fanatični cionist, Mišo je imao stvarnu ljubav za Državu Izrael, zemlju predaka. A snažno je iskazivao i trajni aktivizam u jačanju prijateljskih veza između židovske i hrvatske kulture i naroda, u traženju putova za ostvarenje tih prijateljstava.

U okviru djelatnosti HID-a predvodio je sedam velikih hodočašća u Izrael, čime je pokrenuo i svojevrsnu tradiciju u Zagrebu, te je na slična hodočašća u Izrael uslijedilo mnogo daljnjih skupina u raznim organizacijama. Osobito se zalagao za njegovanje židovske kulture i tradicijske glazbe, kao simbola te kulture. Priredio je oko 200 književnih i glazbenih večeri i izložaba na izraelsko-hrvatske teme. Bio je svjestan velikih rezultata svoga rada i bio je na njih ponosan. To ga je potaklo i na osnivanje udruge u okviru hrvatskih „društava prijateljstva” s drugim narodima, koja će kasnije postati Hrvatsko-izraelsko društvo.

Bio je Mišo srdačan, simpatičan čovjek, plijenio je energijom i toplim osmijehom i bezuvjetnom spremnošću za pružanje pomoći

svakome u nevolji. Omaleni, stalno užurbani gospodin, na prvi pogled neodredivih, tada već malo starijih godina, nije mnogo mario za ostavljanje posebno elegantnog dojma, unatoč svojoj dugoj diplomatskoj karijeri i međunarodnom kulturnom aktivizmu. Gotovo svakodnevno moglo ga se vidjeti u zagrebačkom središtu, na Trgu bana Jelačića, gdje mu je stol u omiljenoj kavani istodobno bio i uredski stol za kojim bi vodio razgovore sa suradnicima, pozdravljajući mnogobrojne prolazeće prijatelje i znance. Svuda je uza se nosio veliku staromodnu kožnatu torbu za spise, koja je vidjela boljih dana, jer je gotovo do samog kraja vodio obilnu dokumentaciju o više kulturnih udruga koje je osnovao i vodio.

Na prvi pogled djelovao je kao osobito radostan čovjek. Većina je stoga doživljavala veseljakom, pa i pomalo smiješnim, toga samca okruglaste, vječito užurbane figure, uvijek nasmijane i donekle raskuštrane, izrazito „židovsko-španjolske” glave. Ipak, tko je bolje poznao njegovu stvarnost, znao je da je Mišo bio čovjek teško ranjen i izmoren tragičnim životnim iskustvima, premda nikada nikome nije pokazivao sve neizlječive rane svojih tragičnih životnih gubitaka. Njegov život bio je pravi roman, tragični roman s nekom vrstom upitno sretnog završetka.

Rođen je 1928. godine u siromašnoj i dosljedno tradicijskoj sarajevskoj sefardskoj obitelji Montiljo, u oca Isaka i majke Sare rođene Papo. Tradiciju su čuvali, preuzetu s koljena na koljeno od djedova i pradjedova, koji su na Balkanski poluotok doselili nakon izгона Židova iz Španjolske pred sami kraj 15. stoljeća. Tu su našli spokojno pribježište, u okružju razmjerno liberalnog odnosa prema Židovima u tadašnjim osmanlijskim zemljama. Održavali su i čuvali svoj židovsko-španjolski jezik, *đudeo-espanjol* ili *đudezmo*, svoje stare španjolske napjeve, jela i običaje. Živjelo se u zatvorenoj zajednici, čuvajući sjećanja na Španjolsku, koju su smatrali svojom pravom domovinom, jer Izrael im je ipak bio samo maglovito sjećanje na nepoznate pretke udaljene tisućama godina, a Španjolska je ostala živa domovina, nepromjenjiva u njihovim srcima... Balada nastala u višestoljetnom izbjeglištvu tješila je bosanske Sefarde, pjevajući o tome kako su pri izgonu iz Španjolske zaključali svoj dom, ali ključ dobro čuvaju kako bi svoja vrata mogli otključati čim se domu vrate, jednog dana...

Mladi bosanski Sefardi odrastali su u trajnom okružju nevjerojatnog siromaštva, a istodobno zanosa i ljubavi za svoju tradiciju (koju neprolaznim i neponovljivim motivima opisuje književnik Isak Samokovlija, i sam potekao iz te sredine). Ipak se, unatoč temeljnoj sefardskoj žudnji za španjolskom domovinom, mladi Mihael rano uključio u tada

vrlo živahno cionističko djelovanje među manje-više svim židovskim zajednicama u tadašnjim jugoslavenskim zemljama, jer ni austrijska okupacija i kasnija aneksija Bosne i Hercegovine, zatim ni Kraljevina Jugoslavija, nisu ometale djelovanje cionističkih organizacija. Živjelo se mirno i spokojno: „komšije” drugih vjeroispovijesti bili su samo dobri susjedi, samo ljudi koji slave drukčiji dan u tjednu, a ne šabat, a nisu bili opasnost koja vreba; ni susjedi ni „vlast” nisu predstavljali opasnost.

Ali je 1930-ih godina strepnja počela nagrizati miran život svih europskih židovskih zajednica, opaki vjetrovi donijeli su 1933. godine iz Njemačke najavu zla, a 1935. godine i vijest o uspostavi njemačkih rasnih zakona; neki od tih zakona su do kraja toga desetljeća proglašeni i u jugoslavenskim zemljama. Nakon početka Drugog svjetskog rata u rujnu 1939. godine, mnogima je postalo jasno da se za europske Židove neizbježno spremaju neviđeno strašni dani, nezapamćeni od srednjovjekovnih progona. U takvim okolnostima uslijedilo je i proljeće 1941. godine, okupacija i raspad Kraljevine Jugoslavije, te je na njezinom velikom središnjem dijelu, koji je obuhvatio i Bosnu i Hercegovinu, uspostavljena pronacistička ustaška Nezavisna Država Hrvatska. U najkraćem roku objavljeni su i njezini rasni zakoni, očito već ranije oblikovani prema uzoru na njemačke. Židovi prema ustaškom zakonu više nisu bili državljani, a uskoro ni slobodni građani.

Svu mnogočlanu Mišinu rodbinu uhitile su ustaške vlasti u proljeće 1941. godine, te ih zatvorili u sabirni logor u Sarajevu, pripremni stupanj za istrebljenje. Bio je to ustaški dio uloge u provođenju programa nacističkog „Konačnog rješenja židovskog problema”, jasne, premda tada strogo tajne namjere za istrebljenje svih Židova koji se nađu u vlasti nacističkog i njemu suradničkih europskih režima. Mladi Mišo je pravodobno uspio pobjeći na dalmatinsku obalu pod talijanskom okupacijom, gdje je, zajedno sa skupinom drugih balkanskih židovskih izbjeglica, zatočen u logor na otoku Rabu, na temelju antisemitskih, ali ne i izravno ubilačkih talijanskih fašističkih zakona. Nakon što je fašistička Italija ujesen 1943. godine kapitulirala, čuvari su nestali i zatočenici su se našli pred odlukom kamo dalje; oni koji su predugo oklijevali, uskoro su pali žrtvom njemačkih okupacijskih snaga. Mišo se, uz mnoge druge, pridružio partizanskoj oslobodilačkoj borbi, kraj rata dočekao je kao jedini preživjeli član svoje mnogobrojne bliže i dalje rodbine. Među partizanima, dotadašnjim zatočenicima rapskog logora, bio je i moj djed po majci, Moric Marko Šprung, od kojeg sam mnogo saznala o daljnjim dogodovštinama nekadašnjih rapskih zatočenika sve

do kraja rata; ostalo je sačuvano i nešto fotografija djedovih partizanskih dana, ali to je već neka druga pripovijest...

U najstrašnijem od brojnih povijesnih pokušaja istrebljenja židovskog naroda, Holokaustu, preživjelo je samo oko dvadeset posto nekada cvatuće hrvatske židovske zajednice, te samo desetak posto bosansko-hercegovačke. U tom bitno smanjenom židovskom okružju, izgubila se razlika između nekada razmjerno odvojenih zajednica Židova Aškenaza i Sefarda, te su preživjeli počeli graditi nove, mješovite židovske zajednice. Nakon ponovnog ustrojstva Jugoslavije kao države, Mišo je završio gimnazijsko obrazovanje i pravni fakultet u Zagrebu, te je više od idućih 30 godina radio u protokolu i konzularnim poslovima u tadašnjoj republičkoj hrvatskoj vladi. U prvim godinama nakon pada nacizma i osnutka nove države, Mišo je pokrenuo napore za očuvanje drevne židovske glazbene baštine, kao snažnog čuvara kulture, jer joj je u okolnostima poslijeratne društvene klime prijeto iščeznuće, budući da su tadašnji politički trendovi prezirali tradicijske kulture, kao „nenarodne” i „malograđanske”. Mišo se tome suprotstavio bez velikih gesta, kao da ne prepoznaje pritiske, kao da nije opravdano strahovao od posljedica.

Godine 1959. osnovao je pjevački zbor „Moša Pijade”, nazvan po znamenitom revolucionaru, umjetniku i intelektualcu, potomku istaknute židovske obitelji. Godine 1990. zbor je, u novim društvenim okolnostima, preimenovan u zbor Lira, prema nazivu instrumenta na kojem je biblijski kralj David skladao svoje Psalme. Vjeran svojim životnim načelima o suradnji neovisno o podrijetlu, jer kvaliteta mu je uvijek bila važnija od bilo čijeg interesa, Mišo je u radu ostvario polustoljetnu suradnju s karizmatičnim hrvatskim kompozitorom i dirigentom Emilom Cosettom. Pod njegovim ravnanjem i s njegovim glazbenim aranžmanima, zbor je nastupao u nebrojenim europskim i svjetskim gradovima, doživljavajući duge ovacije oduševljene publike, te nizao pobjede na brojnim natjecanjima. U toj suradnji Montiljo-Cosetto, uz židovsku njegovala se i hrvatska glazbena baština, u čijem je bilježenju i čuvanju za budućnost ovaj zbor ostavio značajan povijesni trag. Mišo je svu svoju životnu i diplomatski aktivnost gradio na nastojanju za gradnju međunarodnog prijateljstva i suradnje u kulturi: smatrao je da će kulturna suradnja u novom svijetu, koji je i sam pomogao graditi, srušiti ograde iracionalne mržnje među narodima, tog zlog temelja za sve agresije i ratove. U okviru napora mlade hrvatske države za međunarodno priznanje, Mišo je bez oklijevanja izabrao hrvatsku stranu, od prvih dana jugoslavenske vojne agresije i oružane pobune dijela stanovništva u pokušaju rušenja ustavnog poretka, do kraja života.

Gotovo bez osobnog života, sav okrenut svojim javnim aktivnostima, velik dio nepresušne energije ostvario je Mišo Montiljo i na raznim dužnostima u Židovskoj općini Zagreb, da bi pred kraj života, 2005. godine, nepokoleban manje sretnim danima zagrebačke židovske zajednice, bio među nekolicinom osnivača druge, moderno-ortodoksne *Židovske vjerske zajednice Bet Israel*.

Cijelog života potpuno predan židovskom aktivizmu, Mihael Mišo Montiljo dao je nemjerljiv prinos današnjem i budućem životu i ugledu židovske manjinske zajednice, za što je odlikovan s više hrvatskih i stranih odličja, a za osobit osobni životni prinos upisan je u *Zlatnu knjigu Keren Kajemet leIsraela*, izraelske organizacije putem koje židovstvo u dijaspori daje prinos čuvanju svjetske židovske i izraelske baštine.

תלמוד

תלמוד

תלמוד

ירושלמי

ירושלמי

ירושלמי

The image shows a close-up of a book cover with a repeating embossed floral pattern. The pattern consists of stylized leaves and flowers arranged in vertical columns. In the center, there is a rectangular panel containing Hebrew text. The text is arranged in two lines: the top line reads "תורה ומוש" (Torah and Mosh) and the bottom line reads "עולם ועד" (Forever and Ever). The word "תורה" (Torah) is on the left, "ומוש" (and Mosh) is in the middle, and "עולם ועד" (Forever and Ever) is on the right. The text is embossed into the cover material.

תורה ומוש
עולם ועד

Temelji

ŽIDOVSTVO JE: RELIGIJA, KULTURA, NAROD IZRAEL, NAČIN ŽIVOTA, NADAHNUĆE... ILI SVE TO ZAJEDNO

Kao religija, židovstvo je izričito nacionalno, što ga čini jedinstvenim među svjetskim religijama, a istodobno i među bezbrojnim svjetskim kulturama, jer religija u svakom djeliću životne prakse određuje strogo propisano ponašanje i djelovanje svake osobe. Sav život židovskog vjernika, i muškarca i žene, cjelodnevno je tijekom svih dana u godini prožet religijskim zakonima i propisima. Tijekom svih budnih sati, praktično u svakome činu, vjernik se strogo pridržava drevnih zakona i propisa koji potječu iz biblijskog Petoknjžja, Tore.

Tumačenje Torinih odredaba koje je nastajalo tijekom niza stoljeća, objedinjeno je u *Talmudu*, golemom djelu koje se smatra "usmenom Torom". Ovo djelo je zapravo starovjekovna židovska sveopća enciklopedija, a istodobno i propisnik za svakodnevni život. Njegova je redakcija završena 500. godine u babilonskoj dijaspori, a sadrži oko dva i pol milijuna riječi koje tradicija smatra izravnom Božjom riječi: sve talmudske riječi Bog je izdiktirao Mojsiju večna Sinaju, pri darivanju Tore židovskom narodu, nakon što ga je, u 14. stoljeću prije nove ere, izveo iz egipatskog ropstva. Tekst Babilonskog Talmuda za svakog je vjernika obvezujući, za razliku od Jeruzalemskog Talmuda, koji je manjeg opsega, a nastao je u staroj domovini, Izraelu, tada mnogo siromašnjoj sredini od bogatog Babilona, u kojem su stoga cvale rabinske akademije.

Tako židovstvo, kao krajnje normirana kultura i religija, strogo propisuje svaki životni čin i odnos, što ga čini bitno drukčijim u usporedbi sa svim drugim suvremenim kulturnim društvima (osim islamskoga, koje se pri svome nastanku u mnogočemu temeljno oslonilo na tada već odavno aktivno židovstvo). Ipak, u moderno su doba manje

stroge židovske sljedbe umnogome ublažile, zanemarile, ukinule, pa i zaboravile tradicijske oblike svakodnevnog života, prije svega brojne odredbe, propise i ograničenja.

Židovstvo je i religija i etnicitet, nacionalna religija i sveobuhvatan način života. Jer Židov može snažno osjećati svoj židovski identitet i ako je nevjernik ili sljedbenik neke od brojnih svjetskih religija, a pripadnik židovske religije istodobno sebe uvijek shvaća kao Židova i u etničkom smislu, pa i ako se na židovstvo preobratio, jer preobraćenje je svojevrsno nacionalno usvojenje. Ovo dolazi otuda što je židovstvo od ranih početaka, prije gotovo 3500 godina, sve do novijega doba okupljalo vrlo zatvoren etnički krug, jer nastalo je kao patrijarhalna plemenska religija. U takvim okolnostima, židovstvo je tijekom dva tisućljeća, od biblijskog izlaska iz egipatskog ropstva do propasti stare židovske države u prvom stoljeću nove ere, postalo i prepoznatljivom etničkom zajednicom. Tek u uvjetima dijaspore počelo je dolaziti do više dodira s drugim etničkim skupinama, ali se od starine do danas potpuno zanemaruje biološko-etničko podrijetlo osobe, te se osobu smatra židovskom ako ju je rodila židovska majka, ili ako se ispravno preobratala na židovstvo.

Nemoguće je točno procijeniti koliko Židova danas živi u svijetu, jer se židovstvo u tom smislu ne temelji na samome pripadanju bilo kojem organiziranom ogranku ili dijelu zajednice, već na podrijetlu i osjećaju identiteta. Prema različitim meritornim procjenama, svjetska židovska populacija danas broji 13 do 14 milijuna pripadnika.

U praktičnom židovstvu može se prepoznati više smjerova: ultra-ortodoksija, ortodoksija, moderna ortodoksija, konzervativnost, te reformiranost, a svi ovi smjerovi imaju i mnogo ogranak. Svaki od njih se, prema svom različitom stupnju strogosti, pridržava (ili ne pridržava) gotovo nepregledno brojnih zakona, pravila, običaja i tumačenja iz teksta Tore, na način kako su ih drevni rabini, kao duhovni vođe naroda, protumačili u Talmudu. Od srednjeg vijeka nadalje, u danas već gotovo dva tisućljeća dugoj europskoj dijaspori, nastajali su i bezbrojni drugi rabinski tekstovi, koji se također poštuju i studiraju, ali najčešće nisu obvezujući.

U složenim povijesnim okolnostima u okviru židovstva je nastalo i odvojilo se nekoliko većih i manjih kulturalnih grana i ogranak. Tako starijih i mlađih židovskih zajednica ima, ili ih je donedavna bilo, čak u Kini i Indiji, u sjevernoj Africi, zabačenim dijelovima Azije, južnoj Americi i drugdje. Izrazito najveće grane su Aškenazi i Sefardi, te većina razasutih manjih zajednica nalazi svoj identitet također se priključujući

tim velikim židovskim granama, raseljenima diljem svijeta. Aškenazi su izvorno srednjoeuropski i istočnoeuropski Židovi, potomci onih Židova koji su još u doba rimskih osvajanja središnje Europe pratili vojsku kao trgovci, obrtnici, ljekarnici i liječnici, a tu se našao i neki broj robova koje su Rimljani doveli nakon što su u prvom stoljeću nove ere porazili i uništili staru židovsku državu. U srednjem vijeku je u krajevima njemačkog govornog područja od ovih Židova nastala zajednica Aškenaza, nazvana prema talmudskom nazivu za te krajeve, Aškenaz, a danas to prevodimo kao Njemačka.

Naziv Sefardi nastao je prema hebrejskom nazivu za Španjolsku, Sefarad, a njihova zajednica nastala je od brojnih Židova koji su već u doba rimske dominacije Mediteranom bili nastanjeni na Pirinejskom poluotoku, te od robova koje su Rimljani tamo doveli nakon propasti stare židovske države. Kada su krajem 15. stoljeća Sefardi, kao nekršćani, izgnani su iz španjolskih zemalja i Portugala, pribježišta su našli diljem Italije, sjeverne Afrike, mnogih područja pod dominacijom Osmanskog Carstva, te u Nizozemskoj, mnogo kasnije i u Velikoj Britaniji, te čak u Skandinaviji.

Obje ove velike kulturalne grane židovstva su tijekom duge razdvojenosti u dva posve različita dijela Europe, razvile i sačuvale svoje osobitosti koje su se razvile pod utjecajem nacionalnih sredina u kojima su živjeli. Tako su običaji ovih dviju grana židovstva vremenom postali dijelom tradicije koja nije obvezujuća, ali se naraštajima dosljedno poštuje. Kada iz bilo kojeg razloga dođe do selidbe većeg broja pripadnika tih zajednica, stara dobro čuvana kultura prenosi se i u nove krajeve. Bitan suvremeni primjer toga je arhaična odjeća, jezik i način života istočnoeuropskih ultraortodoksnih Židova, hasida, koji do danas u svojim vrlo zatvorenim zajednicama žive u mnogim europskim zemljama i u Sjedinjenim Američkim Državama, te Izraelu.

Međutim, kao drevna bliskoistočna religija, židovstvo naglašava brak kao temeljnu patrijarhalnu ustanovu, te su propisi i običaji o bračnom životu u svim strožim zajednicama ujednačeni, neovisno jesu li sefardski ili aškenaski, jer zakoni i propisi koji to reguliraju potječu najkasnije iz doba stare židovske države (11. st. prije nove ere – 1. st. nove ere). Nasuprot tomu, većina zanemarivo malih i vrlo starih zajednica u vrlo udaljenoj dijaspori u Indiji, Kini, Etiopiji... tijekom mnogih stoljeća izgubila je kontakt s glavnim židovskim strujama, te su se u mnogočemu prilagodili svojim novim sredinama. Neke od ovih zajednica se u naše doba pokušavaju inkorporirati u židovstvo, što je objektivno otežano upravo njihovom povijesnom odvojenošću od židovskih zakona.

Židovstvo općenito naglašava društvenu i religijsku odgovornost i ulogu muškarca, odgovornoga pojedinca, oca obitelji. Ovo se osobito naglašeno razvilo početkom gotovo dvije tisuće godina duge dijaspore, opravdano nazvane Velikom, nastale nakon 70. godine prvoga stoljeća, kada je rimska pobjeda nad pobunjeničkom provincijom Judejom urodila smrću oko trećine tadašnjega izraelskog puka, podjednak je dio pao u ropstvo, a preostali se dio razbježio diljem tada poznatoga svijeta, najviše u rimsku Europu. Gubitak tisućljetne židovske države donio je i prestanak uloge hramskog svećenstva, što je, pak, dovelo do dramatičnog obrata u nauku. Religijsko naučavanje od hramskog su svećenstva preuzeli i očuvali rabini, znalci svetih spisa, te je razmjerno vrlo brzo nastao bitno drukčiji, znatno humaniziran i još duhovniji oblik štovanja, poznat kao *rabinsko židovstvo*. U njemu je svaki židovski muškarac u izravnom odnosu s Bogom, pa time i svećenik, te se rabinsko židovstvo ponekad naziva „kraljevstvom svećenika“. *Rabinsko židovstvo* je do danas, tijekom gotovo dvije tisuće godina, temelj židovskoga svijeta: svi religiozni Židovi u poznatome svijetu sve do modernog doba podjednako se dosljedno pridržavaju istoga drevnog religijskog načina života, onako kako su ga propisali povijesni rabini-učenjaci.

Međutim, u novom vijeku, od pojave različitih reformatorskih struja, dogodio se pomak i razdvajanje židovskih ograna i pojedinaca prema strogosti pridržavanja izvornih zakona i propisa. Pored onih koji posve odbacuju religiju i tradiciju, znatan je dio onih koji dijele osjećaj židovskog identiteta i slijede mnoge tradicijske običaje, ali ne i religijske zakone. Daljnji velik dio svjetske židovske zajednice toliko duboko poštuje tradiciju da među njima mnogi održavaju i doslovno sve religijske zakone i propise. Danas ovi posljednji, koje se naziva ultraortodoksima, visokim prirodnim priraštajem počinju postupno ali sigurno svojom brojnošću nadmašivati manje stroge smjerove.

Svi ortodoksniji smjerovi drže da židovski narod nosi odgovornost za *usavršavanje svijeta* (hebrejski: *tikun olam*), a kako to činiti uči se iz svetih spisa, prije svega iz Tore i Talmuda, odnosno iz *Tarjag micvot* (613 zapovijedi i zabrana), svojevrsnog pravilnika kojega se Židov mora pridržavati svakodnevno i u svakoj situaciji. Bog je židovskome narodu, vjeruje se, povjerio i dužnost učitelja etike svjetskim „narodima“, odnosno sljedbenicima drugih religija. Narodima svijeta Bog je namijenio samo sedam jednostavnih temeljnih zakona, nazvanih *Sedam zakona za Noine sinove*, svojevrsnu izvedenicu iz Deset zapovijedi, koji određuju minimum moralnoga ponašanja za nežidove, kao preduvjet za kasniji vječni život u *Svijetu koji dolazi*, odnosno za spasenje u zagrobnome

životu. Jer židovstvo narodima svijeta nudi što druge dvije objavljene religije, kršćanstvo i islam, ne nude onima koje smatraju nevjernicima, a to je spasenje u zagrobnom svijetu, uz uvjet održavanja pravedničkog života. U *Sedam zakona*, nežidovima nije naredeno „plodjenje i množenje“, a izostaju i naredbe koje opsežno reguliraju spolnost, već je zabranjen samo *incest*, u smislu drevne bliskoistočne definicije, koja se odnosi i na zabranu tjelesnog odnosa s nekim kategorijama bliskih ne-krvnih srodnika.

Tradicijsko židovstvo vidi ljudski rod kao strogo podijeljen na muški i ženski spol, te smatra da svaki od njih ima svoju ulogu u svijetu, koju mu je odredio sam Bog. Spolnost se ne smatra nepriličnom temom, a spolni odnos se ne smatra sramotnim, grešnim ili opscenim. Upravo suprotno, to je *micva*, pobožni čin i ispunjavanje Božje naredbe, jer bez spolnosti ne bi bilo umnožavanja: ne bi se ispunjavala biblijska naredba čovjeku da se „plodi i množi“. Ovo naređuje temeljni zakon, *Tora* (u *Postanku*, 35), a prema židovskoj postavci, ova je *micva* upućena (samo) židovskom muškarcu, dok mu je židovska žena pritom neizbježna pomoćnica i suradnica. U obitelji sve je usmjereno na život u radosnom slavljenju Boga, a to se čini i rađanjem neograničenog broja djece, to većeg što je zajednica više ortodokсна), a svu djecu se dočekuje s radošću i ponosom, podjednako sinove i kćeri.

Propisano je da se intimni tjelesni odnos smije odvijati samo među bračnim partnerima (mužem i ženom), te uz obostranu želju; ovo je bitna pozitivna razlika koja židovstvo izdvaja iz općih društvenih okolnosti, pa čak i u 21. stoljeću. Međutim, žene u tradicijskoj zajednici ne nose odgovorne uloge, osim iznimno. Ovo od starine sve do naših dana u brojnim tekstovima obrazlažu i na razne načine opravdavaju autoriteti, komentirajući svete tekstove. Ovi komentari posežu i za židovskom mistikom, u kojoj se traga za izvorima podvojenosti židovskog društva na muško i žensko, pri čemu se muškarac bavi religijskim naukom, dok žena nema dužnost učenja i intelektualnog mišljenja. Mnogo su tinte i papira upotrijebili brojni učenjaci kako bi takav zadani društveni položaj žene prikazali kao svojevrsnu prednost, jer ženi se u židovskom društvu mora ukazivati poštovanje. Ipak, u strožim smjerovima žene se uglavnom drže svoga spola i djelokruga, premda uglavnom ne i odvojeno na način starih i suvremenih istočnjačkih društava.

U tradicijskim židovskim zajednicama žene se bave kućanstvom, rađanjem i odgojem djece, te podukom djevojčica za odrasli život, dok očevi već vrlo male sinove, od 3-4 godine, počinju podučavati Tori. Premda je prvi razlog za brak rađanje, također je i bliskost i produblji-

vanje odanosti unutar bračnoga para bitna sastavnica braka. U novije doba javljaju se rabinska mišljenja, pa i u najortodoksnijim zajednicama, da nije (samo) rađanje najvažnije, već prije svega međusobna ljubav i potpora. U zajednici se ne poštuje najviše poslovno uspješne muškarce, već najučenije. Tako su u nekim istočnoeuropskim zajednicama, zauvijek zatrtima u Holokaustu, žene često vodile poslove poput mljekarstva, pekarstva, tekstilnog i postolarskog obrta, te druge slične, kako bi muževi i sinovi i tijekom radnih dana bili slobodni za cjelodnevno proučavanje svetih tekstova.

Židovstvo ne poznaje redovništvo niti hvali celibat, te ne cijeni ni muško ni žensko djevičanstvo nakon dobi koja se smatra prikladnom za brak. Tradicijsko židovstvo tu dob drži nižom nego je to uobičajeno u suvremenom svijetu, u kojem se u urbanim sredinama brak odgađa do završavanja obrazovanja i stjecanja životne situiranosti. A redovničko povlačenje iz svjetovnog života smatra se pasivnim izbjegavanjem iskušenja, dok židovstvo smatra da životu moralni smisao daje upravo aktivno odolijevanje iskušenjima, a ne uklanjanje od njih. Rijetka je prihvatljiva iznimka muškarac koji se zbog nekog unutarnjeg nagnuća sav posveti izučavanju Tore i drugih svetih spisa. U svim ostalim slučajevima, pravilno ispunjen židovski život zahtijeva da muškarac u godinama zrelih za brak bude oženjen, te se i od udovca i razvedenog muškarca očekuje da se nakon nekog vremena oženi.

U drevnim spisima srećemo i poligamiju, kada drevni židovski *pater familias* može imati više supruga, a smije i s kućnim služavkama stvarati legalno potomstvo. Međutim, u srednjoj Europi, gdje je tijekom skoro dva tisućljeća dijaspore živjela i do danas živi aškenaska zajednica, monogamiju je u srednjem vijeku prihvatilo i aškenasko židovstvo, jer je zajednica živjela u kršćanskome okružju, gdje bi višeženstvo stvaralo sablazan. Kasnije je to prihvatilo i sefardsko židovstvo, premda ne i posebnim zakonom, već kao obvezujući običaj. Tako se i u suvremenom Izraelu, u kojem je zakonski sustav civilni, može sklopiti samo monogamni brak. Ipak se u sefardskoj zajednici, jer monogamiju nije prihvatila posebnim zakonom, ponekad javljaju glasovi koji traže obnovu drevnog prava sefardskog muškarca da se oženi s više žena istodobno; međutim, ovo se u javnosti i u zakonskim instancama ne uzima kao realno, a uglavnom ni kao nešto ozbiljno.

Općenito nisu dopušteni nenadzirani društveni susreti i druženja mladeži različitog spola na plesu, izletima i slično, jer se smatraju opasnim poticajem za uspostavljanje strogo zabranjenih predbračnih odnosa. U starije doba, a i danas često u ortodoksnijim zajednicama, bio

je uobičajen dogovoreni brak, kada roditelji i skrbnici procjenjuju kakvi su izgledi za buduće slaganje dvoje mladih u braku. Ipak, budući supružnici se prije sklapanja braka moraju susresti najmanje jednom, te ukoliko ijedno od njih osjeća da je potencijalni supružnik odbojan, njihov zajednički brak se ne smije sklopiti.

Smatra se da su dobri brakovi sklopljeni uz vodstvo *Glasa s Neba*, a loši su nastali kao posljedica pogreške u osluškivanju toga Božjeg *Glasa*. Neuspjio brak se može razvesti u određenim okolnostima, jer brak je pravni odnos, zbog čega se sklapa, a ako je neizbježno i razvodi, kao bilo koji pravni odnos, dakle u radne dane i nikada na svete dane tjednog i blagdanskog mirovanja. Pri razvodu, muž pred rabinskim sudom ženi izravno u ruke daje pisani dokument o tome da je rastavljena, te se ona može udati za drugog muškarca, nakon popisanog vremena kako bi se sigurno ustanovilo očekuje li dijete sa sada već bivšim mužem.

Brak se sklapa kao ugovor između mladenca i mladenkinog oca ili skrbnika, koji potpisuju dokument *ketubu*. Ovaj dokument, što je neusporedivo s običajima drugih naroda u drevno doba, kada je nastao, izrijeком nabraja razna prava supruge, pa i pravo na određeni dio bračne imovine koji će primiti nakon mogućeg razvoda ili smrti supruge. Propisane su odrednice o nezadovoljstvu brakom, donekle različite u različitim zajednicama, koje mužu daju pravo da se razvede. U najortodoksnijim zajednicama se brak bez djece smatra kao znak odsustva Božjeg blagoslova, pa se javljaju pritisci na muža da se razvede, premda je, zakonski, njegovo pravo da sam o tome odluči.

Neudana žena spolnim odnosom ne čini grijeh, već samo moralni prijestup, osobito dok je mlada, premda nedvojbeno trpi društvenu osudu. Ipak, njezino dijete iz veze sa Židovom ili s nežidovom u pravnom je smislu punopravni Židov, kao i dijete silovane neudane žene, te na toj djeci nema društvene stigme srama. Međutim, udana žena, djevojka ili dok ne dobije razvod ili dok svjedoci ne potvrde da je udovica, ne može se udati za drugoga, a njezina djeca začeta u tom stanju čak ostaju bez eshatološkog spasenja odnosno vječnog života. Oni su *mamzerim*, bastardi, u neusporedivo težem pravnom stanju od donedavno uobičajenog statusa djeteta rođenog izvan braka u kršćanskim društvima. Time je pravo muža na vjernost supruge zajamčeno biološko očinstvo njezine djece najstrože teološki i praktično zaštićeno, strahom čene za budućnost njezina potomstva. Također, ukoliko muž udane žene na bilo koji način nestane (napusti ju, pogine bez svjedoka i na nepoznatom mjestu, pogine ili nestane u ratovima i nemirima) udana žena ostaje vezana (hebrejski: *aguná*) u tom pravnom položaju bez

izlaza, neovisno o svojoj mogućoj i vrlo mladoj dobi. Sve ovo odražava krajnje patrijarhalni karakter židovstva kao drevne bliskoistočne religije.

Ograničavanje rađanja dopušteno je i primjenjuje se u različitim stupnjevima strogosti, u velikom rasponu okolnosti kada je to dopušteno: od rođenja u braku jednog sina i jedne kćeri, do mnogobrojne obitelji kao preduvjeta za početak uporabe kontracepcije. U ultraortodoksnim obiteljima kontracepcija se uopće ne primjenjuje ni nakon rođenja većeg broja djece, ali je u određenim okvirima dopuštena, primjerice u slučaju kada bi trudnoća izazvala medicinski problem za majku. Obitelji se općenito raduju svakom novom djetetu, a u ortodoksnim obiteljima rodi se desetak i više djece, čak i dvadeset i više.

Na izazvani pobačaj židovski zakon gleda manje strogo nego je to, primjerice, u katolicizmu. Ovo je moguće stoga što u židovstvu fetus nije osoba, već je tek potencijalna osoba: smatra se da je potrebno 40 dana od začeća do stupnja kada zametak dobiva udove i postaje prepoznatljiv kao ljudski fetus, ali ni tada još nije osoba niti će to biti sve do završetka poroda. Do tada je pravo djeteta na očuvanje njegova života manje od prava njegove majke na očuvanje njezina života i zdravlja, psihičkog i tjelesnog. Ugroženost majčinog života trudnoćom ili porodom dopušta da se samo dok postoji nada da se time može spasiti i majku i dijete, ako je medicinska prognoza loša i majci prijeti opasnost, tijelo ploda se, ma i pred sam porod, razreže i izvuče u dijelovima. Ali ako se već rodila glava ili veći dio djetetova tijela, ono time postaje osoba i njegov je život je zaštićen čak i ako daljnji tijek poroda ugrožava majčin život, jer se ne smije suditi o tome čiji je život više a čiji manje vrijedan.

Zbog općeg duboko patrijarhalnog temelja židovstva, muški homoseksualni čin je, teorijski, kažnjiv smrtnom kaznom, ali ne i sama žudnja. Ona sama po sebi ne čini čovjeka grešnim, a odupiranje žudnji za nečim zabranjenim židovstvo i inače drži hvale vrijednim. Zacijelo je u drevnoj starini biblijska propisana smrtna kazna ponekad i izvršena nad neopreznom zaljubljenicima, slično kao i danas u nekim islamskim zemljama, ali u literaturi uopće nema takvih zapisa. S druge strane, ženska homoseksualnost nije predmet osobite pravne regulative, već se naziva „egipatskim običajem“, terminom kojim se u židovstvu označava sve dekadentno i stoga odbojno, preuzeto od omraženih idolopoklonika i robovlasnika, biblijskih Egipćana. Do ove razlike dolazi otuda što samo muški homoseksualni odnos dovodi do najtežim kaznama zabranjenog grijeha „prosipanja sjemena“, a ovo je zabranjeno budući da pritom očito izostaje „plodenje i množenje“, koje je Bog zapovjedio svakom (židovskom) muškarcu.

Židovstvo je vrlo rano primijetilo da djevojčice nešto ranije sazrijevaju od dječaka, te se obredni prijelaz u punoljetnost u zajednici odvija s napunjenih 12 godina za djevojčice i napunjenih 13 godina za dječake. Nakon toga uzrasta, u kojemu dječaci postaju *bar micva* – *sin zakona*, a djevojčice *bat micva* – *kći zakona*, dijete mora ispunjavati sve religijske obveze odrasle osobe, te se tijekom nekoliko sljedećih godina pripremati i za poželjan rani brak. Do napunjene trinaeste godine dječaci se spremaju za samostalno obnašanje sinagogalnih dužnosti odraslog muškarca, a djevojčice do svoje dvanaeste za svoju buduću ulogu supruge, kućanice i majke. U brak će stupiti tek za nekoliko godina, a dotad će neprestano biti pod budnim okom starijih. Dakako, sve je ovo uglavnom napušteno u liberalnim sredinama, u kojima su se židovske zajednice umnogome asimilirale u suvremeni život.

Temelj ortodoksnog vjerovanje jest da se Tora nikada neće promijeniti, nadopuniti, skratiti, ukinuti ili nadomjestiti drugim zakonom. Stoga se ni u suvremenoj životnoj praksi Toru nikada ne smije prilagođavati suvremenom životu, već se život u svakom vremenu i uvijek i mora i može prilagoditi Tori. Nasuprot tome, reformirano židovstvo se u mnogočemu približilo suvremenim društvima i napustilo drevnu tradiciju, kao ograničavajućom u mnogim aktivnostima kojima se želi baviti. Međutim, u današnje doba, ortodokсне zajednice visokim prirodnim priraštajem sve više počinju brojčano nadmašivati liberalnije i reformirane. Možda je to novo jamstvo za opstanak rabinskog židovstva.

TEMELJNI TEKSTOVI U TEORIJI I PRAKSI

Malo tko na svijetu nije čuo za Bibliju, čak i kad ona nije dio njihova života. Među već više od osam milijardi ljudi koji danas žive na svijetu, Židova je samo oko trinaest do najviše četrnaest milijuna. Ovaj i danas i u prošlosti razmjerno mali narod, u drevno je doba, prije više tisuća godina, iznjedrio je tekst Biblije, koji je toliko utjecao na svijet da bi današnjim ljudima bio neprepoznatljiv kada ne bi bilo ovog jedinstvenog prinosa Židova svijetu. Tako je većini među narodima svijeta poznato da je Biblija sa svim svojim slavnim likovima svoju dugu svjetsku povijest započela u krugu drevnog židovstva.

Jedino me je oko ove teme ne tako davno stvarno iznenadio jedan *imam* ili učitelj iz zagrebačke islamske zajednice, podukom koju mi je teško komentirati uz potrebno poštovanje prema tom vjerskom dužnosniku, a to je da su muslimanima bili Abraham, Isak i Jakov, te Mojsije i mnogi drugi biblijski likovi... Islam ih naziva *Ibrahim, Izak, Jakub, Musa* ... čak je tako i stari biblijski junak Jona, kaže imam, bio musliman i čak prorok i veliki pravednik po imenu *Junus*, a i Noah je bio musliman po imenu *Nuh* ... i tako dalje sve do Židova Ješue ben Josefa ili Isusa. Dakako, različit izgovor tih imena samo je stvar drukčijeg čitanja semitskih pisama, kakvo su i hebrejsko i arapsko, to je jasno svakome tko je pismen (barem) na hebrejskome, to ne bi bio problem. Ali, prijatelju, *halooooo*, ovi prastari biblijski likovi i stari židovski junaci i tri praoca židovskog naroda (i četiri pramajke!) živjeli su dok je islam tek trebao čekati još mnogo stoljeća da bi se uopće pojavio na svijetu, da bi tek tada preuzeo i usvojio sve te biblijske narative i osobe?!

Ipak, unatoč različitim stavovima, činjenica je da danas više od polovine svjetskog stanovništva na neki način štuje Knjigu, kako se popularno naziva Bibliju. Dvije skupine njezinih sljedbenika u dvjema mlađim objavljenim religijama, kršćanstvu i islamu, ukupno oko četiri milijarde i tri stotine milijuna ljudi, životno su povezane s Biblijom i moralnim načelima koja je ona donijela. Kršćanstvo svih usmjerenja

broji oko dvije i pol milijarde sljedbenika ili oko 30 posto od ukupnog svjetskog stanovništva, a islam, najmlađi poštovatelj Knjige (premda ne njezin izravni sljedbenik, jer ima vlastitu svetu knjigu Kur'an) broji oko dvije milijarde sljedbenika ili dvadeset pet posto svjetskog stanovništva. U samom nastanku, kršćanstvo je za svoj neodvojivi temelj prihvatilo hebrejsku Bibliju, koju naziva Starim zavjetom ili savezom, kao prethodnicu svoga Novog zavjeta ili saveza. Ali i u islamu su sačuvani brojni biblijski motivi i vodeći likovi, te Kur'an imenom spominje tridesetak biblijskih osoba i nedvojbeno preuzima bit biblijske primarno jednobozračke teologije. Židovstvo je Bibliju donijelo svijetu, kršćanstvo i islam su ju svako u doba svoga nastanka prihvatili, na svoj način, makar toga njihovi sljedbenici ne moraju uvijek biti ni svjesni.

Biblija je nastala kao pisani dokument ranih židovskih vjerovanja o prvom susretu i sklopljenom savezu čovjeka s Bogom. Pritom najortodoksniji krugovi i u židovstvu i u kršćanstvu drže da je svaka biblijska riječ izravna Božja riječ ili je Bogom nadahnuta, dok drugi prihvaćaju bibličarska istraživanja koja otkrivaju da su biblijski tekstovi i narativi nastajali na drevnom Bliskom istoku tijekom više tisuća godina, sve dok izbor tih tekstova nije kanoniziran pred kraj stare ere, u tada cvatućoj staroj židovskoj državi.

Kako joj i naziv kaže, hebrejska Biblija je napisana na hebrejskom jeziku, drevnom izvornom jeziku židovskog naroda. Sastoji se od 24 knjige, a u židovstvu se naziva Tanah, prema hebrejskim inicijalima naziva njezinih triju dijelova: Tore (Petoknjžja), Nevi'im (Proroka) i Ketuvim (Spisa). Tora je najsvetiji židovski spis, Bog ju je osobno dao židovskom narodu u sinajskoj pustinji, nakon što ga je „podignutom rukom, snažnom mišicom” izbavio iz egipatskog ropstva. Naziv Tora nije prevodiv, ali može se donekle prevesti riječju Zakon. Čini ju pet razmjerno kratkih knjiga ili poglavlja: Postanak, Izlazak, Levitski zakonik, Brojevi i Ponovljeni Zakon. Tora se izražava kratko i često ne ulazeći u pojedinosti koje bi čitatelj rado spoznao, pa se rabini vole našaliti sa svojim učenicima da je Tora „škrta” na riječima. Zapravo je tekst Tore plod drevnog bliskoistočnog načina izražavanja, stoga ne navodi činjenice na onako sustavan način kojim smo u modernim tekstovima navikli spoznati smisao i poruku.

Ponekad su nežidovi privučeni židovstvom za koje, gledajući izvana, imaju dojam da je tajanstveno, mistično, čak i romantično, da u sebi skriva tajne čije otkrivanje bi pomoglo u životu njima samima, ili čovječanstvu. Ali u stvarnom, praktičnom židovstvu, vjernikov život nije nimalo tajanstven, u njemu nema ničega mističnog, već se od njega

traži jako mnogo svakodnevne dosljednosti u obnašanju ne uvijek lakih Božjih odredaba. Jer židovski vjernik, osim deset Božjih zapovijedi koje su poznate skoro svakome čovjeku na svijetu, treba ispunjavati još 613 Božjih naredaba i zabrana; među njima je više zabrana, 365 – koliko je dana u godini, od naredaba, kojih je 248 – koliko organa u ljudskome tijelu, prema starom rabinskom nauku. Taj dugi popis Božjih odredaba istodobno je i propis ili podsjetnik za svakodnevno moralno ponašanje svakog židovskog vjernika. Kako bi ih vjernici lakše shvatili, naučili i zapamtili, stari rabini su te Božje odredbe izdvojili iz gotovo nepregledno opsežnog zakonika, proizašlog iz Tore. Učinili su rabini još nešto za bolje razumijevanje Tanaha ili hebrejske Biblije, jer se oni od starine bave istraživanjem onih sadržaja koje „škrta” Tora nije u pojedinostima ispriopovijedala. Tako su nastali pripovjedni *midraši*, bujna rabinska literatura koja pripovijedanjem dopunjuje i tumači one dijelove biblijskih događaja i djelovanja njezinih likova koje sama Tora nije spomenula.

Tora, a za njom i drugi sveti spisi, toliko su sveti da vjernik s poštovanjem pazi kako ih polaže na stol. Knjigu Tore nikada se ne polaže ispod nekog manje svetog teksta, primjerice čak i Talmuda, a ni knjiga Talmuda se ne polaže ispod nekih drugih tekstova manje svetosti ili samo edukativnih, pa i ako bi se temom odnosili na svete spise. Tora tiskana na hebrejskome izvorniku više je sveta od Tore na jezicima prijevoda na razne druge jezike, a najsvetija je Tora napisana ručno na svitku pergamene, kakva se čuva u sinagogama, u *aron hakodešu* – svetom ormaru. Bez takvog svitka Tore ne može se u sinagogi odvijati svečana liturgija, a izvan vremena službe u sinagogi može ju se vidjeti samo uz osobit razlog i poštovanje. Iz svetog ormara vadi svitak Tore isključivo muškarac u određenim prigodama, isključivo uz blagdane i kada je nazočan molitveni kvorum od deset muškaraca starijih od 13 godina. Hebrejska liturgija odvija se u ortodoksnim sinagogama, obuhvaćajući biblijske motive, pjesme kojima vjerna zajednica slavi Boga, te druge srodne tekstove, preuzete uglavnom iz raznih drevnih pisanih izvora. Liturgiju uz svaki šabat i blagdan, svaki običan dan i sve spomen-dane, prati i židovski molitvenik. Opći molitvenik za obrede tijekom godine naziva se *sidur*, hebrejskom riječju za redoslijed, jer redom navodi sve potrebne tekstove za sinagogalnu službu; zasebni molitvenici za pojedine blagdane nazivaju se *mahzori*.

Jezik Biblije je isti jezik kojim je Mojsije govorio s Bogom, pa ga stoga židovstvo naziva svetim jezikom, *lašon hakodeš*. Unatrag više od dvije tisuće godina, hebrejskome se kao sveti jezik židovskih tekstova pridružio i aramejski, srodan semitski jezik koji u to doba nije bio

osobito svet, jer bio je to tek silno proširen govorni jezik raznih naroda pod babilonskom vlašću. Tako je služio kao *lingua franca*, jezik za međusobno sporazumijevanje raznim narodima na golemim područjima tadašnjeg kulturnog bliskoistočnog svijeta.

Velik dio literature komentara na hebrejske svete spise nastao je u babilonskoj dijaspori upravo na tom, tada općem govornom jeziku babilonskog carstva. Komentari su uskoro postali toliko poštovani, da je aramejski postao drugim židovskim svetim jezikom, te se blagotvornim smatra i samo prelaženje očima po hebrejskim i aramejskim rečenicama svetih spisa. Stoga vjernici nastoje barem znati čitati svečano kvadratno pismo kojim su zabilježeni sveti tekstovi, kako bi u svojim molitvenicima mogli pratiti tekst liturgije. Do prije ne mnogo desetljeća, prije nego je židovsku zajednicu poharao Holokaust, većina vjernika je u sinagogi lako mogla pratiti liturgiju čitanjem iz svojih molitvenika, jer je već u djetinjstvu savladala hebrejski slovni sustav *alef-bet*. Nakon Holokausta, zajednica je pokušavala obnoviti život, ali se znanje čitanja gubilo u mlađim naraštajima. U novije doba, ponovo se u zajednicama mnogo više nego ranije uči hebrejski jezik, osobito stoga što se nakon 1948. godine i obnove staro-nove židovske države, poznavanje hebrejskog jezika počelo doživljavati kao iskaz nacionalnog identiteta.

Biblijski tekst, nastao u krugu bliskoistočnih drevnih kultura, nije blizak sustavnom načinu izražavanja koji se u zapadnom svijetu stoljećima razvijao temeljima stare grčke kulture, te sačuvao sve do novoga doba. Ali su, pod utjecajem zapadnjački strukturiranog izražavanja, židovski učenjaci vremenom, a osobito u ranom i razvijenom srednjem vijeku, razvili sustave za organizaciju i preglednost starih tekstova, kako bi unaprijedili njihovu razumljivost i za manje upućenog vjernika. Prije svega su iz biblijskog teksta izdvojili i u logički slijed složili odredbe, zapovijedi i zabrane za poželjno ponašanje. Te odredbe tvore židovski pravni sustav, koji se na hebrejskom naziva *halaha*, što se, mada tek uvjetno, može prevesti kao Put ili Zakon. Halahičke su odredbe, nadalje, tijekom stoljeća tumačili nebrojeni učenjaci, čime je vremenom nastao golem sustav tumačenja, te je ta literatura postala obvezujuća za sve židovstvo. Naziv te zbirke tekstova je Talmud ili Studij, jer objašnjava odnosno studira i komentira izvorne Torine odredbe. Tekst Talmuda neusporedivo je dulji od Tore, popunjavajući njezinu „škrtoš” na riječima. Obvezujući je tekst Babilonskog Talmuda, za razliku od bitno manje opsežnog Jeruzalemskog ili Palestinskog, koji je u staroj domovini nastajao istodobno kad i Babilonski i bavio se istim temama; njega se poštuje, ali nije zakonodavan.

Talmud je nastajao i konačno j zapisan u doba nakon propasti stare židovske države, kada je život u domovini postao vrlo težak i nije pružao dovoljno mogućnosti za tako duboko studiranje kao u babilonskoj dijaspori. Babilon je u to doba bio veliko i značajno stjecište kulture i svjetskog znanja, pa su u tom dijelu dijaspore vodili duhovno vrlo bogat život potomci Židova nekada odvedenih u babilonsko ropstvo. U babilonskim slavnim akademijama učenjaci su izučavali Toru i pisali komentare, koji su se stoljećima bujno umnažali, vremenom jedan po jedan pridonoseći stvaranju Talmuda.

Toru, koju je na Sinaju Bog dao Mojsiju, on je prepisao u 12 jednakih primjeraka, kako bi vođe svakoga od 12 izraelskih plemena mogli primili svaki po jedan primjerak. Taj tekst Tore je, naučava tradicija, do posljednje crtice identičan izvorniku koji je Mojsije primio izravno od Boga, te je ona, nepromijenjena, dalje prenošena iz naraštaja u naraštaj tijekom mnogo stoljeća, sve dok nije zapisana. I usmenu Toru je Mojsije primio od Boga na Sinaju, te ju je usmeno predao starješinama svih plemena, da bi ju se dalje naraštajima prenosilo – Ali, vremenom je narod njezin tekst zaboravio, pa su ga židovski mudraci stoljećima morali postupno ponovo otkrivati, te su upravo ti komentari na pisani tekst Tore objedinjeni u Talmud, oni su Usmena Tora.

Naime, židovstvo je tijekom prvih tisućljeća izbjeglo prenošenje svetih tekstova zapisivanjem, jer se smatralo da se svete riječi ne smiju zapisati. Ipak, vremenom i porastom količine tekstova, usmeno prenošenje se pokazalo kao nedostavno za čuvanje svetih tekstova. Tako su, tradicija drži, zbog usmenog prenošenja tijekom stoljeća ljudi tijekom vremena zaboravili i riječi Usmene Tore, ali su ju učenjaci ponovo otkrivali, korak po korak, od komentara do komentara. Konačno su ih i zapisali, kako se Usmena Tora ne bi ponovo zaboravila, čime je tekst Talmuda bio zaključen, u njega više nitko nije smio upisivati svoje misli i komentare. Zašto talmudski učenjaci više nisu osjećali slobodu nastavljanja talmudskih zapisa? Jer su naposljetku zaključili da su njihovi životi već toliko udaljeni od Mojsija i njegovog primanja Tore, da njihovo znanje nije dostatno za daljnje komentiranje. Židovstvo drži da je mudrost to manja što je udaljenija od najvećeg učitelja židovskog naroda, Mojsija, koji je osobno primio Toru od Boga, dok naš suvremeni svijet, utemeljen umnogome na svijetu antike, smatra da je udaljavanje od početaka istodobno i jamac napretka i poboljšanja. Tako je Usmena Tora posljednje godine petog stoljeća bila konačno i zauvijek zapisana. Ali samo najortodoksniji smjerovi židovstva vjeruju u potpunu identičnost svake riječi pisane Tore s izvornikom koji je Mojsije primio na Si-

naju, a također i da je Talmud zapravo rekonstruirana Usmena Tora, ona ista koju je Mojsije primio izravno od Boga, na Sinaju.

Ipak, Babilonski je Talmud stvarno obuhvatio golemu pravnu i običajnu tradiciju, znanja tisućljećima prenošena od naroda do naroda diljem duhovno bogatog bliskoistočnog okružja. Talmud regulira šest za onodobnog židovskog vjernika bitnih životnih područja: poljodjelstvo, bračno pravo, građansko pravo, kazneno pravo, blagdane, te obrednu čistoću i postupanja vezana uz Hram i službu u Hramu. Iz Tore su drevni učenjaci izdvojili odredbe koje čine zakon, *halahu*, a i nju su podijelili na tih istih šest cjelina, svaka cjelina naziva se *mišna*, a komentari na nju *gemara* – komentari ili studij.

U europskom srednjem vijeku, a i kasnije, Talmud je optuživan da je njegov tekst glavna prepreka dragovoljnom židovskom prihvatanju krštenja (a i jest to bio, on je čuvar židovstva!). Stoga su crkvene vlasti masovno spaljivale zaplijenjene knjige Talmuda, zbog čega su ga u židovskim zajednicama počeli nazivati samo Gemara, time prikrivajući da su upravo ti komentari, Gemara ili Studij, onaj isti Talmud koji tumači Zakon.

Talmud, pisan na drevni bliskoistočni način, suvremenom je čitatelju nerazumljiv čak i kada je preveden na njegov govorni jezik, te do sada postoje prijevodi na više živih jezika, potpuni ili djelomični. Studiranjem Talmuda ne bavi se svaki vjernik, ni kada poznaje hebrejski i aramejski, već taj golemi skup tekstova studiraju rabinjski studenti u *ješivama*, rabinjskim akademijama. Jer taj je tekst i nepregledan i presložen, pa i preopsežan za čovjeka koji nema duboko prethodno znanje. Upravo shvaćajući tu običnom vjerniku nesavladivu složenost da bi ga vjernička zajednica mogla rabiti kao vodič za svakodnevni život, u osvit novoga vijeka Talmud je skraćen. Skraćivanje tih dva i pol milijuna riječi koliko god je to bilo moguće, proizvelo je četiri opsežna sveska folioformata, tiskana u 16. stoljeću u Veneciji, pod naslovom *Šulhan aruh (Prostrt stol)*. Nedvojbeno, ni takvo skraćeno izdanje, čiji je svaki svezak mase od više kilograma, nije se baš nalazilo na noćnim ormarićima uz uzglavlja i najodanijih vjernika. Tri stoljeća kasnije, u Slovačkoj je Talmud ipak još više skraćen, za praktičnu uporabu, te tiskan u samo dva sveska uobičajenog knjižnog opsega i na jednostavnom hebrejskom jeziku, koji su tada još glatko čitali mnogi pripadnici židovske zajednice. U međuvremenu je nastala i opsežna moderna pomoćna literatura, komentari, rječnici, enciklopedije i slična pomagala, bez kojih bi danas bilo nemoguće studiranje Tore i Talmuda, sve razvijeniije u židovskom svijetu naših dana.

NAJSJAJNIJA KRUNA JE KRUNA TORE: VELIKI UČENJACI

Teško bi bilo u židovstvu prenaglasiti ulogu proučavanja svetih spisa, jer ono je temelj religijskog sustava. Židovski velikani odreda su bili veliki religijski zakonodavci i učenjaci, a istodobno su bili toliko skromni da su sebe cijeloga života smatrali samo učenicima, proučavateljima svetih spisa.

Tijekom europske srednjovjekovne dijaspore brojni su autori počeli preglednije obrađivati i sažimati do nepreglednosti opsežno židovsko vjersko zakonodavstvo, te kao rezultat toga sve do modernoga doba nastaju skraćena izdanja Talmuda. Zbog složenosti i opsežnosti integralnog talmudskog teksta, većinu izdanja Talmuda, od srednjovjekovnih do danas, prate rabinski komentari, bez kojih je gotovo nemoguće stvarno razumijevanje smisla teksta. Naznamenitiji tumač i komentator Talmuda do danas je ostao rabin Šelomo (1040.–1105.), sin Isaka iz francuskoga grada Troyesa. On je diljem židovskog svijeta poznat kao Raši, odnosno pod akronimom svoga imena punog imena rabin Šelomo **Jichaki** (r-š-j/i). Raši je na francuskom i na njemačkom jeziku objasnio teško razumljive aramejske riječi i izraze u *Gemari* (studijskom dijelu Talmuda, koji tumači religijske zakonske odredbe), a na njegov komentar napisano je daljnjih gotovo 300 studijskih komentara. Do danas nezamjenjiv komentator Talmuda, Raši je utemeljio i lijepo kvadratno hebrejsko pismo, kasnije po njemu i nazvano 'raši', kojim se i danas tiskaju religijski i svečani tekstovi. Tekst Rašijevih komentara tiskan je 1475. godine kao prva židovska tiskana knjiga.

Uz Rašija, drugi od dvojice najvećih učenjaka i autora s područja židovske religijske literature jest rabin Moše ben Majmon, a i on je poznatiji po akronimu svoga imena, Rambam (r-m-b-m), ali i kao Majmonid. On je Rašijev suvremenik, živio je u Španjolskoj u njezino zlatno doba. Kao učenjak i autor mnogih i do danas nenadmašivih tekstova, želio je i sam napisati komentare na Talmud, ali je odustao

kada je, u svojoj skromnosti, uvidio kvalitetu Rašijevih komentara. Tradicija kaže da je tada rekao, možda i pomalo ogorčeno, da je od nauta odustao jer ga je „pretekao Francuz“.

A tko je bio taj *Francuz*, rabin Raši iz Troyea, kako se dogodilo da je zapravo čudom došao na svijet? Njegov otac, rabin Isak, posjedovao je dragulj vrijedan tisuće i tisuće zlatnika. Dogodilo se u to doba da se izgubilo oko s jednoga od carevih kipova, načinjeno od dragulja slične vrijednosti kakav je bio onaj rabi Isakov. Car je čuo za taj drugi dragulj, te je poslao po rabi Izaka, zamolivši ga da dragulj donese u palaču, kako bi ga mogao od njega kupiti i nadomjestiti izgubljeno oko na kipu. Zdvojan što će njegov dragulj poslužiti za oblikovanje idola, jer Zakon strogo zabranjuje kipove, rabi Izak se dosjeti kako će riješiti problem: odlučio je pri putovanju brodom prema prijestolnici izgubiti dragulj! Na brodu ga je pokazivao nekome od suputnika, no, dok je pružao dragulj prema ruci toga čovjeka, pretvarajući se da je nespretan, ispustio ga je, te dragocjenost bespovratno padne u vodenu dubinu. ‘Jao!’, zavapi rabi Isak, ‘more je progutalo moje blago!’, te se baci na i prikaže se kao da gorko plače. Suputnici su ga sažalijevali, pa ga i otpratili pred cara, kako bi posvjedočili o načinu na koji je došlo do nesretnoga gubitka. Car se također sažalio nad rabi Isakom, te ga nije kaznio zbog gubitka obećanog i željenog dragulja, jer pomislio je, ‘njegov gubitak veći je od mog’.

Kada se zatim rabi Izak vratio domu, dočeka ga je prorok Elijahu (kojega na hrvatskom jeziku nazivamo Ilija), te mu reče: ‘Jer si, ispunjavajući Božju odredbu, u more odbacio svoj skupocjeni dragulj, žena će ti roditi sina koji će postati neusporediv dragulj u svijetu.’ I gle, godinu dana kasnije, rodio se Šelomo, ili na hrvatskome Solomon, sin rabi Isaka. Vremenom je postao nadasve cijenjen diljem sveg židovstva kao komentator svetih tekstova – Tore, Miše i Talmuda. Svojim djelima uzvisio se nada sve druge ikada prije i poslije njega, prosvijetlio je sve buduće naraštaje. Doista, nijedan dragulj u kruni Tore nije sjao poput njega.

Ali ni ova dvojica nenadmašnih srednjovjekovnoj učenjaka, naj-sjajnijih učitelja u mnogostoljetnoj povijesti židovskog umovanja, nisu zasjenila 13 stoljeća starijega, jednog od velikih povijesnih rabina iz doba stare židovske države. Bio je to Hilel Stari, koji je, prema tradiciji, poživio u dan točno 120 godina, poput samog Mojsija. Rođen je 112. godine prije nove ere, u učenošću tada nenadmašnoj babilonskoj dijaspori, ali je od mladosti živio u Izraelu. Tako se u njegovoj biografiji našla i anegdota iz doba studentskog života u Jeruzalemu, iz koje učimo

o tome da se i šabatno mirovanje ponekad mora narušiti, ako je potrebno spašavati nečije zdravlje i život. Naime, jednoć se u zimsko doba, na šabatni dan, mladi student Hilel skoro smrznuo dugo stojeći uza sam zid sinagoge, jer nije imao novca za upis među studente, pa je govorenje u sinagogi osluškivao izvana, kroz prozor. A u Jeruzalemu zime znaju biti oštre... Tako gotovo smrznutog, ugledali su ga znameniti talmudski rabini i učitelji u toj akademiji, Šemaja i Avtalion. Premda je bio šabat, smjesta su zapalili vatru, na njoj ugrijali kotao vode i u njoj Hilela okupali, kako bi mu spasili život. Šabatom je zabranjeno paliti vatru (a u naše doba upotrijebiti električnu struju!), ali ovi veliki učnjaci su tako učinili jer 'nije čovjek radi šabata, već je šabat radi čovjeka'.

Na drugom mjestu, tradicija kaže da se Hilel ne kao mladić, već tek u dobi od četrdeset godina, iz babilonske dijaspore uzdigao u domovinu Izrael, jer u Izrael se Židov uvijek uzdiže, vraća, neovisno o mjestu rođenja i o zemlji u kojoj je dotad živio. U Izraelu se zatim još četrdeset godina školovao upravo na toj akademiji koju su vodili njegovi pretходnici na mjestu pročelnika, Šemaja i Avtalion. Nakon njih, Hilel je daljnjih četrdeset godina bio *nasi* odnosno pročelnik istoga slavnog učilišta. Sve ove vremenske odrednice vjerojatno su tek simbolične, jer se u židovstvu dob od četrdeset godina smatra dostignućem pune zrelosti muškarca, a također se tek za četrdesetgodišnje učenje drži da zao-kružuje potrebno puno razdoblje učenja do najviše mudrosti. A i sam Mojsije je židovski narod izveo iz egipatskoga ropstva u dobi od osamdeset godina, odnosno, do tada je proživio dva puta po četrdeset godina: od rođenja i svoga čudesnog spasenja do zrelosti, te daljnjih četrdeset godina do pune mudrosti u osamdesetoj. A i narod je, nakon što ga je Mojsije pod Božjim vodstvom izveo iz egipatskog ropstva, tijekom četrdeset godina u pustinji duhovno sazrijevaao proje nego je konačno ušao u Zemlju Obećanu.

Stoga ne čudi određeno odstupanje u verzijama o Hilelovu životu: jedna tradicijska pripovijest Hilela pri dolasku u učilište prikazuje kao mladića od dvadeset jedne godine, muškarca na početku zrelosti, a druga kao zrelog učenjaka u četrdesetim godinama sve do sto dvadesete. Kako god bilo, Hilela se zbog velikog poštovanja naziva Hilel Hazaken ili Hilel Stari, jer starost je za židovskog mudraca gotovo preduvjet. Uostalom, židovstvo drži da 'kontradikcija nikomu ne škodi', već se njome njeguje različitost pristupa svakoj temi, a to je najbolji temelj za prihvaćanje drukčijih stavova drugih ljudi, dakle raznolikost je i put do mira i sloge. I sam Hilel je u tome duhu prihvaćanja različitih pristupa i tumačenja, sve dok su u okviru moralnoga, u jednu rečenicu sažeo sav

smisao Tore: 'Ne čini drugome što ne želiš da tebi bude učinjeno'. Tako je on cijelu Toru, kao jedan od najmudrijih i najvećih pravednika, sažeo u samo jednu rečenicu. Pritom, u toj rečenici čak (ali samo gramatički) nema ni Boga, već je iznad svega naglašen moralni smisao. Otuda je dvije tisuće godina kasnije nastala i misao utemeljitelja hasidizma, da je 'smisao cijele Tore u tome da sam čovjek postane Torom'.

Hilela Starog svi židovski naraštaji uvažavaju zbog njegove velike mudrosti i skromnosti, te je, kada bi ga hvalili kao mudraca, o ljudskoj mudrosti rekao: 'Nijedan čovjek ne može poznavati više do tek malen, malen djelić svjetskoga znanja. Jer znanje i najmudrijeg čovjeka, uspoređeno sa svime što se može saznati, tek je toliko kolika je kap vode u golemom oceanu, koju mušica može ponijeti na sebi kada upadne u vodu i ponovo iz nje izleti.'

HAGADA: KAKO SU ŽIDOVİ POSTALI NAROD

Drevna zbirka tradicijskih tekstova o izlasku iz egipatskoga ropstva, Hagada ili Pripovijest, bitan je dio opreme svečanog stola za dočekivanje blagdana Pesaha. Hagada je obrednik kojim se korak po korak slavi dolazak tog blagdana. Njezin tekst prepričava, produbljuje i tumači biblijski tekst o izlasku Židova iz egipatskog ropstva i slavi Božje vodstvo i odlučujuću pomoć pri izbavljenju naroda, izlasku u pustinju i preživljavanju izbjeglica tijekom 40 godina boravka u pustinji. Neki ogranci židovstva drže da je sastavni dio ove pripovijesti i završni korak spašavanja iz ropstva, ulazak naroda u Zemlju Obećanu.

Ovaj tekst je među rijetkim vjerskim tekstovima koje posjeduje praktično svaka židovska obitelj, jer je ne samo neophodna za obiteljsku proslavu važnog blagdana, nego je ova knjižica, razmjerno vrlo kratkog teksta, dostupna na govornom jeziku svih vjernika, neovisno od dijela goleme svjetske židovske dijasporu u kojoj živi. Pritom, dostatno je posjedovati i najskromnije izdanje ove knjige, nije nužno da ona bude bogato opremljena, te je i najveći siromah uvijek mogao pribaviti svoj primjerak.

Sadržaj Hagade čini zbirka tekstova, od njezinog najstarijeg dijela, preuzetog iz Babilonskog Talmuda, zaključenoga u petom stoljeću nove ere, sve do dijelova preuzetih iz srednjovjekovne židovske literature nastale u europskoj dijaspori. Sve dotad sakupljene dijelove zbirke, prenošene s naraštaja na naraštaj, u 12. stoljeću je objedinio i zapisao jedan od najvećih povijesnih rabina, učenjak Rambam. Raznorodnost sadržaja nije prikrio nikakvim uredničkim zahvatom, te se jasno prepoznaju sastavni dijelovi: biblijski odlomci, molitve, dijelovi pripovjednih tumačenja Biblije, pjesme zahvalnice... Hagada putem svojih 14 dijelova vodi vjernike obredom primanja blagdana Pesaha, od početnih blagoslova, putem pripovijedanja o biblijskom spašavanju židovskog naroda

iz egipatskog ropstva, do uzvisivanja Boga i hvaljenja njegovog djelovanja u čudesnom spašavanju njegova izabranog naroda.

Taj je tekst prvi židovski tekst koji je ikada ilustriran slikovnim prikazom ljudskog i životinjskog lika. U skladu s Božjom zabranom figurativnog prikazivanja Njegovih stvorenja, ljudi i životinja, kako je to naređeno već u Deset zapovijedi, rane Hagade nisu bile ilustrirane. No narodna želja da vidi svoje junake, prije svega Mojsija i druge likove vezane uz pripovijest o spašavanju, uskoro je potaknula i ilustriranje. Tome je pripomoglo i doba razvijenog srednjeg vijeka, kada su Židovi u europskoj dijaspori svjedočili silnom uzletu kršćanske likovnosti. Danas se u svjetskim muzejima kao dragocjeni izlošci nalaze brojne stare ilustrirane Hagade, ispisane na pergameni i bogato ilustrirane, ali u minijaturi. Jer sve do poodmaklog modernog doba, židovski umjetnik nije posegnuo za figurativnom likovnošću, tradicija je bila toliko duboko ugrađena u duhovnost židovskog čovjeka.

NAUK O MISTIČNOJ BITI BOGA I NJEGOVOG STVARANJA

Tora ili biblijsko Petoknjižje, temelj je židovskog vjerovanja, osnovni, vječni i nepromjenjivi zakon. U šali, za Toru se kaže da je „škrta” na riječima, jer je razmjerno malog opsega, naspram kasnijeg golemog mnoštva talmudskih i kasnijih komentara i tumačenja, gotovo nepregledno goleme pomoćne literature za studij temelja židovskog nauka. Uz njih se razvila i gotovo nesaglediva množina tekstova s područja mističnog studiranja Tore.

Tradicijska mudrost je već od prvog stoljeća prije nove ere sve do razvijenog srednjeg vijeka, postavila temelje naučavanju da sveti tekstovi, prije svega Tora, imaju dva sloja: pojavni to jest sam tekst, te dodatni, mnogo dubljeg značenja. Tumačenju skrovitog smisla židovskih spisa približavaju se samo dugogodišnji marljivi studenti, jer se za to zahtijeva potpuna doživotna predanost. Ipak, treba znati da većina među vrlo brojnim smjerovima u židovstvu ne prihvaća mnogo, ili čak nimalo, iz drevnog nauka o mističnim značenjima svetih tekstova.

Osnovni predmet izučavanja mistike je otkrivanje načina na koji je Bog stvorio svijet pomoću svoga svetog Imena. Drži se da je to znanje koje čovjeka čak približava činu stvaranja, a to se znanje rasulo ovim nesavršenim svijetom, te ga treba iznova otkrivati. Sva slova svetog hebrejskog jezika nose brojčane vrijednosti, one pak nose svoja značenja, a učenjaci mističnih studija predano se bave njihovim unutrašnjim i međusobnim značenjima i djelovanjem. Zbog ozbiljnosti takve zadaće, smjerovi koji se ozbiljno bave studijima mističnog nauka u načelu ne dopuštaju poduku o tim temama prije učenikove tridesete ili četrdesete godine života. Učenik mističnih znanja, u načelu isključivo Židov, mora biti u zrelim godinama, stabilnog ponašanja i oženjen, jer tek se oženjenog muškarca smatra zrelim i stabilnim. Sve ove zapreke postavljene su jer se smatra da studiranje mističnih učenja može postati i opasno za neuke i za osobe slabijeg duhovnog ustrojstva. Jer, nepregledna slož-

nost mističnog znanja, koje se na hebrejskome naziva *pardes* ili „voćnjak citrusa“, učenima može pružiti divan plod uzvišene spoznaje, ali u njemu bi mogli bespovratno zalutati oni koji uz volju za učenje istodobno nemaju i veliko predznanje i stabilan život. Jer temeljno židovstvo je prije svega racionalno, ne teži za temama s područja mistike, ne vjeruje u reinkarnaciju tijela ni u povratak duše umrlih u svijet živih, onako kako mistici vjeruju... Ali uz njih, neki ogranci u okviru kulturnološki vrlo šarolikog židovstva, osobito u kulturi istočnoeuropskih *hasida*, njeguju snažno vjerovanje u mistično, u reinkarnaciju i druge veze svijeta mrtvih sa svijetom živih.

U suvremenom svijetu punom kriza, mnogima je privlačan židovski nauk, osobito njegovo mistično učenje, jer ga u svom nedostatnom znanju vide i kao nešto skrovito, kao otkrivanje drevnih tajna, čak kao opći izlaz iz svih problema, dostupan onome koji prođe u to navodno tajno židovsko znanje. Međutim, uz današnju tehnologiju i dostupnost svih informacija, u okviru židovske mistike nema ničega što ne bi bilo poznato i dostupno svima, pa je u naše doba izmišljotina da su u židovstvu skrivene neke tajne, neka magična značenja i moći, postala popularna zabava, uglavnom dokonima i bogatima. Tako i židovski i nežidovski svojevrstni kabalistički gurui i šamani svoje sljedbenike predvode stramputicom, u potrazi dokonih i lakovjernih za smislom života i ostvarenjem tajne sreće putem mističnih znanja. Oni složena i ozbiljna znanja pojednostavljuju do vulgarizacije, jer tek malobrojni među takvim navodnim učiteljima i učenicima kabale poznaju čak i samo hebrejsko pismo, a ono je tek temelj za početak vrlo dugog učenja. Za ozbiljno učenje o mistici, potrebna su prethodna desetljeća učenja o osnovama, a to nezaobilazno tek počinje alef-betom, hebrejskom abecedom.

U suvremenom komercijalnom valu želje za učenjem mistike, objavljuje se mnogo publikacija koje u naslovu nose riječ *kabala*. Zapravo, nikada nije bilo tradicijskog spisa s tim naslovom, već je kabala najpoznatiji ogranak šireg mističnog učenja. Njezina temeljna knjiga nosi naslov *Zohar*, što znači Sjaj, jer mistika vjeruje da svaki redak i svako slovo u Tori imaju svoje usporedno, dublje, skriveno i blistavo značenje, a stvarno prodiranje u taj nauk pravog učenjaka približava Božjem prijestolju. U dubokim slojevima nauka korača se drevnim mističnim putovima, koje su tisućama godina naraštaji prenosili jedan drugom. Nakon višedesetljetnog predanog studija, osobna skromnost i poniznost su bitan čimbenik za dalje ozbiljno studiranje drevnog židovskog mističnog nauka. Tako se i učeni stari rabini, koji se studiranjem

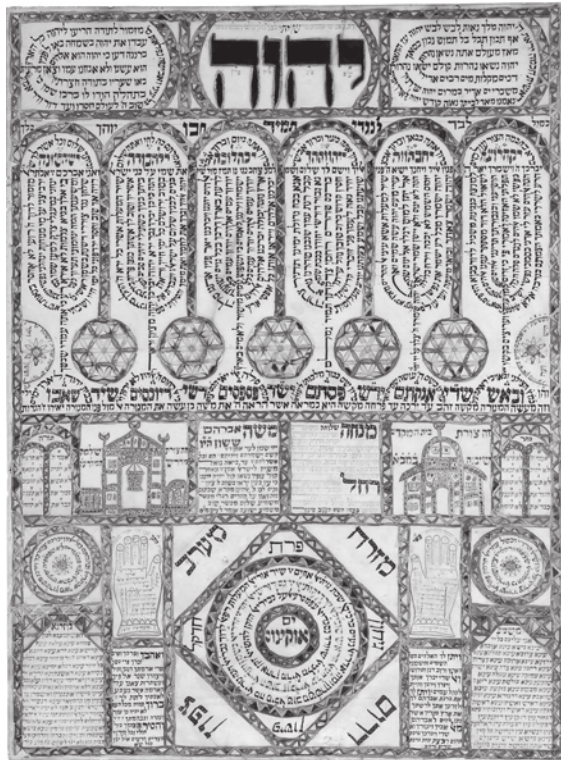
svetih tekstova bave cijeloga svog života, imaju običaj sebe nazivati učenicima, jer ovo se znanje nikada ne može savladati u potpunosti.

Ali nije u okruženju tradicijske mistike uvijek sve toliko svečano i ozbiljno, jer ortodoksni hasidski rabini vole se i nasmijati i zapjevati. Jedan od dana koji povezuju učenjake mistike i kabale s racionalno usmjerenim vjernicima jest obred uz blagdan Tubišvat, novu godinu drveća. Blagdan se slavi petnaestog dana mjeseca švata, kada u Izraelu drveće, kako se vejrue, počinje piti vodu od tekuće godine, koja je počela nekoliko mjeseci ranije, na Roš Hašanu, obljetnicu Božjeg stvaranja svijeta.

I ovaj obred je u naše doba poprimio, kao i Purim, značajke dječjeg veselja, ali se njegovo značenje u tradicijskim zajednicama uzima ozbiljno, kao i značenje svakog blagdana, premda uz ovaj dan nije određeno šabatno mirovanje. Dočekivanje blagdana usporedivo je s obredom dočekivanja Pesaha, jer oba se slave određenim redoslijedom ili *sederom*. Uz stolove prepune raznog voća, jer to je dan proslave drveća, prije svega voća i žita, izgovaraju se blagoslovi za žitarice i za voće koje raste u zemlji Izraelovoj, te za plod vinove loze, odnosno za crno i bijelo vino. Uz blagoslove, redom se uživa u tim Božjim darovima. U ovoj radosnoj proslavi, s najvećom predanošću i radošću sudjeluju i inače dostojanstveni ortodoksni rabini, zajedno s razdraganom zajednicom.

U mističnim ograncima židovstva, što je osobito izraženo u istočnoeuropskom židovstvu, snažno je nazočno i vjerovanje u dobrog i zlog anđela, odnosno, teološki iskazano, u dvama nagonima u svakom čovjeku: dobrom i zlom. U izvornom židovstvu dvojbe nema: dobro je pridržavati se Božjih zapovijedi, zlo je kršiti ih, ali nagrada i kazna neće doći (odmah) nakon smrti osobe. Za pokojnike se drži da u miru čekaju Božju presudu za svoja djela, koja će se ostvariti tek nakon mesijinog dolaska. Ipak su, tijekom mnogih stoljeća života u dijaspori, od babilonskoga progonstva nadalje, pod utjecajem tuđih sustava vjerovanja o tome prihvaćena i mnoga vjerovanja i tumačenja drugih naroda. Tako i židovska narodna predaja poznaje pakao, *šeol* i *gehenu*, kao nejasno opisano ali strašno mjesto kažnjavanja i očišćenja mrtvih duša. I raj je, kao mjesto vječnog života u spokoju i sreći, u židovstvu teološki bitno manje razrađen nego u dvjema mnogo mlađim objavljenim religijama, kršćanstvu i islamu. Jer bit ovih dviju religija je u spasenju osobe za budući svijet, dok je izvorno židovstvo držalo da i nagrada i kazna za čovjekova djela dolazi već u ovom životu. Sudbine biblijskoga Joba i mnogih drugih povijesnih osoba primjer su takvog iskonskog vjerovanja.

Tijekom vremena i pod utjecajem susjednih kultura, mističniji smjerovi židovstva su prihvatili vjerovanja u nagradu ‘na nebu’, odnosno u raj. Biblijski raj, u kojemu su prije počinjenog grijeha obitavali Adam i Eva, bio je *Gan Eden* ili *Edenski vrt*, koji također teološki nije duboko razvijen pojam. To je, jednostavno, dobro mjesto za koje se vjernici nadaju i mole da njihovi pokojni roditelji i njihovi predci u njemu očekuju suđenje dušama koje će nastupiti tek kada dođe mešija...

KABALA: SAMO ČINJENICE I BEZ ZANOSA

Raskrivanjem vela zabluda o skrivenoj moći 'židovske kabale', smajljivo će se i zablude i predrasude o židovstvu, koje nikada ne nose ništa dobro. Zanimanje za kabalu se u naše doba spiralnom brzinom povećalo među mnogim netradicijskim Židovima i Židovima nevjernicima, ali, pod utjecajem novih životnih filozofija, prije svega u nežidovskim krugovima. Uz današnju tehničku dostupnost praktično svakog teksta pa i kabalističkih, pseudo-židovska mistika umnogome se proširila i u najšire društvene krugove, prije svega pomodne.

U njima dolazi i do bujanja raznih praznovjernih praksa, tako se prakticira donedavna nezamisliv paradoks: na prividno kabalistički način traži se smisao u riječima napisanima latiničnim i drugim nehebrejskim pismima, čime se gubi svaka ozbiljnost temeljne ideje kabalističkog traženja smisla u numeričkoj vrijednosti hebrejskih slovnih znakova. Ali većina takvih olakih praktikanata čak i ne zna za tu činjenicu, u svakom slučaju za nju ne mari. Takva profanirana „kabila” nudi se, zapravo se uglavnom prodaje, kao metoda za rješenje globalne i svake osobne krize, njome se istražuje i najavljuje budućnost i proriče sudbina, ona služi za različite izmišljene obrede i besmislene apotropijske prakse poput nošenja crvene vrpce oko ručnog zgloba... Goleme naklade postižu kvazikabalističke knjige, najčešće i u naslovu donoseći riječ „Kabala”, zanemarujući činjenicu da ne postoji temeljni kabalistički tekst koji bi se tako zvao, već se takvi naslovi javljaju samo kao urednički mamac za kupce. Tako je kabala danas u svijetu postala prije svega masovni komercijalni proizvod i zabava, često i uz tragične posljedice za živote naivnih žrtava i njihove obitelji.

Najbolje o tome koliko je s današnjeg navodnog kabalističkog umovanja potrebno skinuti veo zabluda i zanosa govori značenje hebrejske riječi 'kabala' (hebrejski: קַבָּלָה – primanje tradicije, predaja). Jer u okviru govornog hebrejskog jezika, prvog službenog jezika u Državi Izrael, ta riječ nema nikakve mistične prizvuke: ona jednostavno znači

‘predaja’, primjerice predaja nekog uzvišenog znanja učenicima, ali i predaja nekog odjevnog predmeta u kemijsku čistionicu ili predaja paketa u pošti. Drevne riječi rabi hebrejski jezik u svojim modernim potrebama. Do suvremene zbrke i dvojbe dolazi upravo stoga što je današnji hebrejski jezik onaj isti biblijski jezik iz drevne prošlosti, dakako, kao i svaki drugi jezik, i ovaj je usvojio mnogo modernog vokabulara, da bi se moglo razgovarati o zrakoplovima, mikrobiologiji, hotelima, mobitelima, internetu... kako bi hebrejski u svakom vremenu bio normalan govorni jezik, ali lingvistički je drevni hebrejski jezik isti jezik kojim se i danas govori na ulici i u svakodnevnom životu u Izraelu, kojim se tiskaju knjige i novine.

Stoga je i za kabaliste ‘kabala’ samo riječ koja znali upravo „predaja”, a za njih ona je prije svega židovsko drevno mistično ezoterično učenje o Bogu i svijetu, koje su naraštaji tisućljećima predavali jedan drugom. Mnogo je smjerova kabalističkog učenja, a suvremeni autori dijele ih na tri osnovna dijela, na teorijsku, meditacijsku i praktičnu kabalu. Ne može se dovoljno naglasiti da nema ozbiljnog studija kabale bez dubokog poznavanja hebrejskoga i aramejskog jezika, a oba ova jezika židovskih svetih tekstova zapisuju se hebrejskim slovnim sustavom, u kojem svaki slovni znak nosi svoju brojčanu vrijednost i svoje značenje. Jedan od temelja kabalističkog studiranja svetih tekstova je upravo u tumačenju složenih brojčanih odnosa koji iz toga proistječu. Iz toga u suvremeno doba nastaju i razna pučka tumačenja, židovska i nežidovska, zbog čega se riječ ‘kabala’ u javnom prostoru često pojavljuje daleko izvan znanstveno utemeljene ozbiljne definicije.

Dok su temeljni židovski religijski zakoni usredotočeni na ono što Bog želi od čovjeka, mistična učenja smatraju da se može i treba prodrijeti dublje, u ustrojstvo univerzuma, što vodi prema studiranju i spoznavanju same Božje biti. Tako, dok većina tradicijskih komentatora tumači pet knjiga Tore – Božji zakon, biblijsko Petoknjžje – kao narativno i pravno djelo, mistici ih tumače putem sustava simbola kojima otkrivaju tajne zakone svemira, pa i Božje tajne stvaranja svijeta i života. Kabala prema čvrsto određenim pravilima slijedi put stvaranja od izvora, Boga, da bi se ukupnost znanja spajala u jedinstveni, uzvišeni cilj: otkrivanje Njegove Božanstvenosti Njegovim stvorenjima na ovome svijetu.

Kabalu se u europskoj židovskoj dijaspori do modernoga doba široko prihvaćalo kao ‘židovsku teologiju’. Međutim, ulaskom Židova u moderni svijet, utemeljen u materijalističkom umovanju, prosvijećeno židovstvo je kabalu potisnulo u rubne dijelove umovanja. No i unatoč

otporu, pa i preziru koji ju prati u prosvijećenim židovskim krugovima, bavljenje kabalom je i do danas jedno od važnih i ozbiljnih područja židovske misli. Međutim, izvorni židovski nauk, koji potječe iz doba od prije oko 3500 godina, bio je mnogo jednostavniji i posve racionalan: odnosio se na pravilno ispunjavanje Božjih zapovijedi. Tek je, i ne slučajno tada, u doba krize oko opadanja i zatim uništenja stare židovske države, na prijelomu stare u novu eru, iz kultura susjednih naroda židovstvo preuzelo i mistični pogled na svijet. Nakon toga se židovsko mistično umovanje tijekom stoljeća samostalno razvijalo. Neupitno su već neposredno prije toga, u doba helenističke dominacije nad starom židovskom državom, na nastanak i razvitak židovske mistike utjecale i „misterije”, grčki tajni obredi puni formula kojima posvećeni smrtnik sačuva život nakon smrti, u zagrobnom svijetu sjena. Od grčkog naziva za te tajne obrede dolazi i sama međunarodna riječ ‘mistika’ za nešto tajanstveno i skriveno od neupućenih; ta je međunarodna riječ našla mjesto i u hebrejskom jeziku.

Nauk koji proučava strukturu duhovnih svjetova i načine na koje poznavatelj njegovog učenja može stupiti u njih, govori o građi duhovnih svjetova i o onome što poznavatelj kabalističkih znanja i pravila može doživjeti u njima. Srednjovjekovni su kabalisti stvorili sustav u kojemu se Bog otkriva čovječanstvu putem deset emanacija (*sefira*) odnosno putem konfiguracije sila koje proizlaze iz En Sofa (Onoga bez granica, Vječnog). En Sof je čovjeku nedostupan i nespoznatljiv, ali se smatra da je studiranje *sefira* u meditaciji dopušten način na koji ljudska bića mogu uspostaviti kontakt s Bogom. Kabala naučava da ljudska bića, putem umovanja o *sefirama* i činjenjem kreposnih djela mogu na svijet donijeti božansku milost. *Sefire* se razlikuju svojim značenjem: prva, *Kruna*, važan je termin u mistici i odnosi se na Božju volju za stvaranjem, *Bina* (razumijevanje) predstavlja otkrivanje detalja stvaranja u Božjem umu, *Hesed* (ljubaznost, milosrđe) odnosi se na neograničeno izlivanje Božje dobrote...

Mistični elementi javljaju se u židovskim religijskim temeljnim tekstovima i mnogo stoljeća prije razvijene europske srednjovjekovne kabale, u samom biblijskom tekstu. Osobito je to naglašeno u knjizi proroka Ezekiel, koji opisuje svoje mistično viđenje Boga i Božjeg prijestolja kao „... golem oblak i blještavu vatru, okruženu sjajem, a u središtu vatre jantarni sjaj...” Oko ovih motiva sjaja i Božjeg prijestolja nastali su daljnji temeljni mistični elementi.

Premda duboko proučavanje Božje prirode i Njegovog djelovanja smatraju potrebnim i pohvalnim, rabini su, kao duhovni vođe naroda, od starine mistično umovanje smatrali i potencijalno opasnim. Ograni-

čenja pristupa učenju mistike osiguravala su stoga odanost učenika kabale čuvanju njezinih tajnih učenja, te su kabalisti i danas zatvoreni prema široj zajednici i prema neupućenima u kabalistička znanja. O tome se u šali kaže da je “učenjak kabale poput knjigovođe: zna mnogo o tome gdje je blago, ali ne smije njime po volji raspolagati.” Kabala se u potpunosti oblikovala u židovskom mjerenu vremena tek nedavno, u europskom srednjovjekovlju, nakon višestoljetnog razvitka u nekim mjestima u tada već odavna razrušenoj staroj domovini. Kabalistički studij osobito je bio razvijen u izraelskom mjestu Cfatu (Safedu), te u raznim mjestima azijske i europske židovske dijaspe. U jugozapadnoj srednjovjekovnoj Europi, židovska manjina živjela je donekle sigurnim životom, pritom okružena tada nabujalim kršćanskim mističnim smjerovima. U toj sredini i u to doba nastala je temeljna knjiga kabale, *Zohar*, autora sefardskog mistika Moše de-Leona. On je, međutim, sve do smrti (1305. godine) poricao svoje autorstvo, tvrdeći da samo objavljuje odavna zaboravljeni pa zatim pronađeni drevni mistični spis izraelskog rabina-mističara Šimona bar-Johaja iz 2. stoljeća. Do danas mnogi kabalisti isključivo Šimona smatraju autorom *Zohara*, međutim znanstvenici to u potpunosti odbijaju na temelju akademskih spoznaja o dobu nastanka i analizi teksta.

Sam puni naslov knjige, *Sefer ha-Zohar*, znači *Knjiga sjaja*, a govori o otkrivanju dubljeg, sjajnijeg značenja svih pojava u Božjem svijetu, te o značenju svetih tekstova dubljem od doslovnog; pojam dubljeg sjaja od izvanjski vidljivoga potječe još od Ezekielova viđenja neusporedivog sjaja Božjeg prijestolja. Tim putem može se, vjeruju mistici, sagledati stvarni smisao Božjeg stvaranja, odnosno otkriti zakonitosti svemira skrivene neupućenoj osobi, jer se svemir, kao Božje djelo, odlikuje nevidljivim sjajem za oči običnog čovjeka. Prodiranje u tajne Božjeg stvaranja vodi nesagledivim mogućnostima moći nad životom i stvarima. Stoga kabalisti umnogome knjigu *Zohar* smatraju ravnom *Tori*, dok ovoliku odanost većina smjerova u židovstvu smatra zastranjenjem od zakona *Tore*. Još dalje se od temeljnog zakona udaljila mistična *Sefar jecira* (*Knjiga stvaranja, oblikovanja svijeta*), pred-kabalistički spis nastao između drugog i sedmog stoljeća, nepoznatog autorstva, a mistična predaja pripisuje ga samom biblijskom praocu Abrahamu, u nastojanju povezivanja tog teksta s izvorima židovstva.

Jezik *Zohara* je aramejski, drugi sveti jezik nakon hebrejskog jezika same *Tore*, koja je izravna Božja riječ i vrhunski Zakon. Aramejski je i jezik Talmuda, goleme starovjekovne židovske enciklopedije znanja o svijetu i o ispravnom židovskom načinu života. Aramejski je tijekom više stoljeća u doba nastanka Talmuda, završenog 500. godine u Babi-

lonu, bio univerzalni bliskoistočni jezik. Židovi su, boraveći u biblijskom babilonskom ropstvu, dotad svoj izvorni govorni hebrejski jezik bili zamijenili aramejskim, te je jezik Babilonskog Talmuda zapravo tada bio suvremeni i svakome razumljiv govorni jezik mnogih naroda na velikim prostorima. Kasnije nastala i razvijena mistična literatura prihvatila je aramejski, tada već također napušten u svakodnevnom govoru, kao „drugi” sveti jezik, te se i u aramejskim riječima i rečenicama svetih spisa i u njihovoj brojčanoj vrijednosti traži ustroj Božjeg bića i njegove kreacije, svemira.

Danas se kabala najviše proučava i poučava među mnogobrojnim ograncima i smjerovima hasidskih Židova koji žive u Izraelu i rasuti diljem svijeta (nakon praktično potpunog uništenja u Holokaustu njihove višemilijunske zajednice na mjestu njezina nastanka, u istočnoj Europi). Neki od tih smjerova su u svojim vjerovanjima manje ili više iskoračili izvan i inače vrlo širokog kruga koji tradicijsko židovstvo prihvaća kao okvir izvan kojega prestaje umovanje više nije u sklopu židovstva. Jer je okvir *Bog-Tora-židovski narod* minimum zajedničkog nazivnika, iz kojega svojim mesijanskim mističnim vjerovanjima iskoračuju neki ogranci hasidskih Židova, danas i vrlo mnogobrojni.

Sve ove ultra-mistične smjerove mnogi Židovi smatraju posve neprihvatljivim sa stajališta učenja Tore i Talmuda. Osnovni sraz ideja između židovskog tradicijskog i mističnog gledanja jest osobito u dijelovima mistike koji se odnose na reinkarnaciju ljudskih bića i na naučavanje o seljenju duše. Ogranak takve kabale utemeljio je u 16. stoljeću Izak Luria takozvanom lurijanskom kabalom, koja se zalaže za asketski način života, a učenje temelji na reinkarnaciji i seljenju duše. Osobitosti ovog ogranka kabalističkog učenja mogu se u naše doba na laički način najlakše upoznati marljivim čitanjem svih djela koja je – izvorno na jidišu, ali prevedena su na brojne jezike – stvorio potomak jedne od istočnoeuropskih rabinskih dinastija, američki pisac Isaac Bashevis Singer (1904.–1991.), čije je ukupno djelo 1978. godine okrunjeno Nobelovom nagradom za književnost.

Na prijelazu srednjega u novi vijek, kabala je učinila snažan utjecaj na zapadnjačku mistiku i filozofiju prirode, zbog čega su ju proučavali mnogi značajni kršćanski renesansni i kasniji mislioci. Hermetička kabala, oblik zapadnjačke ezoterične i mistične tradicije, postala je filozofskim temeljem mnogim hermetičkim društvima (Zlatna zora, Rozenkrojceri, te u novije doba New Age i neopoganski pokreti, poput Wicca), a utjecaji su se našli i u alchemiji, astrologiji, hermetizmu, neoplatonizmu, gnosticizmu, tarotu ...

RIJEČ AMEN NA KRAJU MOLITVE ILI IZREČENE ŽELJE

Riječ ‘amen’ bliska je većini svjetskog stanovništva, neovisno je li osoba vjernik ili nije, je li sljedbenik židovstva, kršćanstva ili islama, pa i drugih religija i kultura. Ali stoga što je riječ široko poznata, gotovo svi smatramo da o njoj mnogo znamo. Ipak, to najčešće nije tako. Mislimo da mnogo znamo o ovoj riječi jer ju često srećemo, široko se javlja u bogoslužjima svih triju objavljenih religija, dakle onih kojima je u začetku bila Božja osobna objava pred ljudima. To su židovstvo, kršćanstvo i islam. Sve tri ove religije, svaka na svoj način, poštuju Boga kao jedinog stvoritelja i gospodara svemira. Sve tri su do našeg doba sačuvale riječ ‘amen’, koja je time postala duhovna baština najmanje polovine svega čovječanstva.

Za samu tu riječ nema prijevoda ni u jednom jeziku, a nema ni jednoglasnog znanstvenog zaključka o njezinom jezičnom izvoru. Neka židovska tumačenja povezuju je s hebrejskom rečenicom izjave vjerovanja u Božju svemoć, ali znanost uglavnom upućuje u doba židovskog robovanja u Egiptu, gdje su se molitve svega mješovitog egipatskog stanovništva zacijelo upućivale (i) vrhovnom božanstvu mnogobožackog panteona, Amonu, kojeg se u molitvama mnogo puta zazivalo upravo njegovim imenom. Kao riječ u tekstu, prvo se javlja u najranijim židovskim religijskim spisima, u značenju „tako je”, „istinито je”, kao iskaz vjernikovog slaganja s izrečenim u liturgiji. Tim uzvikom se iskazuje potvrđivanje izrečenih molitvenih rečenica u javnoj i u osobnoj molitvi, ali se vremenom uobičajila i uporaba ove riječi kao znak svečane potvrde dogovora, pa i dalje, izvan religijskog konteksta, u značenju „slažem se, neka tako bude”.

Riječ ‘amen’ javlja se u više izgovora: u židovstvu i u zapadnim kršćanskim ograncima kao ‘amen’, a u istočnim kršćanskim ograncima i u islamu uobičajen je izgovor ‘amin’. Ova mala razlika nastala je jer riječ potječe iz drevnog bliskoistočnog, semitskog jezika, koji svojim

pismom ne bilježi točan izgovor samoglasnika na način kako to čine europski jezici. Stoga se drugi samoglasnik u riječi 'amen' može čitati i kao „e” i kao „i”, dakle: amen i amin, ali značenje ostaje isto. Već u doba drevne židovske države ova je riječ ušla u aramejski i u grčki jezik, zatim putem grčkih kršćanskih teologa u jezike Crkve, grčki i latinski, a nakon nastanka islama i u arapski. Tijekom povijesti, vjerske zajednice su ovu riječ iz hebrejskoga predavale jedna drugoj, te je od najranijih vremena bila toliko prihvaćena u kršćanstvu da je Amen jedan od naziva za Isusa u završnom tekstu kršćanske Biblije, Otkrivenju, u značenju „istiniti svjedok”. I sama završna riječ te završne knjige u kršćanskoj Bibliji je 'amen'.

Potječući iz doba od prije tisuća godina, iz drevnog izvora židovske tradicije, 'amen' je jedna od rijetkih riječi koje su do nas iz starine došle u nepromijenjenom obliku i duhovnom značenju, te su postale dijelom govornog jezika i svjetonazora svjetskog stanovništva. Tako ta mala riječ 'amen' čuva pradrevnu čovjekovu vezu s božanskim.

MOŠE RABENU: NAŠ UČITELJ MOJSIJE

Mojsije je nedvojbeno najistaknutija osoba u hebrejskoj Bibliji, najveći izbavitelj i najveći učitelj židovskoga naroda. Omiljen je lik i u židovskom narodnom i u autorskom pripovijedanju, te u *midrašima*, religijskim spisima koji obrađuju biblijske događaje i osobe šire nego to čini sam biblijski tekst. Narodna mašta žudjela je spoznati mnogo više o Mojsijevu životu nego to pružaju dosta sažete biblijske knjige, od Knjige Izlaska 2,1 do Ponovljenog zakona 34,7. U njima se ukratko opisuje Mojsijevo rođenje u Egiptu, u okolnostima židovskoga robovanja, njegovo čudesno spasenje pred faraonovim progonom židovske muške novorođenčadi, te skori uspjeh na egipatskom dvoru kao usvojenog princezinog sina. U tim biblijskim redcima, premda sažeto, upoznaje se i njegova žestoka narav, zbog koje je uskoro morao pobjeći u susjedni Midjan, njegova lutanja pustinjskim krajevima i brojni susreti i događaji...

Ključni trenutak Mojsijeva života je susret licem u lice s Bogom, koji mu se u pustinji javio u obliku gorućeg grma. Bog je Mojsiju govorio, a Mojsije mu je odgovarao; židovska tradicija na temelju tog dijela biblijskog teksta (Ponovljeni zakon 34,10) smatra da je Mojsije jedini među biblijskim prorocima mogao s Bogom govoriti izravno i u potpuno budnom stanju. Bog mu je povjerio zadaću izvođenja židovskoga naroda, kojega je već ranije bio odabrao za svoj izabrani narod, iz egipatskoga ropstva. Egipatski faraon nije želio ostati bez židovske robovske radne snage, pripovijeda biblijski tekst, ni bez imovine koju su Židovi posjedovali. Stoga je Mojsije postao instrumentom niza Božjih pritisaka ili *kazna* Egipćanima, koji su konačno popustili i pustili Židove izaći iz zemlje. Predvođeni Mojsijem, uputili su se pustinjom, u kojoj su proveli četrdeset godina, što je bilo potrebno da bi sazrio posve novi naraštaj, koji nije poznao egipatsko idolopoklonstvo. Tako je u pustinji konačno oblikovan budući židovski narod.

Bog je Mojsiju pedeset dana nakon izlaska iz egipatskoga ropstva za sav židovski narod i za sva vremena predao Toru – Zakon, odnosno biblijske tekstove poznate kao Knjiga Postanka, Knjiga Izlaska, Levitski zakonik, Knjiga brojeva i Ponovljeni zakon. Time je između Boga i židovskog naroda zauvijek zapečaćen Savez, zbog čega se izlazak iz egipatskoga ropstva i Mojsijevo djelovanje u njemu smatra najvećim događajem u povijesti svijeta. Stoga i samih Deset zapovijedi i liturgijski tekstovi vjernika opominju da se sjeti onog dana kada je Bog iz egipatskoga ropstva izveo židovski narod. Svaki vjernik mora osjećati, u svim vremenima, kao da je i njega samoga Bog izveo iz ropstva.

Ali u tim se tekstovima Mojsija malo ili nimalo spominje, zbog teološkoga načela da čovjek nije svetac, pa ni sam Mojsije to ne može biti (svet je samo Bog), a sve to kako bi se izbjegla svaka mogućnost narodnog skretanja u kult ličnosti i idolopoklonstvo. To je i razlog što je ostalo nepoznato mjesto Mojsijeva groba, koji je 'negdje u dolini, nasuprot Bet Peoru', premda se njegova smrt, u dobi od točno stotinu i dvadeset godina, u biblijskom tekstu razmjerno opširno opisuje. Dakako, načelo izbjegavanja uzdizanja pojedinaca nije odoljelo narodnoj žudnji za saznavanjem više pojedinosti o biblijskim junacima i događajima, te je u židovstvu vremenom nastao golem korpus pripovijedanja o životima znamenitih biblijskih osoba, među kojima je Mojsijev život temelj na kojemu počiva židovstvo.

POŠTOVANJE: SMJERNICA ZA RJEŠAVANJE SVAKE DVOJBE

U svemu što ne znaš što Zakon propisuje, u vjerskoj praksi i u odnosu prema ljudima, postupi s poštovanjem! To je temelj židovskog morala. Poštovanje je temelj za rješavanje svake vjernikove dvojbe u nepreglednom nizu zapovijedi i zabrana koje se postavljaju pred njega. Pojam poštovanja javlja se već u Deset zapovijedi, a njih od svojih početaka prihvaćaju i dvije mnogo mlađe objavljene religije, kršćanstvo i islam, usvajajući taj opći temelj pobožnog života i moralnog nauka. Život pun poštovanja nagrađuje sam Bog dugim životom na ovom svijetu. I sama zapovijed o poštovanju roditelja glasi: *Poštuj oca i majku da bi ti se produžili dani života na zemlji*. Bog, dakle, već u Deset zapovijedi potomku naređuje poštovanje roditelja, dapače, jednako oca i majku, što je u starini bilo strano drugim patrijarhalnim narodima.

Talmud, temeljni tekst koji propisuje kako postupati u svim bezbrojnim životnim prigodama, propisuje poštovanje i prema svim starijim osobama: 'Kada vidiš sijedu glavu, ustani!' Koliko je to pozitivnije od društvenih ponašanja kojima u naše doba svjedočimo diljem svijeta!? Jer tjelesna snaga i ljepota, imanentna mladosti, nije u židovstvu najcjenjenija društvena kategorija, već je propisano da u sebi treba savladavati nepromišljene mladenačke nagone, a poštovati iskustvo i mudrost starijih.

Židovstvo, osjećajući Boga kao svoga nebeskog Oca, u odnosu prema Njemu utoliko više zahtijeva vrhunsko poštovanje. Poštuje se obiteljskog oca, utoliko više i nebeskog. Njegov Izabrani narod osjeća obiteljsku bliskost s Ocem, koja se svakodnevno iskazuje u svim životnim okolnostima. Tako vjernici u Božjoj nazočnosti, putem blagoslova za hranu, jedu svoje obroke kao sudionici objeda na kojemu im On sam priskrbljuje hranu. Time obiteljski stol s hranom postaje oltarom, a otac obitelji svećenikom. Iz poštovanja prema roditeljima, židovstvo zabranjuje i raširenu praksu u takozvanim zapadnim društvima, da se sin ili kći ostarjelom roditelju obrati osobnim imenom.

Utoliko je više najstrože zabranjeno i Bogu se obratiti Njegovim Imenom. Pravo Božje Ime, kojim se predstavio najvećem učitelju u židovskoj povijesti, Mojsiju, piše se četirima hebrejskim slovima koja na latinično pismo možemo prevesti kao JHVH. Ni jedan židovski vjernik, pa ni kulturni nevjernik, nikada neće ovo izgovoriti ne samo na hebrejskom jeziku, nego ni u jednom od oblika koje su drugi narodi u svojim spisima, u najboljoj namjeri, naveli kao izgovor Božjeg Imena. Stoga Židov u molitvi izgovara samo druga, brojna Božja imena: Vječni, Gospodin, Svevladar, Gospodar nad vojskama, Sveti Blagoslovljeni, Milosrdni..., a izvan molitve naziva ga se jednostavno, ali uvijek s najdubljim poštovanjem: *Hašem* – Ime.

RAZMIŠLJANJE O MOLITVI

U židovstvu se ne prakticira molitva koju bi vjernik izrekao osobnim riječima, kojima bi Bogu upućivao svoje osobne potrebe, povjeravao Mu svoje patnje, želje za svojim uspjehom i za utjehom. Vjernik koji pati od tjeskobnog osjećaja ili osjećaja sreće i zahvalnosti, koji se nada uspjehu u nekom pothvatu, Bogu se uobičajeno obraća izabranim psalmom, u velikom broju Psalama izabire onaj koji odgovara njegovom trenutnom raspoloženju. Tako taj tradicijski drevni poetski iskaz oko zajedničke židovske misli okuplja vjernike kada se nađu u raznim životnim okolnostima. U okupljanju zajednice u zajedničkoj molitvi, židovstvo vidi najbolji način za upućivanje misli i želja svome Stvoritelju, Vječnome, Gospodinu, a te su misli uvijek usmjerene ne na osobnu izravnu zamolbu, već na uzvisivanje Božjeg Imena. Smisao upućivanja molitve je: „Slavimo Ime Vječnoga, Boga našega i naših očeva”.

Mome srcu toliko blisku molitvu *El male rahamim* (Bože pun suosjećanja) zajedno izgovaramo u najtežim trenutcima, na pogrebnim službama, prilikom posjete grobovima bližnjih, te na obljetnicu smrti bližnjih, na dan sjećanja na žrtve Šoe... a sve se obljetnice obilježavaju prema drevnom hebrejskom kalendaru, prvotno mnogim stoljećima usmeno prenošenom, te zapisanim u četvrtom stoljeću prije nove ere, u doba stare židovske države. Ovu molitvu govorimo s pouzdanjem u srcu, tjeskobnom nakon nekog velikog gubitka. Hebrejske riječi kažu: „Bože, koji si pun milosrđa i prebivaš u visinama, osiguraj dragim pokojnima istinski odmor na krilima svoje Božanske nazočnosti, neka među svetima i čistima sjaje tako jarko kao što sjaj s neba sjaji duši preminulih koji su otišli vječnost. Molimo Milostivog da ih zauvijek smjesti u zaštitu Božanskih krila i da im duše uveže u snop života.” U ovoj molitvi iskazujemo nadu u Božju zaštitu i ozdravljenje, dok još ima vremena za spas života, a kada se govori nakon gubitka voljenih osoba, na mjestu kada se uobičajeni kaže “pod krilima Božanske prisutnosti” kažemo „NA krilima”. Time mislimo na duhovno uzdizanje pokojnih,

jer se pouzdajemo da će ih Bog prigrлити na način kako orao nebom nosi svoje mlade, ne *pod krilima* nego *na krilima*, uvis. Zato u ovoj molitvi iskazujemo i da je „Gospodin dragim pokojnima njihova baština, oni će mirno počivati na svojoj baštini. Njihovo počivalište bit će Edenski vrt, raj.”

Ova molitva je nastala u židovskim zajednicama središnje i istočne Europe, gdje se izgovarala nakon njihovih masovnih stradavanja tijekom niza srednjovjekovnih križarskih vojni i užasnih masakara diljem židovskih sela i gradića u istočnoj Europi. U 16. stoljeću, bojovnici ukrajinskog plemića Hmeljnickog masovno su upadali u ta židovska naselja, klali i zlostavljali nemoćne goloruke židovske seljake. Preživjeli su se obratili Milosrdnom Bogu i On im je davao snage za opstanak.

Nekada se ova molitva izgovara, premda danas više ne često, tijekom obreda vjenčanja: ovaj dramatičan način za podsjećanje na drage preminule, uvodi trenutke tuge u radost vjenčanja, jer se u židovstvu u najradosnijem trenutku života trebamo sjetiti najtragičnijih gubitaka. Mnogima poznato razbijanje staklene čaše na obredu židovskog vjenčanja upravo je taj trenutak podsjećanja na najtragičniji gubitak, koji nas može zadesiti bilo kada, neočekivano. Rabini najčešće tumače ovaj dio obreda vjenčanja kao plač za uništenim jeruzalemskim Hramom u prvom stoljeću nove ere, kada je oružana provala poganske rimske vojske razorila drevnu židovsku državu.

Što nam ova molitva govori i poručuje? Svojim molitvenim riječima i činjenjem dobrih djela nadamo se da ćemo zaslužiti Božje milosrđe za preminule duše dragih bližnjih. Riječi molitve dalje kažu da vjernik, izgovarajući ih, „odlučuje pridonijeti svoja djela u sjećanje na duše dragih pokojnih”. Ali uz ovu molitvu kojom se u najtužnijim trenucima života nas, živih, nadamo i milosti Božjoj za naše drage pokojne, uobičajeno na hebrejskom izgovaramo i molitvene riječi „Blagoslovljen si Ti Gospodine, Bože naš, Kralju Svemira, koji si Istinski Sudac”. Ovim riječima prihvaćamo svaku Božju presudu i podsjećamo se da Njegova presuda za krivca ponekad strašna, ali upravo prema težini počinjenog zlodjela.

SMRT JE DIO ŽIVOTA

Najveća vrijednost u židovstvu je život osobe, ali i smrt je sastavni dio života, koju ni jedna osoba ne može izbjeći, neovisno o prethodnoj duljini života, te je vrijedna poštovanja. U biblijskom tekstu i klasičnoj rabinskoj literaturi nalazimo mnoge tradicijske židovske prakse povezane sa smrću, pokopom i tugovanjem za pokojnikom. Običaji tugovanja su opsežni, kao i svi bitni životni dijelovi, jer židovstvo je vjerojatno najviše normirana svjetska religija. Ali ovi običaji nisu izraz straha ili gađenja prema smrti, već imaju dvije svrhe: iskazati poštovanje mrtvima (hebr.: kavod ha-met) i utješiti žive (nihum avelim), kojima će pokojnik nedostajati.

Dug i plodan život smatra se blagoslovom, ali se s bolešću i smrću također treba pomiriti, a za sve te okolnosti židovstvo je stvorilo zakone, propise i običaje. Zakoni su svima zajednički, jer su iz biblijskog i talmudskog temelja, dok se običaji mogu razlikovati od zajednice do zajednice, jer nastajali su tijekom mnogo stoljeća u raznim zajednicama u ponekad i udaljenim dijasporama. Ipak, i običaji su postali obvezujuće tradicije u sredinama u kojima su nastali.

Svi propisani postupci i tradicije povezani su diljem židovskog svijeta temeljnim načinom svakog djelovanja u židovstvu: poštovanjem. Duša, koja je donedavna prebivala u tijelu, u vrijeme smrti i pogreba vraća se svome Stvoritelju. Tijekom tog događanja, ona zavrjeđuje primiti poštovanje bližnjih. Stoga se smatra, a osobito to vjeruje mistično učenje, da svaki pokop drukčiji od tradicijskog ozbiljno ometa vječni počinak duše.

Neposredno nakon što se primi vijest o smrti bližnjega ili prijatelja ili poštovane javne osobe, izgovori se: *baruh Dajan ha-emet – blagoslovljen je istinski Sudac*, čime se iskazuje prihvatanje Božje odluke, pa i u teškom gubitku. Pokojnikov bližnji, ožalošćeni, na hebrejskom se naziva *onen*, doslovno 'onaj između', jer on ili ona sada je, sve do pokopa, u procijepu između života i smrti. Iz riječi *onen* nastaje i naziv za razdoblje

žalosti, *aninut – tugovanje za najbližim*. Tijekom tog razdoblja, ožalošćeni ne izvršavaju vjerske obveze iz 613 zapovijedi, jer se moraju posvetiti pripremama za pokop; ovo najčešće traje samo jedan ili dva dana, jer je, radi poštovanja tijela pokojnika, propisan što je moguće brži pokop; u svetom gradu Jeruzalemu, mrtvo tijelo ne smije ni prenočiti.

Tijekom razdoblja do pokopa treba se suzdržati od upućivanja iskaza sućuti ili posjeta ožalošćenima, jer obitelji se mora dati mira za proživljavanje prvog tugovanja u povučenosti. Tek nakon toga dopušteno je prijateljima, susjedima i znancima iskazivati sućut zbog njihovog gubitka. U domu ožalošćenih se ne kuha, već nakon ukopa bliži rođak, susjed ili prijatelj priprema prvi kuhani obrok *seudat havraah – obrok sućuti*, koji se uobičajeno sastoji od jaja, kao simbola života, leće i kruha, a jedu ga samo ožalošćeni najbliži pokojniku.

Unatoč mogućim razlikama u dubini osjećaja uslijed smrti voljene osobe, tko će u trenutku smrti osobe postati *onen* židovstvo ograničava na gubitak sedam kategorija najbližih srodnika: oca i majke, supruga i supruge, brata i sestre, te djeteta (sina ili kćeri). Tih sedam kategorija srodnika najbliži su, samo za njima ožalošćeni održavaju strože i dulje žalobne običaje svih 30 dana od dana smrti, dok za drugim srodnicima propisano tugovanje traje sedam dana. Tugovanje za roditeljem je dublje i snažnije, oslanjajući se na Božju zapovijed o poštovanju oca i majke, stoga ožalošćeni sin ili kći na vijest o smrti roditelja odmah čini obred *krija – trganje*, te rastrga ovratnik svoje odjeće. Ovo se učini ako je potrebno i uz pomoć škarica, s lijeve strane na kojoj je srce, dok će žalobnik za drugih pet kategorija bliskih srodnika, uključivo i za svoje dijete, rastrgati desnu stranu ovratnika. Odjeća koju se tada rastrgalo, a najkasnije se to čini na samom pogrebu, nosi se tijekom svih propisanih dana tugovanja. Tijekom tih dana odjeća se ne zamjenjuje svježom, čistom ili novom, a kupanje je ograničeno na minimum, jer u dubokoj tuzi nema mjesta brizi o svježini i čistoći tijela. Za roditeljem se rastrgani ovratnik nosi 11 mjeseci, te je to znak osobama koje ožalošćeni susreće da je pretrpio takav gubitak. Na odjeći tugujućeg židovskog vjernika strogo su zabranjeni žalobni znaci kakve nose drugi narodi, poput 'crnine' ili crne trake na rukavu, crne dugmadi na reveru i sličnih znakova nedavnog gubitka u obitelji. Ove znakove smatra se poganskima, stoga su najstrože zabranjeni. Odjeću rastrganu za roditeljem doživotno se brižno čuva. Običaji razdiranja odjeće u velikoj tuzi utemeljeni su u biblijskim prikazima sličnih stanja dubokog tugovanja.

Kada je smrt neizbježna i pacijent pati, židovski zakon dopušta prestanak umjetnog produljenja života putem moderne medicinske

tehnologije i farmacije, odnosno dopušta davanje analgetika i druge medicinske potpore bolesniku u njegovom dostojanstvenom bolovanju i smrti. Aktivna eutanazija je zabranjena, ravna je ubojstvu, ali radi dostojanstva umirućega, dopušteno je isključiti aparate za umjetno održavanje života i odbiti druge tehničke načine za produljenje života osobe koja umire u mukama.

Kada nastupi smrt, velika je osobna zasluga sudjelovati u posebnim obredima pripreme pokojnika za pokop. Ništa pritom ne smije biti plaćeno, od pripremanja tijela i šivanja pogrebne odjeće, do izrade najjednostavnijeg mogućeg lijesa, kopanja groba i svih ostalih priprema za pogreb. Nakon što osoba umre, zaklope joj oči, tijelo se položi na pod i čitavo pokrije, uz tijelo se zapale svijeće, sva zrcala u kući žalosti se pokriju. Tijelo se nikada ne ostavlja samo, u znak poštovanja, a osobe koje sjede s mrtvim tijelom nazivaju se 'stražari' ili 'čuvari' (hebr. *šomerim*). Oni svojim čuvanjem tijelu odaju najveće moguće poštovanje, *stoga se uz tijelo* ne smije jesti, piti, voditi isprazne razgovore ili bilo što obavljati, pa ni vjerske dužnosti. Međutim, blizina mrtvog tijela smatra se i izvorom obredne nečistoće, te se, a tako je i prigodom odlaska s groblja, na odlasku s čuvanja pokojnika u tekućoj vodi peru ruke, koje se ne smiju obrisati, nego se osuše na zraku. Iz istog razloga obredne nečistoće mrtvog tijela, potomci svećenika, *koheni*, ne smiju boraviti uz mrtvu osobu niti stupiti na groblje, jer će oni, ili njihovi potomci, nakon mesijina dolaska morati nastaviti obnašati svoje obveze u Hramu, u koji nije smio niti će smjeti stupiti obredno onečišćen čovjek.

Zbog toga što se sve pripreme za pokop moraju obavljati bez plaćanja profesionalnih usluga, nakon smrti osobe sve potrebne tradicijske čine obavlja izričito volonterska dobrotvorna pogrebna udruga Hevra kadiša (*Sveto društvo*). Takva udruga postoji u svim zamjetnijim židovskim sredinama, a za potrebe u manjim sredinama, gdje te udruge nema, članovi putuju kako bi pružili pomoć i u sredinama s manje aktivnim židovskim životom. Već i u očekivanju smrtnog ishoda bolesti, članovi Hevre kadiše pružaju duhovnu i svaku drugu potrebnu pomoć umirućem članu zajednice i njegovoj obitelji. Članovi *Hevre kadiše* izrađuju, ukoliko se vjernik za života za to nije pobrinuo, pogrebnu odjeću. Stari mudraci su odredili da i odjeća za tijelo i lijes trebaju biti jednostavni, kako siromašna osoba u smrti ne bi dobila manje poštovanja od bogate. Odjeću se izrađuje isključivo ručno, na njoj ne smije biti čvorova ni poruba, jer oni bi sprečavali najbrže moguće spajanje tijela sa zemljom, a u duhovnom smislu predstavljali bi isprazne svjetovne želje, za kojima pokojnik više neće žudjeti. Ova odjeća ili mrtvački pokrov

najčešće je načinjena od bijelog lana, na njoj nema džepova, jer pokojnik sobom u grob ne nosi ništa od ovozemaljskih dobara). Svi tradicijski Židovi, bogati ili siromašni, mladi ili stari, za života marljivo pobožni ili prekršitelji židovske tradicije, pokapaju se u takvoj odjeći, oblikom i bojom nalik odjeći velikog svećenika koju je nosio u Hramu, na najsvetiji dan u godini, Jom Kipur. Jer pokojnik se u svojoj smrti pridružuje bezbrojnim dušama koje će se na dan mesijina dolaska sve okupiti u Jeruzalemu, svetom gradu, zjenici svemira, iz kojeg će tada svatko moći ugledati otvoren ulaz u raj.

Pružiti umrlom obredno očišćenje (hebr.: *tahara*) prije nego što će ga se pokopati, smatra se jednom od najvećih *micvot* (dobrih djela pobožnosti) koje vjernik može pružiti bližnjemu. Žene pripremaju tijelo žene, muškarci muškarca. Ovo u načelu također obavljaju posebno u taj složeni postupak upućeni članovi *Hevre kadiše*, ali ako oni nisu dostupni, obaviti ovaj obred ostaje vjerska dužnost prijatelja, susjeda i drugih bliskih ljudi. Svrha tahare je pružiti utjehu pokojnikovoj duši i njegovu tijelu, kao posljednju prigodu da mu se kaže: “Hvala ti za sve što smo dijelili u životu!”. U tahari se prvo uklanjaju svi neprirodni dodatci: mogući zavoji, perike, nakit, šminka, lak za nokte i sve drugo što je na tijelu strano, zatim okupljeni oko tijela svi istodobno izlijevaju na tijelo ukupno 24 litre vode, kojom čiste unutrašnje organe, da bi nakon toga bijelim tekstilnim čepovima zatvorili sve prirodne otvore na tijelu. Tijelo se nakon toga suši i odijeva u pripremljenu pogrebnu odjeću i umotava veliku bijelu plahtu. U slučaju muškaraca, tijelo se umota u njegov molitveni ogrtač, *talit*, ali se na njemu odrežu *cicit* – rese, koje taj dio muške odjeće čine obredno ispravnim ili košer, jer obredno ispravan talit pokojniku više neće biti potreban.

Tradicijski, bio bi poželjan pogreb bez lijesa, a ako je lijes zbog zakona u državi u kojoj se pogreb odvija neizbježan, nastoji se pribaviti lijes od najjednostavnije drvene građe, te ga se, ako je državnim zakonima dopušteno, na više mjesta izbuši, kako bi tijelo što prije došlo u dodir sa zemljom. Svjetske države, u kojima žive milijuni Židova u dijaspori, skoro polovina svih svjetskih Židova, uglavnom ne dopuštaju tu poželjnu praksu, osobito ne dopuštaju pokop bez lijesa, kakav se može prakticirati u Izraelu.

Ako je pogreb u lijesu, na dno se pospe malo zemlje iz Izraela, a na mnogim mjestima uobičajeno je malo te zemlje staviti i na pokojnikove oči i srce, čime ga se simbolično vraća u svetu zemlju predaka. Na kraju tahare zamoli se dušu za oprost zbog bilo koje pogreške bližnjih koju su prema njemu za života počinili. Okupljeni seposljednji put obraćaju

izravno pokojniku, njegovim ili njezinim punim židovskim imenom, primjerice: *Ester kćeri Josefova ili Gideone sine Benjaminov, molimo tvoj oproštaj ako se prema tebi nismo ponijeli s poštovanjem, premda smo činili najbolje što smo znali prema našim običajima i zakonima. Budi glasnikom za sav Izrael, pođi u miru, počivaj u miru i ustani na svoj red kada dođe kraj svih dana* (dolazak mesije).

Strogo su zabranjeni kremacija i u zapadnim kulturama široko primijenjeno balzamiranje, te sprovod s otvorenim lijesom, jer se izlaganje tijela smatra nepoštovanjem, ruganjem pokojnikovom bespomoćnom stanju. Obdukcije se općenito obeshrabruju kao oskvrnuće tijela, međutim, dopuštaju se ako će se stečenim znanjima ili pokojnikovim doniranim organima, uključivo i krv, izravno spasiti neki drugi život, također i nežidovski. Obdukciju i doniranje organa mogu drukčije narediti ili nadzirati civilni zakoni države u dijaspori, međutim židovski zakon zahtijeva da osoba koja će primiti organ ili krv bude određena i poznata, te da ona primi organ u neposrednom, kratkom roku, a dopuštanje za uzimanje organa pokojnika za općenita medicinska proučavanja nije dopušteno.

Žalobnici i predmolitelj na putu pokojnika prema grobu izgovaraju odgovarajuće Davidove psalme, povremeno zastajkujući da bi pokojnikovi bližnji i njegovi poštovatelji govorili *hesped* – *hvalospjev*, odnosno govor o pokojnikovim dobrim djelima i zaslugama, o njegovom ili njezinom prinosu društvu i obitelji. Ali, *hesped* se ne govori ako se pogreb održava na neki od propisano radosnih dana hebrejskog kalendara, primjerice na Hanuku i Purim. Obvezno je zajedničko izgovaranje molitve *kadiš*, u ovom slučaju *kadiš ožalošćenoga*, molitve koju se zbog toga često smatra židovskom izravnom molitvom za dobrobit pokojnika, međutim, tekstom te molitve se iznad svega uzvisuje Božje Ime i Božje djelovanje kao Stvoritelja, to je najbolja molitva za pokojnika. Temeljni smisao ove molitve je upravo u uzdizanju Božjeg Imena i poštovanju Njegovih odluka: *Neka se Njegovo veliko Ime širi uzvišeno i posvećeno u svijetu koji je stvorio kako je poželio. Neka On vlada u svome kraljevstvu, u doba vaših života i u vašim danima...* Tek se drugom molitvom, *El male rahamim* – *Bože pun milosti*, žalobnici utječu Bogu u izravnom zagovoru za pokojnikovu dušu. Ta se molitva i inače izgovara na grobnim mjestima i tijekom sprovoda i komemoracija, pa i u mnogim drugim prigodama, u očekivanju i žudnji za Božjom milosti.

Kada je kovčeg spušten u grob, prekrivanje zemljom ne prepušta se grobljanskim zaposlenicima, već ožalošćeni sami zatvaraju grob, barem dok kovčeg nije posve pokriven zemljom. Premda polaganje cvijeća

na grob nije strogo zabranjeno, zbog zabrane praksa koje podsjećaju na idolopoklonstvo, ne ohrabruje se. Ožalošćeni ostaju uz grob dok nije posve ispunjen zemljom, tek tada napuštaju grob, dok im bližnji govore tradicijski propisane utješne riječi: *Neka bi te Nebo utješilo među svima ožalošćenima Ciona i Jeruzalema.*

Nakon pogreba najbliži ožalošćeni vraćaju se u dom žalosti, gdje će nastaviti propisano tugovanje. Prvih sedam dana je najdublje tugovanje, zbog čega se i naziva *šiva* – sedam. U ovom sedmodnevnom tugovanju sudjeluju svi pokojnikovi bližnji, po mogućnosti svi zajedno u pokojnikovom domu. *Šiva* počinje na dan ukopa i nastavlja se do jutra sedmog dana nakon ukopa. Osim na šabat, tijekom toga razdoblja ožalošćeni spavaju na prostirkama na podu, a danju sjede na niskim stolicama ili na podu, stoga se taj obred popularno i naziva „sjedenje šive”. Ožalošćeni tih dana ne nose kožnatu obuću, ne briju se i ne šišaju, ne upotrebljavaju kreme ni kozmetiku, ne čine ništa radi udobnosti ili zadovoljstva; zabranjen je spolni odnos, kupanje, nošenje svježih ili nove odjeće, proučavanje Tore, osim dijelova koji se odnose na žalost i tugu. Tijekom tih dana ožalošćeni ne izlaze, ne posjećuju obitelj i zajednicu, samo s muškim rođacima, prijateljima i susjedima sudjeluju minjanu, zajednici muškaraca u molitvi koji se radi toga svakodnevno okupljaju kako bi dolično i s poštovanjem ispratili pokojnikovu dušu. Tijekom obreda šlošim ili 30 dana žalosti, ožalošćeni se postupno vraćaju uobičajenom životu, ali se suzdržavaju od mnogih uobičajenih ugodnih aktivnosti, a oni koji su izgubili roditelja ostaju tijekom sljedećih 11 mjeseci u stanju aveluta ili tugovanja. Tijekom tog razdoblja ožalošćena pokojnikova djeca izbjegavaju zabave, proslave, kazalište, koncerte, u sinagogi se drže u krugu onih koji su pretrpjeli sličan gubitak, a tijekom jedanaest mjeseci od ukopa ožalošćeni sin svakodnevno izgovara molitvu *kadiš* siročeta; u novije doba, kod sljedbenika reformiranih smjerova, mnoge kćeri također izgovaraju tu molitvu za pokojnog roditelja.

Svake godine se, na datum smrti prema židovskom kalendaru, obilježava obljetnica smrti drage osobe. Preminuloga se uz to spominje i četiri puta godišnje tijekom službe *jizkor* (‘sjeti se’) uz blagdane Pesah, Šavuot, Jom Kipur i Šemini Aceret, a u mnogim zajednicama i uz novogodišnje dane uz blagdan Roš Hašana, te na drugi dan blagdana Sukota, kojim zajednica zahvaljuje Bogu za izbavljenje iz egipatskog ropstva i opstanak nakon toga u pustinji, tijekom četrdeset godina pripreme za ulazak u Zemlju Obećanu.

ŽIDOVSKO GROBLJE

Židovsko groblje naziva se *beit habajim* – *mjesto živih* ili *kuća živih*, jer se vjeruje u trajni život duše: u doba kada bude došao očekivani mesija, sve će se duše ikada živućih Židova okupiti u Jeruzalemu, a s njima i duše svih za života pravednih nežidova.

Židov treba biti pokopan među Židovima, židovski zakon zabranjuje pokapanje Židova na mješovitom groblju. Svaki pokojnik treba biti pokopan u svom grobu, jer zabranjeno je polaganje više tijela u isti grob, samo se blizance smije pokopati u zajednički grob, jer su rođeni zajedno, dakako ako se dogodi da istodobno umru. Osnivanje zasebnog mjesta za židovsko groblje bila je već drevna praksa, premda nije izravno propisana u biblijskom tekstu, ali i sam talmudski tekst, oblikovan od biblijskih davnina do 500. godine nove ere, zabranjuje pokapanje Židova pored 'pogana'. Stoga je tisućljećima duga dijaspora u kršćanskim zemljama uvijek i sve do danas poticala židovske zajednice na kupnju zemljišta za zasebna groblja, koliko je u praksi moguće.

Međutim, u mješovitim sredinama u dijaspori, nemoguće je dosljedno održati ovu praksu, koja je i napuštena u sredinama u kojima su se nastanile zajednice reformiranog obreda, koje provode i višestruko pokapanje u isti grob. Čak su se i neka početno strogo židovska groblja postupno, u skladu s modernim životnim uvjetima u europskim sredinama, pretvorila u mješovita, te se i na samim nadgrobnicima u okviru takvih grobalja mogu vidjeti simboli drugih religija, budući da su u neke grobove pokopani i sljedbenici drugih religija. Postavljanje nadgrobnog spomenika na grobnom mjestu bio je običaj još od biblijskih vremena kao način odavanja počasti preminulima, ali i radi čuvanja pokopanog tijela od bilo kakvog mogućeg sknavljenja. Nadgrobni spomenik može biti postavljen bilo kada, ali često se to čini godinu dana nakon pogreba; obično se postavlja u uzglavlje groba. Nadgrobnik treba biti izrađen od kamena ili granita, a oblikom bi trebao biti sličan onima oko njega, kako bi se izbjeglo posramljivanje onih koji si ne

mogu priuštiti skupi, upadni i ukrašeni nadgrobni spomenik. Istaknutiji nadgrobnici nalaze se samo na grobovima znamenitih učenjaka, mudraca, vođa zajednice.

Na nadgrobnoj ploči standard je ugravirano hebrejsko ime pokojnika, ime oca i hebrejski datum smrti. Obvezno se dodaje oznaka „*po nekave*” ili samo inicijali tih riječi na hebrejskom ד"פ , što znači „ovdje je pokopan/a”, odnosno “Neka mu/joj duša bude uvezana u snop života”. Najstrože je zabranjeno prikazivanje ljudskog lika, u naše doba inače tehnički lako pristupačno strojnim graviranjem portreta pokojnika, što se dosta često može vidjeti na nežidovskim grobovima. Uobičajeno je da na nadgrobnim spomenicima budu hebrejski natpisi i simboli koji kazuju nešto o pokojnikovom životu, o njegovim ili njezinim interesima, o obiteljskom duhovnom nasljeđu ili o dobi u kojoj je pokojnik preminuo. Također se na nadgrobnicima prikazuju tipični židovski simboli: *menora* – sedmerokraki svijećnjak, simbol židovskog naroda, Magen David – takozvana Davidova zvijezda, također simbol židovskog naroda, svitak Tore – znak da je pokojnik bio učenjak, dvije šake sklopljene u molitvenim položaju – znak da je pokojnik bio potomak svećenika u jeruzalemskom Hramu, tradicija koja se u obiteljima do danas čuva tijekom dvije tisuće godina.

Posjetom groblju i grobovima izražava se poštovanje prema pokojnicima, pokazuje da uspomena na njih nije zaboravljena i učvršćuje se veza s njima. Međutim, uobičajeno se groblje ne posjećuje na šabat, na dan početka mladog mjeseca prema židovskom kalendaru, te u razdobljima polublagdana tijekom tjedana blagdana Sukota i Pesaha. Uobičajeno je i ograničiti posjete i molitve na novom grobu tijekom prvih dvanaest mjeseci, osim za postavljanje nadgrobnog spomenika. Više je tumačenja za to, ali u temelju ove preporuke je poštuda ožalošćenih od pretjeranog izražavanja tuge, te, ponegdje se vjeruje, puštanje duše pokojnika da nađe mir neometana plakanjem i tugovanjem bližnjih. Ove običaje su odredili drevni rabini kako bi obeshrabrivali pretjerano tugovanje, jer su shvatili da bi česti odlasci na groblje nekim ljudima mogli postati obrazac življenja i tako ih spriječiti u življenju vlastitog života.

Smatra se posebno prikladnim posjetiti grobove voljenih na zadnji dan sedmodnevnog oplakivanja neposredno nakon smrti i na posljednji dan 30-dnevnog tugovanja nakon smrti, na obljetnicu smrti prema židovskom kalendaru a to je takozvani *jarcajt* (jidiš: obljetnica), na dane židovskih postova, te prije ili između jesenskih novogodišnjih Velikih blagdana. Prigodom posjeta grobu, vjernici izgovaraju odgovarajuće Davidove psalme i molitvu *El male rahamim* – *Bože pun milosti*.

Na grobu se ne preporučuje sadnja raznih biljaka, trave ili cvijeća, ili slično ukrašavanje slično zabranjenim praksama iz nežidovske okoline, a kada na grobu spontano iznikne cvijeće ili trava, ne smije ih se brati za uspomenu ili slično. U svim strožim smjerovima izbjegava se donošenje cvijeća na grob, jer ta praksa podsjeća na poganske običaje. Suprotni od toga, od starine je uobičajeno da se, premda to nigdje nije propisano, pri posjetu grobu na nadgrobnoj ploči ostavi kamenčić. Tako se na grobovima znamenitih cadika (pravednika, mudraca) nađu velike hrpe kamenčića koje su ostavili poštovatelji pri posjetu grobu toga mudraca, jer, premda židovstvo ne poznaje ustanovu ljudi-svetaca, u mnogim zajednicama se rado pohađaju grobovi znamenitih učenjaka i mudraca. U tim zajednicama smatra se velikom zaslugom pomoliti se na grobu nekog velikog mudraca, poznavatelja Tore. Ovu praksu rabinско židovstvo ne zabranjuje, ali zbog temeljne odbojnosti prema bilo kojem štovanju osim Stvoritelja i njegove moći, donekle se s podozrenjem gleda na hodočašća grobovima znamenitih mudraca, osim u ultraortodoksnim smjerovima, koji se rado okupljaju upravo na takvim hodočašćima. Zbog temeljno odbojnog stava izvornog židovstva prema kultovima, nije poznato čak ni mjesto pokopa najvećeg učitelja i proroka u židovstvu, Mojsija.

U Zagrebu možemo nazočnost moderne židovske zajednice pratiti od samog početka 19. stoljeća, od popisa građana iz godina 1808./1812., a nazočnost pojedinih Židova u gradu potvrđena je i ranije. Od 1811. godine zabilježeno je postojanje židovskog groblja podno Rokova perivoja, na zemljištu koje je židovska zajednica kupila za tu svrhu, a od 1842. godine postojalo je groblje u Petrovoj ulici. Aktom o osnivanju središnjeg zagrebačkog groblja na Mirogoju, 1876. godine, jedan od predviđena zasebna četiri dijela bio je namijenjen židovskom groblju (uz najveće katoličko, te pravoslavno i protestantsko, a veličine tih površina bile su određene prema broju sljedbenika).

Tada mlada, reformirana zagrebačka židovska zajednica, donijela je europski moderni duh u dotad znatno provincijsku i ruralnu sredinu austro-ugarske provincije. U doba otvorenja Mirogoja, Zagreb je nastanjivalo (samo!) 30.000 osoba, a među njima čak 1280 Židova, zaprepasćujuća oko četiri posto! U to je doba mladi naraštaj Židova već bio ušao i u intelektualne krugove zagrebačkog društva i drugih hrvatskih gradskih sredina, jer se od pretežno trgovačkih i obrtničkih zanimanja roditelja prosjek židovskih građana već u njihovoj drugoj generaciji našao u okviru visokoobrazovanih profesionalaca. Dakako, to bi bilo nemoguće bez mnogobrojnih zakona diljem Europe, koji su od sredine

19. stoljeća židovsku manjinu umnogome izjednačili s kršćanskom većinom.

Praktično sačuvano u izvornom parametru, židovsko groblje na Mirogoju dragocjen je povijesni spomenik života i djelovanja hrvatske židovske zajednice u Zagrebu, posredno svjedočeći i o neusporedivo dragocjenom ukupnom židovskom prinosu gradu kao srednjoeuropskoj prijestolnici. Pored niza znamenitih imena ispisanih na grobnim spomenicima, zamjetan broj uglednih zagrebačkih Židova posljednje počivalište je našao i u arhitektonski najboljem dijelu groblja, arkadama, građenima 1879.–1917. Sa svoja 52 groba s natpisima na hebrejskom jeziku, ovo groblje je i velik izvor za studiranje antroponimije zagrebačkih Židova od potkraj 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata. Time je ovo groblje i cjelinom svojevrstan spomenik zajednici gotovo potpuno uništenoj u Holokaustu.

TRINAEST NAČELA VJEROVANJA

Židovska teologija je oblikovana na drevnom bliskom istoku. Njezin temelj, hebrejska Biblija, nastajala je – kako kaže povijesna znanost – dio po dio, od prije nekoliko tisuća godina sve do pred kraj prvoga tisućljeća prije nove ere. Stoga se ovaj židovski sveti spis riječima izražava na način različit od strukturiranog izražavanja koji je mnogo kasnije nastao u grčko-rimskoj kulturi, na koji smo navikli od srednjeg vijeka nadalje. Tako je, ne slučajno, upravo u 12. je stoljeću i u europskoj dijaspori, temelje židovskih vjerovanja u 13 strukturiranih točaka sazeo jedan od dva najveća židovska učenjaka svih vremena, Rambam. On je pojednostavio i običnom čovjeku u tih 13 tema približio osnovne teološke postavke židovstva, koje se stoga nazivaju *Trinaest načela vjerovanja*: sedam se odnosi na Boga, dva na Mojsija i druge proroke, dva na Toru – biblijsko Petoknjižje, te dva na mesiju i doba uskrsnuća umrlih.

Trinaest načela vjerovanja obvezujuća su za svakog židovskog vjernika. Ona kao temeljno vjerovanje određuje da je Bog onaj koji je bio, jest i bit će Bog, on je Stvoritelj svega živoga, prvi je i posljednji, vječan, savršen i samodostatan, jedini je i jedinstven i nije nalik ijednom drugom jedinstvu. Bog nije tjelesan i ne može ga se prikazati ijednim tjelesnim oblikom, stoga se njegovo djelovanje kada ga Tora opisuje poput ljudskog, treba shvatiti u prijenosnom smislu. Bog zna sva ljudska djela i misli, on nagrađuje one koji ispunjavaju njegove odredbe i kažnjava one koji ih krše, njega se jedinoga smije obožavati i biti mu pokoran, zauvijek treba uzdizati njegovu svetost i spominjati ga, a nitko ne smije posredovati u čovjekovom odnosu s Bogom.

Bog je osnovna tema u židovskoj teologiji, koja opisuje njegovu narav i djelovanje, te njegovo pravo Ime i druga imena. Pravo Božje Ime strogo je zabranjeno izgovoriti, svi oblici izgovora toga imena koji se jave u svijetu pogrešni su. Pravi izgovor Božjeg Imena je zaboravljen, izgubljen nestankom hramskog svećenstva, koje ga je iz naraštaja u naraštaj prenosilo budućim hramskim svećenicima, ali je i njima izgovara-

nje pravog Božjeg Imena bilo je zabranjeno pod prijetnjom gubitka spasenja u vječnom životu. Samo bi Veliki svećenik izgovorio pravo Božje, jednom godišnje, na najsvetiji dan u godini, Jom Kipur, stojeći sam u hramskom svetištu nad svetištima, čime se održavala veza naroda s Bogom. Kako bi u svakom budućem naraštaju Veliki svećenik znao izgovoriti pravo Božje Ime, hramski svećenici su primali poduku o izgovaranju Božjeg imena, ali samo svake sedme, šabatne godine. Zabrana izgovaranja toga Imena je do danas toliko duboka, da će prekršitelj biti (duhovno) odcijepljen iz zajednice: njegova duša zauvijek će propasti na dan suđenja dušama i neće živjeti u budućem svijetu.

Pravo Božje ime ne smije se nikada izgovoriti, ali smije s dužnim strahopoštovanjem biti napisano hebrejskim pismom, dakle svetim jezikom, svetim slovima: Jod He Vav He, što odgovara latiničnim slovima JHVH. Ali unutar takvog zapisa često vidimo hebrejskim jezikom napisano Adonaj – Gospodin, kao opomena da se Božje ime, kako kaže sveti tekst, „piše Jod He Vav He, ali se izgovara Adonaj”. Ni ova hebrejska riječ za pojam Gospodin ne izgovara se uzalud, već samo u molitvi ili u poduci.

S obzirom da se ne smije izgovoriti Njegovo pravo ime, Boga se, kao stvaratelja svijeta i onoga koji upravlja sudbinom svih, naziva njegovim brojnim drugim imenima, prije svega Šadaj – Svemogućí, Gospodar nad vojskama, Milosrdni otac, Sveti Blagoslovljeni i drugim imenima koja odražavaju njegovu narav i čovjekovu ljubav prema njemu. Sam Bog predstavio se Mojsiju svojim pravim Imenom koje u prijevodu može glasiti *Onaj sam koji jest*, što se kao skraćunica prenosi kao JHVH. Teologija ovo ime objašnjava samom naravi Boga, jer on je postojao prije svijeta, koji je sam stvorio, i postojat će zauvijek, te Ga se utekstovima i u razgovoru stoga naziva i Vječni. Ali u svakodnevnom govoru, zbog krajnjeg strahopoštovanja i ljubavi, Boga se naziva samo Hašem – Ime. Tako se, primjerice, pri susretu prijatelja na upit ‘kako si?’, odgovara *Baruh Hašem*, što je slično hrvatskom izrazu ‘hvala Bogu’.

Osim najvećeg dijela stavki *Trinaest načela vjerovanja*, koja se bave Bogom, dva se bave i Torom, najvećim Božjim darom svome ljubimcu, židovskom narodu. Obvezno je vjerovati da je Tora koju imamo danas od riječi do riječi ona ista koju je Bog predao Mojsiju, nepromjenjiva je i nikada neće biti ukinuta, nadopunjena ili nadomještena nekim drugim zakonom. Osnovna načela vjerovanja bave se i mesijom i dobom suđenja koje će nastati nakon njegova dolaska, te navode da će ‘mesija doći i za njegov dolazak svatko se treba pripremati svakoga dana, a mrtvi će uskrsnuti u doba kada to odredi volja Stvoriteljeva’.

Izvorno židovstvo vjeruje da će nagrada i kazna doći već i u ovom životu, a svakako u zagrobnom. Židovstvo se eshatologijom, odnosno sustavom vjerovanja u zagrobni svijet, bavi neusporedivo manje nego njegova mlađa braća, kršćanstvo i islam. Duše umrlih borave u nekom neodređenom stanju, čekajući dan kada će Bog odrediti uskrsnuće mrtvih, odnosno njihovih duša. Ipak, narodna predaja željela je o tome spoznati više, pa je nastalo vjerovanje u donji, zagrobni svijet i pakao, šeol i gehinom, ali oba su ta mjesta neusporedivo manje opisana u pojednostima nego su to donijele živopisne kršćanske i islamske predodžbe. Kao suprotnost vjerovanju u zagrobni svijet, *Trinaest načela vjerovanja* u malo riječi, sažeto, osobito ističu neuništivost i vječnost Tore, Zakona. Tora je sama Božja riječ, ona je nacrt prema kojemu je Bog načinio svijet.

Obrazovane vjernike Tora može zbuniti svojim načinom izražavanja, donekle skokovitim, od opširnih opisa naoko nebitnih događaja do prešućivanja bitnih poveznica među događajima, pri čemu se ne prepoznaje teološka postavka u modernome smislu. Ovo su dakako primijetili i židovski i nežidovski teolozi, koji su tijekom stoljeća to pokušavali pojasniti, ali najbolje je to s najmanje riječi iskazao već drevni mudrac s prijelaza stare u novu eru, Hilel Stariji, koji je rekao da Tora, ako ju se sažme u jednu rečenicu, poručuje: „Ne čini drugome ono što ni sam ne želiš da drugi tebi učini”. Smisao Tore i njezinu teološku vezu s ljudskim postojanjem još je dublje u 18. stojeću iskazao utemeljitelj hasidizma, Baal Šem Tov, smatrajući da je „sav smisao Tore u tome da čovjek sam postane Torom”.

Od najstarijih vremena židovstvo je, više nego na uspostavljanje složenog teološkog sustava, usmjereno na praksu, na ispunjavanje Božjih odredaba. Ranu židovsku državu obilježavale su teologija i uprava u jednom tijelu, hramskom svećenstvu. Do skore uspostave hramske uprave nad državom, židovskim su plemenima u Zemlji Obećanoj svojevrstnom arhaičnom demokracijom upravljali ‘suci’, narodni vođe poznati iz biblijskog teksta. Od 11. stoljeća prije nove ere ojačao je grad Jeruzalem kao sjedište i uprave i teologije. Njegovo hramsko svećenstvo postalo je mjerodavnim tijelom za sva religijska i upravna pitanja, dakle državni sustav je bio teokracija, politička zajednica u kojoj vlada Božji zakon, putem svećenstva kao izvršitelja. Hram je bio središnje i jedino mjesto na kojemu se smjela odvijati svećenička služba, koja se sastojala od brojnih obreda i od prinošenja životinjskih žrtava na oltar. Ni jedno drugo mjesto za slavljenje Boga nije smjelo djelovati. Ipak, povijesna je činjenica da su se posvuda, i nakon konačne i potpune prevlasti Hrama,

dugotrajno održali razni narodni kultovi. O tome mnogo saznajemo od biblijskih proroka, koji su neprestano grmili protiv takve narodne poganske neposlušnosti.

Do sjajnog uspona teološkog mišljenja došlo je oko tisuću godina nakon nastanka države, donekle paradoksalno je što se to dogodilo nakon propasti Hrama i, uskoro zatim, nestankom ili barem prestankom djelovanja hramskog svećenstva. U vrijeme političke krize zbog rimske okupacije, pred sam slom stare židovske države i u očekivanju skorog dolaska mesije, djelovali su brojni pobožni znalci Svetog pisma. Često su oni bili pustinjaci i isposnici, pozivajući na obraćenje od grešnog načina života i povratak Božjem zakonu. Dio naroda je rado slijedio te pobožne skromne ljude iz svojih redova, koji su u godinama krize na prijelomu stare u novu eru pješačili zemljom i pozivali narod na obraćenje. Nazivali su ih, na hebrejskome, rabinima – učiteljima. Među tim isposničkim rabinima bio je i, kako vjeruju sljedbenici kršćanstva, Jošua ben Josef – Isus sin Josipov.

Tada su rabini, u doba koje naše računanje povijesti određuje kao godine prijeloma stare u novu eru, svojim izučavanjem svetih spisa i djelovanjem u narodu stvorili židovstvo kakvo danas poznajemo. Stoga ga nazivamo rabinskim, za razliku od nestaloga svećeničkog ili hramskog židovstva. Život u zemlji Izraelovoj bio je gotovo zamro u prvome stoljeću, nakon što su rimski okupatori savrnili Jeruzalem sa zemljom i preorali mjesto na kojemu je trajao više od tisuću godina, a stanovništvo su masovno odveli u roblje. Svećenički naponi da održe vjersko središte barem izvan Jeruzalema, bez Hrama i bez djelovanja svećeničkog staleža, propali su. Ali pojedinci, znalci Pisma, koji su već neko vrijeme djelovali u narodu, preuzeli su ulogu čuvanja svetih spisa i znanja o njihovu tumačenju. Mnogi od njih poznavali su zakon i bolje od svećenika, koji su dotad bili sputani svojom političkom ulogom i staleškim, praktički kastinskim ograničenjima.

Obični ljudi, težaci i obrtnici, ribari i pekari, keramičari, vodo-noše, zidari, tkачi... okupljali su se, zajedno su čitali i komentirali svete tekstove, te je praktično židovstvo postalo njihov identitet. Tijekom sljedećih nekoliko stoljeća takvi obični, ali u svetim spisima učeni i sve učeniji ljudi, za život su i dalje zarađivali svojim obrtima, a učenost su njegovali iz osjećaja pobožnog poštovanja prema Bogu i njegovim zakonima. Vremenom su stvorili opsežnu komentatorsku literaturu, koja se konačno krajem trećeg stoljeća objedinila u Palestinskom ili Jeruzalemskom Talmudu. Slično se nešto kasnije događalo i u babilonskoj dijaspori, u politički mnogo mirnijem, pa time i bogatijem okružju. Židov-

ski učenjaci tu su uživali manje težak život od svoje subraće u staroj domovini, osnivali su akademije u kojima su se bavili studiranjem Tore i pisanjem komentara na njezin tekst. Te su komentare 500. godine objedinili u Babilonski Talmud, čije su odredbe i zaključci obvezujući diljem židovstva sve otad, već tisuću petsto godina.

Riječ Talmud znači Studij, jer tekst mu je nastao studiranjem odredaba Tore. Sve dotadašnje znanje o svijetu našlo se u Babilonskom Talmudu, poput kakve starovjekovne opće enciklopedije. U početku su ga prepisivali na osobit grafički način, što se čuva i nakon izuma tiska: u sredini je *mišna* odnosno odsječak iz *halah*e, zakonske odredbe, a uokolo su komentari talmudskih rabina. Bliže sredini se nalaze komentari starijih, ranijih autora, a što su bliže rubu stranice autori su sve mlađi, upravo kao da je preslikan drevni primjerak knjige zakona, kojemu su stari učenjaci po marginama ispisivali svoje komentare. Ali i oni najmlađi, svoje su priloge napisali najkasnije do 500. godine, do kraja petog stoljeća.

SINAGOGA – BET KNESET

Židovi su se i u domovini i u dijaspori u sinagogama okupljali već stoljećima prije nestanka Hrama u prvome stoljeću nove ere. Jer i dok je postojao, Hram je bio mjesto povezivanja naroda s Bogom samo putem svećeničke službe uz oltar, a svećenstvo je bilo isključivo potomstvo Mojsijevog brata Arona, *koheni* i *leviti*, jer se svećenstvo nasljeđivalo, a sve do danas se i nasljeđuje, po očevoj liniji. Bilo je tako još od pustinjskog „šatora sastanka” do same propasti Hrama, a čuvanje tradicije svećeništva u obitelji je utemeljeno u vjerovanju da će doći mesija, on će donijeti i obnovu Hrama, a tada će na svoje dužnosti u Hramu stupiti muškarci koji su svećeništvo naslijedili po očevoj liniji. U naše doba to je očito samo simbolično, ali dok je Hram stajao, svećenici su bili bitna skupina koja je odlučivala o mnogočemu u državi, svakako o svemu u području religijskog života.

Stoga su se muškarci iz naroda, *izraeliti*, ako su željeli raspravljati o Tori, zakonima, običajima, blagdanima... okupljali u sinagogama. I sama ta riječ znači ‘okupljalište’, a usvojena je iz grčkog jezika (grčki: *synagōgē* – okupljanje)... Može opravdano začuditi što ta riječ, najšire u svijetu prihvaćeni naziv za židovsko molitveno okupljalište, potječe iz tradicijskome židovstvu omrznutog idolopokloničkog helenizma. Stoga se taj naziv ni nije proširio u tradicijskom židovskom svijetu.

Na hebrejskome se molitveno okupljalište naziva *bet kneset* – kuća okupljanja, a to je naziv i za sam moderni izraelski parlament, Kneset (u hrvatskom je pogrešno i nepotrebno pisati taj naziv stranim latiničnim pravopisima, kako često srećemo: Knesset), jer i on je nacionalno okupljalište ili sabor; ne slučajno, i hrvatski parlament zove se Sabor. U okružju kulture srednje i istočnoeuropskih Židova Aškenaza, bogomolju se njihovim narodnim jezikom jidiš naziva *šul*, riječju usvojenom iz njemačkog jezika, u značenju škola, jer se u bogomolji tijekom šest tjednih radnih dana prije svega uči o mišljenjima starih i modernih učenjaka o svetim spisima. U konzervativnim i reformiranim zajedni-

cama može se za sinagogu čuti i riječ *templ*, koja potječe iz latinskog jezika i označava prostor za molitvu. Ipak se i grčka riječ sinagoga toliko široko očuvala da je ušla u međunarodni rječnik, jer su se prve sinagoge, u židovskoj domovini, pa i u samome Jeruzalemu, ali i diljem dijaspore, počele osnivati upravo u doba grčke okupacije stare židovske države, najkasnije u trećem stoljeću prije nove ere, a čini se i ranije.

Te rane sinagoge djelovale su kao okupljališta u kojima se odvijalo zajedničko čitanje svetih tekstova i razmjena mišljenja o njima, kao što se odvija sve do danas. Ali u njima se nije odvijalo bogoslužje, jer je ono bilo ograničeno na Hram i svećeničku službu, pa su tek nakon propasti Hrama sinagoge preuzele i molitvenu ulogu. Međutim, s obzirom da je prinošenje žrtve izvan Hrama bilo zabranjeno, u sinagogi je i bogoslužje poprimilo drukčiji oblik, duhovan a ne više materijalan. U hramsko doba se služba Božja, koju je činilo mnogo tjelesnog rada oko oltara i u hramskim prostorima, tako i nazivala: *avoda* – rad, a nakon propasti Hrama, bogoslužje se ne čini tijelom već iz srca, riječju, te ga se naziva tefila ili ‘služba srcem’. Tjelesna služba radom oko oltara, zamijenjena je duhovnom službom. Sve ovo je dotadašnje birokratizirano hramsko svećenstvo doživjelo kao propast starog sustava, što je i bilo točno, uloge su se promijenile, hramsko svećenstvo je uskoro prestalo postojati kao skupina, službu poduke naroda preuzeli su narodni učitelji, rabini.

U takozvanome rabinskom židovstvu, koje se osobito razvilo nakon pada Hrama i konačne propasti stare židovske države u prvome stoljeću nove ere, učenje je ostalo temeljnim elementom židovstva, ali se poziv na učenje proširio i na običan puk. Do pada Hrama, narod je, živeći u teokraciji, vladavini svećenstva, poštovao vjerske zakone i propise, ali se većina naroda nije udubljavala u smisao i značenje Tore i drugih temeljnih vjerskih spisa. Zbog toga Židov Isus, kako čitamo u Novom zavjetu, osuđuje svoje sunarodnjake, hramsko svećenstvo, jer znanje čuvaju za sebe. Novozavjetni tekst ih (pogrdno) naziva *farizejima i književnicima*, dakle ljudima koji se bave znanjem, međutim u Isusovo doba ovo je bilo političko, a ne vjersko pitanje, jer upravo izvahramski znalci pisma spadali su u skupinu farizeja. Dapače, u dijelu vrlo liberalnog židovstva drži se da je i sam Isus bio među takvim putujućim rabini, farizejima. Oni su obične ljude podučavali religijskom zakonu i svetim spisima, a tome se Hram protivio, zbog čega su se upravo farizeji politički suprotstavili konzervativnom hramskom svećenstvu, saducejima. Mnogo kasniji nastanak ove terminološke pojedinosti u novozavjetnom tekstu, zapisanom stoljećima nakon doba u kojem se pretpostavlja da je Isus živio, zamijenio je smisao pojmova saducej i farizej, pa

je, posljedično, pojam *farizej* postao opća oznaka za lošu, licemjernu osobu. Ali ovo već izlazi izvan teme o Hramu i sinagogi...

Prestankom bogoslužja u Hramu prestala je i svećenička hramska služba, jer se bogoslužje, radi sprečavanja pojave kultova, nije smjelo održavati na ijednom drugom mjestu. Jedinom religijskom poveznicom među narodom ostali su vjerski zakoni i sveti spisi, te sinagoge kao mjesta okupljanja oko tih spisa. Brojni učeni Židovi, rabini – što na hebrejskome znači učitelji – u sinagogama su počeli širiti znanje među narodom. Ali, za razliku od hramskog svećenstva, oni su naglašavali dobrotu srca, vrijednost pobožnosti iz ljubavi prema Bogu, a ne zbog dužnosti, te oduševljenje učenjem.

Sinagodalni obred se, nakon dva tisućljeća velike prostorne odvojenosti, donekle razlikuje među zajednicama iz raznih predjela dijaspore. Razlike su postupno nastale tijekom mnogih stoljeća židovskog života u velikom broju zemalja i različitih kultura, pa prepoznajemo više ogranka, ali sve te zajednice dijele široki zajednički temelj, koji je odredila Tora. Dva najveća ogranka potječu iz izvorno srednjoeuropskog i iz izvorno španjolskog kruga, poznati su kao Aškenazi i Sefardi, uz mnogo malih ogranka razasutih svijetom. Na tome zajedničkom temelju Torinih zakona, samo se nadgradnja u pojedinim elementima donekle razlikuje, ali teološki temelji su zajednički. Mogu postojati neke razlike u arhitekturi i unutrašnjoj opremi između aškenaskih i sefardskih sinagoga, u liturgiji, u glazbi. Tako se svi ovi smjerovi i kulturalni ogranci međusobno mogu i veoma mnogo razlikovati u svojim običajima, ali svu dijele zajednički temelj u osnovama židovstva. Svima je zajedničko okupljanje u sinagogama u petak navečer, kada se svečano dočekuje šabat, subotom ujutro na šabatnoj službi Božjoj, te subotom navečer pri ispraćaju šabata i dočekivanju prvoga radnog dana, nedjelje.

U okviru te široke raznolikosti unutar židovstva, nastale su i sinagoge zajednica koje prepoznajemo kao takozvanu ortodoksiju, klasičnu i modernu, konzervativizam i reformirano židovstvo raznih ogranka. Smjer zajednice u okviru židovstva, njezin stupanj ortodoksije, prepoznajemo već u samoj sinagogonalnoj unutrašnjoj opremi; ortodoksne sinagoge nemaju orgulje ni druge glazbene instrumente uobičajene u liberalnijim smjerovima, jer na šabat i blagdane je zabranjeno sviranje na instrumentima. Također je velika arhitektonska razlika između ortodoksnih i reformiranih sinagoga, odnosno u smještaju mjesta s kojeg se vodi liturgija. U ortodoksnim sinagogama predmolitelj je leđima okrenut zajednici vjernika, a licem *aron hakodešu* – ormaru sa svetim spisima, dakle svitcima Tore prepisane na pergameni, dok se u liberalnim, refor-

miranim sinagogama molitva zajednice odvija tako da je predmolitelj licem okrenut vjernicima.

Sinagoga je u naše doba redovito sastavni dio židovskog centra, u kojemu se tijekom radnih dana uči i zabavlja. Stoga su uz sam prostor sinagoge redovito i knjižnica, kuhinja, klub, dvorana za predavanja i video-projekcije. Tijekom tjedna održavaju se svjetovne priredbe poput koncerata, izložaba, promocija knjiga, druženja s prijateljima, a na šabat zajednica se okuplja na tri bogoslužja: petkom popodne radi zajedničkog svečanog dočekivanja šabata, subotom ujutro na jutarnjoj šabatnoj službi, te pred istek šabata, na službi opraštanja od svetog dana mirovanja, nakon kojega u subotnjoj noći počinje nedjelja, prvi dan radnog tjedna.

ŠTO ZA ŽIDOVE JEST A ŠTO NIJE:

1. mesija

2. duša

- iz odgovora na dva Mandina upita -

MESIJA

Među temama koje privlače mnogo više zanimanja u nežidovskim krugovima nego u židovskim, jest i pojam mesije. U židovstvu se vjeruje da će dugo očekivani mesija doći, on će biti iskupitelj i spasitelj od svih progona. I danas ga se očekuje, jer je nepoznato kada će doći. Tako, dok židovstvo mesiju tek očekuje, trideset posto svega svjetskog stanovništva, pripadnici bezbrojnih raznih kršćanskih zajednica, vjeruje da je mesija odavno došao, i da je to Isus. Mnogi se stoga pitaju zašto neveliki židovski narod, koji danas čini samo oko trinaest do četrnaest milijuna osoba, nije prihvatio mesiju svojih sugrađana i dotadašnjih istovjernika, Isusovih sljedbenika, kada su prije skoro dvije tisuće godina oni to učinili.

Na ovo židovstvo odgovara da su biblijski proroci najavili iskupljenje, konačno spasenje. Te su opisali kako će svijet izgledati kada iskupitelj bude došao, a ti znakovi se do sada nisu pojavili. Nakon što je Isus boravio među svojim sunarodnjacima, nije nastupilo ništa od znakova koje nabrajaju biblijski proroci, ukratko: svi ratovi i progoni će mesijinim dolaskom prestati, oružje će se prekovati u plugove, odnosno dotadašnje oružje za smrt pretvorit će se u oruđe za život. Zatim, u tome čudesnom miru, *lav će mirno ležati pored janjeta* jer će se svijet vratiti u rajsko stanje, na početak beskrajnoga velikog mira, na vječni šalom: riječ kojom se Židovi pozdravljaju pri susretima, a i sama znači mir. Taj veliki mir neće nastati prije nego Bog bude poslao mesiju, a nitko ne zna kada će to biti. Židovi od samoga početka nisu mogli prihvatiti Isusa kao mesiju upravo zbog očite činjenice da su nepravda i nasilje i dalje posto-

jali u svijetu i nakon njegova dolaska i odlaska sa svijeta. Bitno je što je i sama kršćanska teologija uvidjela taj problem, te kršćanstvo stoga iščekuje Isusov drugi dolazak na svijet, odnosno vjeruje da će mesijansko doba nastati jednom u budućnosti, kada će se Isus vratiti među ljude. Tako i kršćani, kao i Židovi, tek očekuju mesijin dolazak, dotle trpeći životne jade i nevolje, pošasti i ratove. Očekivani mesija bit će, kako najavljuju biblijski proroci, židovski kralj, koji će izbaviti židovski narod od brojnih progona kakve je dosad toliko mnogo pretrpio, a i danas gotovo da za taj povijesno napaćeni narod nema spokoja. Teološka razrada starijih židovskih vjerovanja o mesiji nastala je pretežno u doba rimskih okupatorskih okrutnosti u drevnoj židovskoj judeo-palestinskoj domovini, te je žudnja naroda bila usmjerena prije svega u oslobođenje od rimske vlasti.

Očekivani mesija će biti židovski kralj, potomak Davida, kralja koji je ne samo najsnažniji židovski povijesni kralj, već je začetnik jedine vladarske loze koja u Izraelu smije vladati po volji Božjoj, zbog čega i kršćanski Novi zavjet Isusovo biološko podrijetlo povezuje s Davidovom kraljevskom lozom. Ali židovski vođe u doba rane Crkve nisu mogli ni razmatrati prihvaćanje Isusa kao mesije, jer su ga njegovi prvi sljedbenici, svi isključivo rođeni Židovi, smatrali i sinom Božjim. Ovo je, pak, u židovstvu nezamislivo krivovjerstvo, jer židovska teologija ne poznaje ikakvu mogućnost biološke veze Boga s čovjekom. Bog je posve i isključivo duhovan, nitko iz materijalnoga svijeta ne može biti ili postati dijelom Božje osobe. Stoga mesiju židovstvo očekuje kao potpunog čovjeka, ali zacijelo i posebnog čovjeka, te ga stoga narodna mašta često vidi sličnoga drevnim legendarnim herojima, kao osobito snažnog i hrabrog, mudrog, neumornog čovjeka, ali ipak i zauvijek samo čovjeka.

Vjeruje se da bi mesija došao čim bi se svi Židovi na svijetu tijekom dva uzastopna šabata držali svih propisanih zakona i odredaba. Ali ovo se vjerojatno neće ostvariti, pa se mesiju i dalje čeka... Psalam kaže da on može bilo kada, bilo kojeg dana, 'samo osluškuj Božji glas'... Ali ako ne ranije, doći će najkasnije za oko dva stoljeća od našeg današnjeg doba, 5781. godine prema židovskome računanju vremena, jer tada će se napuniti šest prvih tisućljeća svjetske povijesti i početak će sedmo, šabatno. Iz Jeruzalema će se tada otvoriti pogled na ulaz u raj.

To je i konačni znak Jeruzalema kao jedne od osnovnih tema židovske teologije. Od izbavljenja iz egipatskog ropstva kao teološkog simbola za rođenje židovskog naroda, tako je i povratak Jeruzalemu ili Cionu iz babilonskoga ropstva simbol za konačno iskupljenje i dolazak mesijanskog doba. Jeruzalem je središte Božjeg svijeta i u ovom životu i

u budućem, kao što kralj David u svome psalmu prije tri tisuće godina poručio budućim naraštajima da Jeruzalem uvijek treba biti i ostati iznad svake druge radosti. Samim dolaskom mesije neće nastati i suđenje dušama, jer u židovskoj teologiji mesijansko doba će biti posve slično našem životu, samo što vrijeme više neće trajati na način kako ga poznajemo, neće biti dana i noći, tjedana, mjeseci i godina. Možda stoga i ne čudi što je među vodećim svjetskim fizičarima toliko Židova, jer pojam relativnosti vremena susrećemo veću ovom drevnom židovskom konceptu o mesijanskom dobu koje će trajati, ali izvan vremena koje poznajemo... Tek na kraju mesijanskog doba nastat će suđenje dušama: duše krajnje zlih će zauvijek propasti, a suše pravednika uživat će u vječnom blaženstvu.

Vjeruje se da će jedan od znakova da je mesija došao biti i čudesna obnova jeruzalemskog Hrama na mjestu na kojemu ga je bio izgradio kralj Salomon, a nakon babilonskog uništenja obnovio kralj Herod, da bi ga konačno razorili Rimljani u prvom stoljeću nove ere. Međutim, ovo vjerovanje u čudesnu obnovu Hrama na početku mesijanskog doba, u političkoj suvremenosti države Izrael stvara i jednu čudnu dvojbu. Nad nekadašnjim mjestom Hrama, u doba islamske vladavine izgrađena je džamija, poznata kao Kupola na stijeni – jer doista se nalazi na stijeni na kojoj je stajao Hram, a nju bi neizbježno srušio Hram, čudesno spušten s Neba... Dok manje užareni židovski vjernici mirno čekaju mesiju, pojedini ekstremistički Židovi zbog ovog vjerovanja u neposrednoj blizini hramskog mjesta povremeno potiču oštre sukobe s jednako zažarenom suprotnom, muslimanskom stranom... Golema većina mirotvornih vjernika s objiju strana, rješenje ove ozbiljne teološko-političke prepirke, a donekle i šaljivo urbanističko-arhitektonske dvojbe, radije prepušta Božjoj promisli: *neka mesija, kada jednom dođe, sam riješi taj gordijski čvor!*

Ipak, izvorno židovstvo u svome nauku, danas starom skoro tri i pol tisuće godina, nije poznavalo koncept zagrobnog života, pa tako ni vječnog spasenja. Prihvatilo ga je, stoljećima nakon svoga nastanka, tek pod utjecajem 'eleuzinskih misterija' – grčkih mističnih obreda u koje su se posvećivali rijetki i izabrani, vjerujući da će im upravo ta mistična znanja osigurati vječni zagrobni život. Tako je u okolnostima širokog i snažnog utjecaja grčke kulture u mediteranskom prostoru, tijekom kraja drugog i u prvom tisućljeću prije nove ere, grčko mistično vjerovanje u mogućnost zagrobnog života utjecalo na nastanak koncepta mesijanskog spasenja. Ova vjerovanja unijela su u židovstvo vjerovanje u mesiju kao spasitelja, kojega će Bog poslati da bi svoj narod izbavio od

progonitelja i neprijatelja. Ovo vjerovanje uvijek je jačalo u teškim vremenima, tijekom stoljeća stranih okupacija nad domovinom Izraelom, te kasnije, tijekom srednjovjekovnih progona židovstva u kršćanskoj Europi. Tada je vjera u skori nastanak mesijanskog doba i izbavljenje postala toliko duboko ukorijenjena u židovskoj tradiciji, da je ušla u trinaest obveznih načela vjerovanja: „Vjerujem potpunom vjerom u dolazak mesije i, premda se njegov dolazak može oduljiti, svakodnevno ću ga čekati”.

Tako židovstvo cijelog svijeta mesiju željno očekuje i danas, dok je za kršćanstvo mesija došao na svijet prije dvije tisuće godina u osobi Židova Isusa ili Jošue ben Josefa, kako je glasilo njegovo židovsko ime (razlike u kasnijim zapisima dolaze iz različitog izgovaranja hebrejskih slova i zatim zapisivanja na grčkom jeziku). Ranu kršćansku zajednicu činili su u prvim danima samo Židovi, oni Židovi koji su svoga sunarodnjaka Isusa prihvatili kao mesiju. Nazvali su ga Kristom, grčkom riječi koja označava svetog pomazanika. U to je doba većinsko i već vrlo staro židovstvo odbacilo nastojanja tih svojih sunarodnjaka koji su povjerovali u Isusovu mesijansku ulogu. Razlog za to je odmah vidljiv i u samim Isusovim riječima da njegovo kraljevstvo nije ‘od ovoga svijeta’. Naime, prema riječima biblijskih proroka, mesija će, kada bude došao, biti kralj i osloboditelj ‘ovoga’ svijeta. Njegovim dolaskom, u Izraelu će se okupiti svi ikada živući Židovi, cijeli svijet će tada poštovati zakone Tore, ulaz u nebo vidjet će se iz Jeruzalema..., te, najbitnije: mesija će cijelom svijetu donijeti trajni mir, Veliki Šalom, kako ga najavljuje prorok Izaija: “I narod tada više neće podizati mač na drugi narod... a janje će moći mirno pasti uz lava...”. Taj veliki mir se nikada nije dogodio, pa kršćanstvo neizbježno očekuje drugi Kristov dolazak, a i židovstvo svakodnevno moli za skori mesijin dolazak.

Pojam ‘mesija’ proširio se gotovo svim jezicima, u značenju spasitelja čovječanstva za budući svijet, u kojemu će pravednici živjeti u beskrajnom blaženstvu jedinstva s Bogom. Tako mesiji osobno ime i nije Mesija, ta je riječ njegov opis a ne njegovo ime, jer ona znači ‘pomazanik’. A to u židovstvu znači da je mesija kralj, legitimni židovski kralj, židovstvo ga očekuje kao svoga kralja, potomka kralja Davida. On stoga mora doći iz jedine legalne loze židovskih kraljeva, pa i sama hebrejska riječ za mesiju, *mašiah* – pomazani, dolazi otuda što bi, u starini, židovske kraljeve svećenik, kao Božji zastupnik, uljem pomazao po glavi. Zbog toga što je Davidova loza jedina legalna loza židovskog kraljevstva, kršćanska predaja nužno i naglašeno navodi Isusovo podrijetlo iz Davidove loze, kako bi se potvrdila legitimnost Isusa kao Davidovog po-

tomka, koji je u židovskoj tradiciji jedini mogući predak mesije (premda u novozavjetnom poimanju njegovog rođenja, Isus nije imao ljudske pretke s očeve strane). Pomazivanje kralja svetim uljem u starini, dok je bilo židovskog kraljevstva, nije bilo simbolično nego stvarno, kralju bi glavu pomazali uljem, jer tek mu je to davalo potvrdu Božje milosti za vladanje narodom. Tako narod od najdublje starine do danas očekuje mesiju kao Spasitelja, ali nedvojbeno kao kralja, dakle čovjeka. Dakle, u temi spasenja u židovstvu imamo ‘narod’ i ‘kralja’, odnosno stvarne ljude, i to je RAZLOG zašto će ga Bog poslati: da spasi narod od svih jada i nevolja koje se sve, očito, događaju ovom životu. Mesija će stoga u potpunosti biti čovjek, rodit će se i živjeti kao čovjek, doduše posve osobit, izniman čovjek, ne baš najobičniji čovjek. U židovskom izvorniku, primjerice kod proroka Izaije, pa dakako ni do danas, nema vjeronjanja da u mesijinoj naravi može biti ikakvog božanskog dijela ili djelića, jer u židovstvu je nemoguće unatrag mijenjati temeljne pojmove, reformirati ih u bilo kojem smjeru. Mesija će dakle biti u potpunosti čovjek, ali poseban, koji donosi spasenje i najavljuje čovječanstvu trajni svjetski mir. Jer za Židove, očekivano i žučeno spašavanje je prije svega na ovome svijetu, izbjavljenje Židova, a zatim i svih naroda (osim nepopravljivih zločinačkih osoba), od svih nevolja, nesreća, bolesti i ratova. Pravednici će, nakon spasenja na ovome svijetu, biti spašeni i za budući život, za vječno blaženstvo u Božjoj blizini.

S obzirom na teologiju mješovite ljudsko-božanske Isusove naravi, zastupljene u većini kršćanskih smjerova, a koja je židovstvu neprihvatljiva, gotovo bih se odvažila reći da je kršćanska teologija u motivu mesije početno RAZDVOJILA dva spasenjska lika: Isusa i Ivana Krstitelja. Svetački pustinjački i isposnički Ivan, nedvojbeno potpuno čovjek, u kršćanstvu simbolizira najavu dolaska mesije. Tako se upravo u povijesnoj pojavnosti Isusa i Ivana Krstitelja pojavio teološki prijelom između starijeg židovstva i tada posve mladog kršćanstva, koje su u početku ispoivjedali ISKLJUČIVO rođeni Židovi. Oni su, međutim, svoga susjeda i sunarodnjaka, čovjeka Isusa, prihvatili kao mesiju. Prihvatili su novozavjetni narativ, od progona i mučenja Isusa, jer je uvodio reformatorske ideje u židovstvo (što je Hram smatrao zločinom), do njegove predaje rimskim okupacijskim vlastima, osude na rimskom sudu i smrti raspinjanjem na rimskom križu, te uskrsnuća, kojem je svjedočio mali broj njegovih sljedbenika.

Židovstvo očekuje mesiju koji će biti od ‘ovoga svijeta’ i zapravo donijeti zemaljski mir, biblijski proroci zapisali su da će mesija donijeti VJEČNI VELIKI MIR. Kada mesija dođe, prestat će svi ratovi, svi

progoni i sve nevolje, sva zlostavljanja jakih nad slabima, čak će se i čovječanstvo i životinjski svijet vratiti nekadašnjem blagoslovljenom veganstvu, pa će „janje moći mirno pasti pored lava”. U ono doba nakon događaja oko Isusa u Jeruzalemu, prije skoro 2000 godina, tradicijsko židovstvo je uvidjelo da se ništa od toga žuđenog mira nije dogodilo, da se progoni i jad i dalje događaju, da nitko nije zaustavio progonitelje i nasilnike... Tada su Židovi koji su slijedili Isusa ostali usamljeni u svojoj vjeri u Krista kao mesiju, jer se stanje u svijetu i dalje oštro razlikovalo od najave biblijskih proroka o svijetu kakav će postati nakon mesijina dolaska. Neizbježno su to morali uvidjeti i Isusovi sljedbenici, zacijelo su se mnogi od njih našli u dvojbi... Tek je, nešto kasnije, elokventni Pavao, rođeni Židov imenom Šaul (Savao), učinio da se vjera u Isusa kao mesiju proširi diljem svijeta, te kršćani čekaju drugi dolazak Isusa Krista, da bi se tek tada ostvarila novozavjetna proročanstva o mesijanskom dobu.

Ali većinsko židovstvo nikada nije moglo prihvatiti Isusa u misiji mesije, ne samo zbog starih i čvrstih židovskih teoloških postavki o mesiji, već i stoga što je svijet i nakon Isusa živio u ratovima, teškoćama i jadima. Jer, kada se govori o dolasku mesije, o tome kako će se moći PREPOZNATI da je došao, odgovor židovstva je da će to SVAKOME ODMAH biti jasno, ljudi će među sobom uzbuđeno govoriti o toj vidljivoj novosti, u novinama i na radiju/televiziji/društvenim mrežama objavit će se da su iznenada svi ratovi prestali, sva zla su sa svijeta nestala, sve bolesti, silovanja, zlostavljanja, krađe, otmice, ubijanja... zauvijek su prestali, nastao je veliki trajni mir i blagostanje, a iz Jeruzalema se vidi otvoren ulaz u raj... Dolazak mesije će stoga nepogrešivo svakome biti prepoznatljiv, neće biti potrebno da teolozi to protumače narodu.

Židovstvo strpljivo i dalje čeka i svakoga dana u obveznim molitvama moli za mesijin dolazak. Vjerovanje u mesijin dolazak je jedno od temeljnih 13 članaka vjerovanja, zapravo židovski *credo*, koji počinje riječima ‘vjerujem čvrstom vjerom’. I kršćanstvo je radi toga stvorilo vjerovanje o Kristovom drugom dolasku, kada će on učiniti ova djela koja je židovstvo uvijek očekivalo, a i danas očekuje od mesijina dolaska. Tako i Židovi i kršćani ZAPRAVO tek očekuju mesijin dolazak.

DUŠA

Draga Mando, na tvoje pitanje o židovskom poimanju duše, odgovaram koliko je moguće sažeto. Duše svakog čovjeka Bog je stvorio još prije stvaranja svijeta, a dao nam je duše kao ‘pomagalo’ da bismo

mogli lakše prebroditi zamke koje život stavlja pred nas. Ali, tu se već u drevno doba židovstvu postavilo teško teološko pitanje: ako nam je Bog dao duše, kako je moguće da neki ljudi postupaju na zao način, zar je Bog u naše duše ugradio i mržnju i zlo?! Ovdje je teologija preskočila tu logičku zamku, odgovorivši da je čovjeku dana i slobodna volja, pa sam može izabrati dobro ili zlo. Ne živimo u savršenom svijetu, duša nas ne čini zajamčeno dobrima, već nam daje smjernice za izbor načina života i svjetonazora, ovisno o tome kako se tko od nas postavi prema svijetu. To je taj 'slobodan izbor' za dobro i za zlo, mogućnost odabira koji svatko od nas dobije samim rođenjem. Židovstvo smatra da u čovjeku postoje i zli nagoni, a protiv njih se borimo upravo uz pomoć duše. Tu borbu i naša dobra nagnuća zovemo 'moral'. Samo čovjek može, pomoću svoje duše razviti moralno mjerilo, moralnu savjest. Jer, ma koliko voljeli životinje, svjesni smo da one nemaju tako složenu dušu kakvu je Bog dao čovjeku, one se vode jednostavnim zakonom: je li nešto za mene dobro ili nije, što želim za sebe i što želim ovog časa? A razvijen čovjek bi se, za razliku od životinje, trebao voditi mjerilom: što bi Bog rekao za ovaj ili onaj moj čin i moje stavove i moja djela? Što je nemoralan, a što moralan čin? Tim osjećajem za prepoznavanje pravednog i dobrog, Bog nam je olakšao izbor između dobra i zla. Ipak, spoznajemo da golem dio čovječanstva ipak često bira zlo, to nas može zbuniti. Ovoj dvojbi odgovor je da će tek u budućem svijetu nastati apsolutno dobro, pravda za svakoga. Židovstvo smatra da će svi ljudi, neovisno o narodu-religiji kojima pripadaju ili koje slijede, u vječnosti biti spašeni putem svojih pravednih duša, u beskrajnoj radosti s Bogom. Duše zločinaca propast će u beskraju, bez traga.

O ŽRTVOVANJU ŽIVOTINJA U ŽIDOVSTVU

- izvadak iz odgovora zabrinutoj Zorici -

U naše doba može zbunjivati prinošenje životinjskih žrtava, kakvo se u Hramu odvijalo do propasti stare države, u prvom stoljeću nove ere. Tradicija veli da je Bog dopustio podizanje Hrama i prinošenje u njemu životinjskih žrtava jer su svi susjedni narodi svojim božanstvima prinostili životinjske žrtve, neki čak i ljudske. Da se Židovi ne bi okrenuli poganskome mnogoboštvu, Bog im je dopustio (naredio) podizanje Hrama, ali to mjesto bogoslužja moralo je ostati jedino u svijetu: najgori mogući prekršaj religijskog zakona bilo bi ponavljanje hramskog bogoslužja na bilo kojem drugome mjestu. Time je svećenstvo nastojalo onemogućiti usporedne kultove. Tako je Hram bio jedan jedini i postao je, kako drži židovska tradicija, središtem svemira. Bog, kao potpuno duhovan, nije u njemu boravio poput božanstava susjednih naroda, koja su svoje hramove nastanjivala u tjelesnom obliku, u obličjima kipova.

Sve je to opisano u svetim spisima i zapravo je jednostavno: kada je židovski narod tek bio izašao iz egipatskog ropstva, mnogi su još, kako i sama Biblija svjedoči, bili 'zaraženi' egipatskim idolopoklonstvom; smatra se da je i sav narod u danima pred izbavljenje iz Egipta bio tek na korak do krajnje propasti u idolopoklonstvu. U tim okolnostima, narod je putem žrtvovanja životinja, slično kako su to činili susjedni poganski narodi, dobio utjehu za to što će od tada smjeti vjerovati samo u Jednoga Jedinog Boga, nevidljivog Stvoritelja svijeta. Taj je Bog, a to je bila novost, bio nepotkupljiv, posve različito od idola kojima su se klanjali poganski narodi, koji su svojim vjernicima davali dobrobiti kao uzvrat za razne prinesene darove. Stoga su Židovi netom izbjegli iz Egipta, dojučerašnji idolopoklonici, dobili utješno 'pravo' prinošenja životinjskih žrtava u Hramu, kako ne bi zavidjeli idolopokloničkim

narodima ili se ponovo ugledali u njih. I sam Hram je bio ukrašen na sličan način na koji su susjedni narodi raskošno ukrašavali svoja svetišta, sve radi utjehe židovskom narodu koji je izlaskom iz Egipta u pustinju izgubio uživanje u idolopokloničkom sjaju poganskih hramova.

U starini, prije oko 3500 godina, kada se židovstvo tek bilo oblikovalo u pustinji, ljudi nisu osjećali nelagodu oko prinošenja na oltar bespomoćnih životinja; pa i danas milijarde ljudi žive u društvima koja uzgajaju životinje i bez mnogo razmišljanja koriste ih za hranu. Ali se od dana primanja Tore pod Sinajem nije smjelo prinositi životinje nigdje do na hramskom oltaru. Prvo je montažni Šator sastanka, zatim i jeruzalemski Hram, sa svojim strogo propisanim bogoslužjem, bili su jamstvo za očuvanje vjerovanja u Jednoga Jedinog Boga. Životinjske žrtve su do pojedinosti opisane u biblijskoj knjizi Levitski zakonik. Tako je to trajalo do propasti stare židovske države, kada je i Hram propao, a preživjeli dio naroda ili pao u rimsko roblje ili se razbježao. Time se pojavila opasnost da narod na drugim mjestima, osim već srušenog Hrama, pokrene obožavanje, a i prije je narod tome bio sklon, na što gnjevno grme biblijski proroci. Rabini su tada premostili tu najveću moguću religijsku krizu i spasili židovstvo za buduća tisućljeća: umjesto prinošenja životinja u službi Božjoj, ustanovili su 'službu srcem', na hebrejskom: *tefila*. Doista, u Hramu se prinošenje životinja i drugi, tjelesno zahtjevni dijelovi bogoslužja, nazivalo *avoda* (rad), jer to je i bio težak rad, kako je svakome jasno, od dovlačenja bika na oltar nadalje... Životinje se više ne prinose na žrtveniku, jer Hrama nema već dvije tisuće godina, ali se taj sveti dio liturgije do današnjeg dana u sinagogalnom obredu ponavlja riječima koje podrobno opisuju nekadašnje žrtvovanje. Te riječi kojima se u pojedinost opisuju hramski obredi, oživljavaju unutrašnje osjećaj vjernikovog povezivanje s Bogom. Jer smisao prinošenja žrtve u razdoblju Hrama izražen je u *Etici Otaca* 1,3, a to je da 'svijet stoji na tri temelja: na Tori (Mojsijevom petoknjžju – židovskom Zakonu), na činjenju dobrih djela, te na službi Božjoj u Hramu', koja se tada umnogome sastojala upravo od žrtvovanja životinja.

Postupak žrtvovanja u Hramu bio je strogo propisan: obrede su vodili isključivo koheni i leviti, to jest hramsko svećenstvo, zapravo kasta potomaka Mojsijevog brata Arona, jedini ovlašteni za hramsku službu. Same žrtvene životinje nazivaju se na hebrejskom jeziku 'karbanot' (i u islamu, kojemu je sveti jezik također semitski, arapski jezik, životinjska žrtva se naziva 'kurban' i prakticira se do danas, dakako ne na oltaru jer se tako nije ni događalo u povijesti islamskog obreda).

Riječ 'karbanot' dolazi od korijena riječi koja se piše slovima **kaf-reš-bet**, što znači 'približiti se' i ukazuje na primarnu svrhu žrtvovanja životinje: približiti zajednicu Bogu. U Hramu je žrtveni prinos mogao biti u govedima, ovcama, kozama ili čak pticama, ovisno o mogućnostima onoga koji je, isključivo putem svećenika, želio ili trebao prinijeti žrtvu za propust ili grijeh. Obredi žrtvovanja su se izvodili samo u Hramu, a obavljati ih je smjelo samo svećenstvo, jer je običan narod smio pristupiti tek u vanjska hramska dvorišta.

Do 500. godine nove ere, kada je zaključeno uređivanje Talmuda, odnosno usmene Tore protumačene u obliku zakonika, rabini se nisu pitali zašto je tome bilo tako, osobito jer tradicija kaže da je sam Bog mjesto za hramski oltar odredio već i prije Abrahamovog doba, dakle na mjestu Božjeg kušanja Abrahamove predanosti prividnom naredbom da žrtvuje sina na oltaru. Oko žrtvovanja životinja, dakle, dugo nije moglo biti etičkog 'prigovora savjesti', ali čini se ipak da su neki biblijski proroci osuđivali žrtvovanje životinja na oltaru (Amos 5:21-4; Izaija 1,11-13). A u kasnijoj literaturi nalazimo i mnogo srednjovjekovnih i modernih objašnjenja za žrtvovanje životinja u Hramu, te su u rabin-skim učenim krugovima iznesena različita mišljenja o tome zašto je Bog zapovjedio da mu se prinose žrtve. U svome slavnom *Vodiču za zbunjene*, jedan od dva najveća učenjaka u židovskoj povijesti, Majmonides, tumači da su žrtve bile naređene kako bi se izraelski narod odvratio od idolopoklonstva, odnosno, da mu je Bog time poručio: 'ako vas se ideja o prinošenju žrtava kod drugih, poganskih naroda toliko dojmila da ju i vi toliko snažno želite da od toga ne možete odustati, barem prinosite te životinje na jednom jedinom središnjem mjestu i pridržavajte se pravila, kako ne biste bili kao idolopoklonici pred njihovim idolima'. Drugi veliki učenjak, Nahmanides, odbija takav dosta tanko utemeljen zaključak, te je znatno bliži modernom znanstvenom tumačenju: životinjske žrtve su bile simbol ili zamjena za smrtno kažnjavanje grešnika. On tumači da je ubijanje životinje i njezino prinošenje na žrtvenik simboličan prikaz grešnikove kazne koja bi mu bila određena kada ne bi bilo Božjeg milosrđa. A u mističnom srednjovjekovnom učenju, životinjske žrtve u Hramu osiguravale su duhovnu vezu uzdizanja iz životinjskog svijeta prema ljudskom biću, te dalje uvis, iz svijeta ljudskih bića do viših sfera Božje pojavnosti.

SVIJET ŽIVOTINJA

Svi židovski sveti spisi neizbježno su učinili golem, neusporediv utjecaj na kršćanski svijet. Tako je i Talmud, taj univerzalni i neusporedivi odgojni instrument, mnogim kršćanskim misliocima bitno utjecao na oblikovanje njihovih filozofskih načela, čijim je svjesnim ili nesvjesnim izborom, temelj židovskog morala duboko prodro u antički korijen ranih kršćanskih stoljeća.

Tako jedna od osnovnih postavki koje židovstvo propisuje za nežidove, poznato kao *Sedam zakona za Noine sinove*, među samo sedam zapovijedi nalaže i sućut prema životinjama. Prema židovskim svetim tekstovima, veganstvo je bilo ono idealno stanje ranog, nevinog čovječanstva, tek je nakon postupnog moralnog pada prvog čovječanstva do dna pokvarenosti, Bog to konačno dokinuo Velikim potopom. Geolozi danas smatraju da se prije oko deset tisuća godina sličan potop doista dogodio u cijelom tadašnjem poznatom svijetu, odnosno u mediteranskom bazenu, a i povjesničari i teoretičari književnosti dokaze za to nalaze u brojnim mitovima o općem potopu, prije svega u predaji drevnih bliskoistočnih naroda. Ti su mitovi stariji od biblijskog teksta, te se za njih opravdano drži da su u temeljima i samog biblijskog opisa Potopa i njegovih protagonista. Nakon Potopa, toga moralnog prijeloma u povijesti čovječanstva, Bog je, uz ostalo, ljudima dopustio vladavinu nad životinjama, pa i da ih koriste za hranu.

Premda je otad čovjeku bilo dopušteno životinje koristiti kao hranu, židovstvo pritom propisuje najveći mogući stupanj humanog postupanja. Pripadnicima židovskog naroda Bog je, nakon što ih je spasio iz egipatskog ropstva, naredio strogo pridržavanje *kašruta* – svetog sustava dopuštene hrane, poznate kao *kašer* ili *košer*. Među mnogim svjetskim prehrambenim običajima, *kašrut* je daleko najstrožiji sustav zakona, propisa i ograničenja u prehrani. Jer židovstvo drži da od mesne hrane čovjek dobiva moralnu okrutnost, a kako bi se to nadziralo, dugi niz propisa nadzire čovjekovo dobro ponašanje prema životinjama.

Nikakav čin prema životinji ne smije biti okrutan, zabranjeno je bilo kojoj životinji zadavati patnju i bol, čovjek je dužan pružiti pomoć životinji koja zapadne u bolest ili nevolju. Propisano je njegovati svoje domaće životinje sa svim obzirom i brigom: životinju se mora nahraniti i napojiti prije nego će njezin vlasnik pojesti svoj obrok, zabranjeno ju je ometati pri jelu, zabranjeno joj je zadavati ne samo tjelesnu, nego i duševnu bol, primjerice, zabranjeno je uzeti jaje iz kokošinjca dok to gleda kokoš koja ga je snijela, zabranjeno je zaklati tele ako bi mu majka to gledala.

Židovima je zabranjeno za hranu koristiti divlje mesožderne životinje, te ptice grabljivice koje love svoju hranu i ptice strvinarke, pa su čak zabranjene i ribe mesožderne grabljivice. Životinje, ptice i ribe dopuštene za hranu u židovskoj obredno čistoj prehrani samo su blage, domaće vrste životinja i ribe koje istodobno imaju krljušt i peraje, a one se ne hrane lovom na druge veće organizme. Prema biblijskoj odredbi, dopuštene životinje su samo preživaci kojima su istodobno i papci razdvojeni, to su domaće životinje: krava, koza, ovca, te od ptica domaća perad i njezini divlji srodnici. S druge strane, popis zabranjenih životinja, ptica i riba nepregledno je dug, a i sve nepoznate i novootkrivene životinjske vrste općenito se smatraju nedopuštenima. Mlijeko dopuštenih životinja je dopušteno, mlijeko svih ostalih životinja nije dopušteno; jaja dopuštenih ptica su dopuštena, sva ostala nisu.

Dakako, sve bi to bilo prejednostavno u vrlo složenom židovskom pobožnom životu, pa židovski vjernik neće pojesti ni zalogaj mesa čak i dopuštene životinje, ako ona nije usmrćena na strogo propisan i human način, nazvan *šehita*. Ovo strogo propisano usmrćivanje životinje obavlja stručni mesar, *šohet*. Tako je, za razliku od bezbroj drugih svjetskih kultura u kojima mesar nipošto nije visoko na društvenoj ljestvici, u židovstvu je mesar osobito ugledan član društva, On je licencirani stručnjak sa znanjem i odgovornošću za ispravno usmrćivanje životinje i nakon toga za ispravnu kontrolu i obradu mesa, koje se tek tada može nabaviti u isključivo *košer* mesnicama. U kućanstvu se prije pripreme za jelo takvo meso još mora namočiti u slanoj vodi točno propisane mlake temperature vode, uz uporabu srednje krupno mljevene soli, u točno određenom vremenu za namakanje. Tek nakon ocjeđivanja tog komada mesa, ono se smije pripremati za jelo. Sve ovo naređeno je brojnim rabinskim propisima, jer jedenje krvi sisavaca i ptica nosi u židovskom zakonu smrtnu kaznu, koju se u doba Hrama, do drugog stoljeća nove ere, moglo i primijeniti! Ovo je stoga jer biblijski tekst kaže da je 'u krvi duša', a dušu je stvorio Bog. Stoga se životinja kolje na način da iz nje

isteče sva krv koja kola žilama, a ostatak krvi u tkivu uklanja se namakanjem (moguće je da nutricionisti vide moguće manjkavosti ovog postupka, međutim u *kašrutu* je jedino bitna ispravnost obrednog postupanja). Uza sve ovo, u budućem, mesijanskom svijetu, za vječnost spašeno čovječanstvo će se, smatraju mnogi židovski učenjaci, vratiti idealnoj, veganskoj prehrani.

Rabinski stavovi prema suvremenim industrijama hrane jasno su osuđujući, jer su životinje izložene velikim patnjama samo radi komercijalne koristi i čovjekove pohlepe za što više mesa, mlijeka i jaja. Ipak, moguće je da je – zahvaljujući golemom napretku tehnologije – čovječanstvo u naše doba na boljem putu, jer su se meso i jaja počeli uzgajati u laboratoriju, za početak pokusno, uz nadu buduće masovne proizvodnje. Pritom, stvari i danas za židovske vjernike nisu jednostavne jednako kao i od vremena primanja Tore na Sinaju do danas, jer se o prihvatljivosti mesa stvorenog u laboratoriju vode rabinske polemike. Općenito, tako stvoreno meso bilo bi u skladu sa židovskim prehrambenim zakonima, ali *samo* uz strogi uvjet da se početne životinjske matične stanice, koje se u laboratoriju uvećavaju milijunima puta do veličine komada mesa pogodnog za kuhinjsku uporabu, uzmu isključivo s već mrtve životinje, dakako, samo od dopuštenih vrsta i zacijelo od životinje zaklane na ispravan način *šehita*. Time bi se poštovalo strogu zabranu ‘jedenja dijelova još žive životinje’, a vjernicima osigurala nabava mesa bez moralnih dvojbi oko usmrćivanja životinje da bi se pojeo mesni ručak...

Ovi novi tehnološki dosezi našeg stoljeća, lakše su primjenjivi na perad, jer se početna matična stanica ne mora uzeti uz mesa, već se može uzeti iz jajeta, dakako samo jajeta dopuštenih ptica; vjerojatno će se isto uskoro činiti i s ribama... Ovi revolucionarni tehnološki postupci uskoro će davati golem prinos i općem očuvanju ugroženog ekološkog sustava na planetu. U židovskim okvirima, za sada se propitivanjem svih mogućnosti ove nove tehnologije bave brojni rabini, pa i oni iz najstrožih smjerova, koji su općenito jako skloni novim tehnologijama dok se god uklapaju u temeljna Torina pravila. Ovo je daljnji dokaz ortodoksnog stava da je UVIJEK moguće život prilagoditi Tori i da se svako novo doba, sa svim svojim novim tehnologijama, MOŽE i MORA prilagoditi Torinim odredbama. Tako ne samo što nije dopušteno, već nije ni potrebno Toru prilagođavati životu, ma koliko suvremeni život danas u tehnološkom smislu bio drukčiji od onoga u doba susreta židovskog naroda s Bogom na Sinaju.

Lov kao sport, židovstvo smatra nehumanim i zabranjenim, prvo stoga što za hranu ima dovoljno i domaćih životinja, a drugo što je

sportski lov značajka okrutnih povijesnih i suvremenih poganskih vladara i plemića. Još je teža osuda takozvane koride, usmrćivanja bikova u areni, iz same potrebe ljudske gomile da se naslađuje napetom opasnošću i okrutnošću. Jednako tako je neprihvatljiva i donedavna česta praksa zloporabe životinja u cirkuskim predstavama, što se u novije doba ipak mijenja prema humanijem postupanju, u okviru novog zakonodavstva u svijetu demokracije. I korida i zoološki vrt u suprotnosti su sa židovskom etikom. Tko nazoči koridi i cirkuskim predstavama sa životinjama, drži se, 'neće vidjeti čari raja', a za onoga koji se protivi ovakvim okrutnostima prema životinjama, rabinski tekst kaže: 'Blago onome koji ne slijedi savjeta opakih!'. Danas najnaprednije čovječanstvo i zoološke vrtove smatra u najmanju ruku neprirodnim prisilnim držanjem divljih životinja, čime nastaje i njihova manja ili veća patnja. Ali se u liberalnom židovstvu ipak na zoološki vrt, ako je vođen na human i suvremen način, uglavnom gleda kao na obrazovni napor, jer na taj način ljudi upoznaju životinje koje inače nikada ne bi vidjeli.

Na sveti dan u tjednu, šabat, kada su Židovima zabranjene brojne djelatnosti vezane iz stvaranje, kretanje, uporabu električne struje... ipak i najveće šabatne zabrane moraju se prekršiti ako je ne samo čovjek, već i bilo koja životinja u nevolji. Primjerice, na šabat je zabranjeno podizanje na otvorenom prostoru bilo kakvog tereta, povlačenje po tlu raznih predmeta, rezanje, kopanje i slično, ali ako na šabat neka životinja zapadne u žicu, jamu, ako je povrijeđena i ne može se sama osloboditi, čovjek mora djelovati na sve potrebne načine i pomoći da se životinja oslobodi i ako je potrebno liječi.

Domaće životinje se na šabat moraju odmarati, jednako kao i čovjek, omogućuje im se šabatni odmor od njihovih radova. A Talmud podučava i o humanom odnosu čovjeka prema čovjeku putem naputka o odnosu prema životinji: 'Ako neki tvoj susjed skida teret s magarca, a drugi istodobno tovari teret na svoga magarca, prvo moraš pomoći onome koji skida teret, da bi se životinja pošteđela nepotrebnog čekanja s teretom na leđima'. Ali tu je i nenadmašna dodatna moralna smjernica za međuljudske odnose: 'Ako mrziš nekog znanca, a ugledaš ga dok skida teret sa svoga magarca, moraš mu pristupiti i pomoći mu pri skidanju tereta sa životinje', te i više: 'Ako vidiš dvojicu svojih susjeda kako skidaju tovar sa svojih magaraca, a jednoga od njih mrziš, njemu prvome moraš pomoći pri skidanju tereta s magarca, neovisno od toga koji od te dvojice tovari, a koji skida teret sa životinje'. Tako Talmud odgaja čovjeka za obuzdavanje bijesa i za suzdržavanje od mržnje i zla prema bližnjemu, a pritom pridonosi i poštedi životinja.

Talmud je, nedvojbeno, bitno utjecao na mnoge nežidove koji su upoznali njegov tekst i smisao, dakako osobito na teološki obrazovane nežidove. Stoga su suvremeni borci za očuvanje prirode i zaštitu životinja prihvatili srednjovjekovnog kršćanskog sveca Franju Asiškoga kao zaštitnika životinja, a u širem smislu prepoznaje ga se i kao sveca zaštitnika i zagovornika mira. Da bismo ga ispravno razumjeli, moramo se sjetiti da on iz sumorne srednjovjekovne europske religioznosti sja kao živahan, aktivan čovjek vedre i optimistične naravi, otvoren prema svijetu. O Franji je napisan nepregledan niz književnih tekstova, te brojni takvi spisi, u skladu sa starim oblicima hagiografija (svetačkih životopisa) donose fantastične pojedinosti iz njegova života. Danas najpoznatiji takav spis zasigurno su *Fioretti (Cvjetići)*, s kultno omiljenim prikazom ovog dobrog sveca pri propovijedanju pticama. On je rođen 1181. u talijanskome Assisiju, kao Giovanni Francesco Bernardone, te je, kao sin oca dobrostojećeg trgovca i majke francuske plemkinje, u ranoj mladosti vodio očekivano veseo, bonvivanski život. Međutim, u dvadesetim godinama života je, u okviru oružanih razmirica među nekoliko talijanskih gradova, pao u dvogodišnje zarobljeništvo, u kojem je teško obolio. Bolujući, pretrpio je duboke psihološke promjene, doživio je novi pristup religioznosti, te se, potaknut tim dubokim osjećajima i viđenjima, povukao u prirodu i u pokorničku osamljenost. Družio se sa siromasima, odijevao se u kostijet, te je njegovao gubavce, tada društveno nedodirljive i proklete. Stoga su Franju bližnji smatrali čudakom, ali je među siromašnim narodom njegovo uporno propovijedanje apsolutnog evanđeoskog siromaštva našlo sljedbenike. Kao putujući misionar-siromah i kršćanski lirik-vizionar, Franjo je obogatio kršćansku mistiku i svakodnevicu do tada neviđenim stavovima, u svome djelovanju poštovao je i učenja tada žestoko progonjenih heretika koji su se zalagali za život u potpunom siromaštvu, albigenza i valdenza i njima srodnih smjerova, poput bosansko-dalmatinskih bogumila. Međutim, za razliku od njih, koje je zbog njihovih načela Crkva žestoko progonila i uništavala, Franjo se u potpunosti pokorio crkvenoj vlasti, nadajući se da će crkvenu obnovu pokrenuti iznutra. I doista, njegov je nauk ozbiljno prihvatio niz velikih crkvenih reformatora, koje je Crkva anatemizirala, proglašivši ih *hereticima*, poput Jana Husa i Martina Luthera. Ali je njihovo djelovanje, unatoč svim zaprekama i progonima, utjecalo na velike crkvene pomake i zauvijek promijenilo svjetske povijesne tokove. Miroljubivo bratstvo sa svim Božjim stvorovima iskazao je Franjo osobito u *Pjesmi brata Sunca*, poznatijoj kao *Pjesma stvorova*, u kojoj ispovijeda svoju sveobuhvatnu ljubav prema čitavoj prirodi i zahvaljuje

Bogu za sve stvoreno. Franjo je oblikovao pravila za zajednički redovnički život, pun odanosti siromaštvu i potrebitima, pravi uzor u najboljim kršćanskim načelima, no začudo se nekako dogodilo da su kasniji članovi toga prosjačkog reda, *Ordo fratrum minorum* (Red manje braće), pokazivali krajnju fanatičnu okrutnost i bezdušnost u progonu 'nevjernih' i Židova. Živeći s narodom, prednjačili su u širenju predrasude o 'krvnoj optužbi', praznovjernom vjerovanju da Židovi u svojim 'mračnim obredima' ubijaju kršćanske dječake kako bi se nauživali njihove nevine krvi. Tu strahovitu laž koja potiče na masovnu protužidovsku mržnju, kao misionari su prenijeli i u islamski svijet, koji se time zatrovao do danas... Ali to pripada nekoj drugoj temi... vraćam se životinjama u židovstvu.

Već 3000 godina prije sv. Franje, drevni su talmudski propisi o odnosu prema životinjama naložili da se prema njima treba odnositi kao prema svome bližnjem. Židovstvo naučava da je prvi stupanj duše zajednički ljudima i životinjama, to je *nefeš*, odnosno ništa više do samo kolanje krvi tijelom, što omogućuje svjesno kretanje tijela, jednako i ljudima i životinjama. Židovstvo je također shvatilo, tisućama godina prije većine čovječanstva, da životinja pati, pa čak i da tuguje na podjednak način kao i čovjek. U trećem stoljeću prije nove ere, u hebrejskoj Bibliji, Propovjednik kaže: „Doista, usud ljudi i životinja jedan je te isti. Kako umiru oni, tako umiru i one; i dišu jednakim dahom, a čovjek ničim ne nadmašuje životinju ... i jedni i drugi odlaze na isto mjesto; svi su postali od praha i u prah se vraćaju. I tko je taj koji može reći da se ljudski duh uzdiže prema gore, a duh životinja da silazi dolje, u zemlju?”

OBITELJ, DOM I SVAKODNEVNI ŽIVOT

Neki Židovi, osobito najortodoksniji, ponekad u neopravdanom zanosu kažu da je lako biti Židov, ali to nije potpuno točno. Jer za biti dosljedan Židov i Židovka, u svakodnevnom životu potrebno je mnogo predanosti, strpljenja i poštovanja, a to nije uvijek lako. Ali to dosljednim vjernicima donosi neizmjernu radost i zadovoljstvo.

Temelj za svaki budući odnos tradicijskog Židova s ljudima i okolnostima koje će sretati tijekom života jest obitelj, središte židovskog života. Biblijska odredba zahtijeva od židovskog muškarca da se oženi, ali i da mu 'dijete rodi žena Židovka'. Iz toga učimo da židovsko dijete rađa židovska majka, čija majka je također Židovka, i tako unatrag. Jedini način da nežidovska osoba postane Židov ili Židovka jest preobraćenje, ali malen postotak onih koji to iz bilo kojeg razloga požele s uspjehom završi ovaj vrlo dugotrajan i zahtjevan postupak. To je stoga što je židovstvo narod, a odgovornost za primanje nežidovske osobe u Izabrani narod je golema. Učenje potrebno za preobraćenje je opsegom ravno najmanje sveučilišnom studiju, a od toga je bitnija i promjena u duši, stjecanje osjećaja pripadnosti židovskom narodu i domovini Izraelu, što je kandidatima često nepremostivo, te nedovoljno ili pogrešno motivirani kandidati odustaju na tom putu... I sami motivi za namjeru preobraćenja najčešće su 'pogrešni', od zaljubljenosti u Židova/Židovku do vjerovanja da se u židovstvu skrivaju neke posebne mistične tajne, neka romantična otkrovenja, ostvarenje osobne sreće...

Zbog toga što se židovstvo nasljeđuje po majci, nije nužno da otac židovskog djeteta bude Židov, premda to do modernoga doba najčešće u praksi nije bilo često. Stoga je moguće da broj djetetovih nežidovskih predaka bude mnogo veći od broja židovskih predaka, jer svi predci unatrag po muškoj strani, teorijski mogu biti nežidovi. Stoga se Židove nipošto ne može smatrati rasom, pa čak ni etničkom zajednicom u strogom smislu, o čemu najbolje svjedoči sama židovska domovina,

Izrael, gdje srećemo čitavu lepezu takozvanih rasnih tipova, od najsvjetlijeg to posve tamnog.

Obitelj je prva i glavna djetetova učionica i vježbaonica vrijednosti tradicijskog židovstva. Dijete od samoga početka prima poruku da je rješenje svakog problema na koji će u životu naići: poštovanje. U svakoj mogućoj dvojbi kako se suočiti s novim problemima, tradicijski odgojeno židovsko dijete je već u djetinjstvu razvilo glavni alat za savladavanje problema: strpljenje i postupanje s poštovanjem. Poštovanje je riječ za koju svi mislimo da nam je dobro poznata, ali prava dubina njezina značenja često ostaje nedohvatna. „Poštuj svoga oca i svoju majku, da stekneš dug život i da bi ti dobro bilo na zemlji...” u izvornom, hebrejskom tekstu propisuje peta od Deset Božjih zapovijedi. U Deset zapovijedi učimo da se prvih pet odnosi čovjekove obveze prema Bogu, a drugih pet uređuju međuljudske odnose. Time je obveza podjednakog poštovanja oba roditelja u okviru onih obveza koje Židov i Židovka duguju Bogu. A nagrada koju pojedinac s pravom očekuje za svoje poštovanje prema roditeljima sastoji se u dugom i sretnom životu, u onome što skoro svatko za sebe najviše priželjkuje, jer ako rano izgubi život, čemu ijedna dobrobit koja inače veseli čovjekovo srce.

Ovo je pritom bitno: Bog u tim temeljnim zapovijedima ne traži ono što je ponekad teško ili nemoguće: ljubav, već prema ocu i majci naređuje iskazivanje poštovanja. Drevni biblijski zakonodavac čini razliku između ljubavi, jer ona ili živi ili ne živi u duši i ničim se ne može narediti, dok je poštovanje u svjesnoj odluci. Dijete se od najranijeg doba usmjerava na svjestan izbor u naporima za ograničenje samovolje i ispravno usmjerenje svojih nagona, kako bi tijekom života moglo donositi pozitivne svjesne odluke. Priznaje se postojanje nagona, koje čovječanstvo dijeli sa životinjskim svijetom, ali se nezreli sebični nagoni svjesno ograničavaju i usmjeravaju. Na takvoj cjeloživotnoj svjesnoj odluci počiva čitav sustav tradicijskog židovstva. U svetim spisima nastalim dugo vremena nakon nastanka Biblije, možemo pročitati da ‘majku volimo, a oca poštujemo’, ali to ne poništava zapovijed o poštovanju majke, već samo naglašava osobit i neusporediv odnos posebne ljubavi između majke i njezine djece.

Djeca su i do svoje vlastite starosti dužna poštovati oca i majku. Ovo nije pitanje ljubavi, emocija, nego vjerskog zakona: nepoštovanje prema roditeljima težak je grijeh. Poštovanje prema oboje roditelja, ocu i majci, bitno je različito od uobičajenog ponašanja među drugim drevnim narodima, te nažalost i među mnogim suvremenim narodima, gdje nalazimo manjak poštovanja za majku kao ženu i za žene općenito.

U židovstvu se dijete, ma i u svojoj starosti i u već najdubljoj starosti roditelja, roditelju ne smije obratiti osobnim imenom, kao što često susrećemo u suvremenim urbanim, ali i u nekim drevnim društvima, gdje je stari roditelj potisnut na marginu obiteljskog života. Nakon smrti roditelja, dijete, spominjući oca, uvijek izgovara ‘moj otac i učitelj’, a spominjući majku ‘moja majka i učiteljica’.

Nazivanje poštovane osobe učiteljem dolazi iz životnoga cilja da se radnim danima neprestano sakuplja znanje. Svakodnevnica i cilj uobičajenoga židovskog života je cjeloživotno učenje. U tradicijskim zajednicama najviše se njeguje vjerska poduka, u reformiranim je to prije svega učenje jednako onome u široj zajednici, o znanostima i humanistici, tehnici i umjetnosti. Ozbiljna poduka djeteta u tradicijskoj zajednici počinje ranije nego je to uobičajeno u široj zajednici, već oko treće ili četvrte godine života. Već su u starini Židovi uvidjeli da je znanje toliko golemo da se ne može savladati prečacima. Stoga dječak, a često se podjednako podučavaju i djevojčice, od svoga najranijeg djetinjstva postupno sve više uči, desetljećima su mu dani od djetinjstva do zrelosti obilježeni učenjem, pritom učenje učeniku donosi radost novih spoznaja. Tek u novije doba, jačim razvitkom takozvanih reformiranih zajednica, život djece u židovskim obiteljima protječe više u igri, premda se ljubav prema učenju čuva u svim brojnim smjerovima suvremenog židovstva.

U židovstvu se jednako radosno dočekuje rođenje i dječaka i djevojčice, drukčije nego je to u većini drugih starih kultura, pa i nekih suvremenih, gdje se mnogo većom radošću dočekuju dječaci. Ipak je, uza svu jednaku dobrodošlicu i ljubav koju roditelji pružaju i djevojčicama i dječacima, u tradicijskome židovstvu nepremostiva razlika između životne uloge muškarca i žene. Stoga se od ranog djetinjstva djeca odgajaju za prihvaćanje svojih spolnih uloga. Dječaka se od najranijeg uzrasta odgaja u ljubavi prema Tori: već u uzrastu od tri do četiri godine otac ili skrbnik ga u igri počinje podučavati slovima hebrejskog alfabeta, s pet godina dječak sriče riječi Tore, da bi se učenje ozbiljno nastavilo sljedećih godina, kako bi s napunjenih trinaest godina sam, prvi put kao muškarac među muškarcima, istupio pred zajednicu i javno čitao iz Tore. Taj se obred naziva bar micva – sin zakona, jer njime mladić postaje punopravan član muškog dijela zajednice. Novorođena djevojčica se u zajednicu prima bez veće ceremonije, roditelji, kao i za dječaka, u zajednici objavljuju njezino ime, ali ono ne mora, kao što je to obvezno za dječaka, sadržavati barem jedno izvorno židovsko ime, kojim će se kasnije mladića, pa zatim muškarca, pozivati na javno čitanje u sinagogi,

pod kojim će se vjenčati i jednoga dana na tradicijski način pokopati. Djevojčica od ranog djetinjstva provodi vrijeme sa ženama iz šire obitelji, uči obavljati osnovne ženske zadaće i prima poduku o svom budućem životu odrasle žene.

Potiče se rani brak i obiteljski život u kojemu je otac obitelji u svojevrsnoj ulozi svećenika koji zastupa svoju obitelj pred Bogom, kao što je svećenik u Hramu pred Bogom zastupao narod. Bračni život je u tradicijskim zajednicama strogo reguliran vrlo složenim propisima o obrednoj bračnoj čistoći. Ovo su, međutim, u moderno doba napustile mnoge konzervativne i sve reformirane zajednice. Razni stupnjevi reformiranog židovstva žive manje ili više udaljeni od tradicije, ali u današnje doba napuštaju ih i mnogi rođeni u snažno tradicijskim sredinama, ponekad se zatim vrlo teško snalazeći u suvremenome svijetu na koji ih nitko nije pripremio. Brojni manje strogi smjerovi prilagođavaju se suvremenom svijetu, otvoreniji su ili posve otvoreni prema svojim nežidovskim susjedima i prijateljima kao simpatizerima i čak ponekad kao članovima zajednice. Izvorni temelj židovstva dosljedno se čuva u takozvanim ortodoksnim zajednicama, koje su uglavnom zatvorene unutar svojih mnogih ogranaka, čak su zatvorene i prema manje ortodoksnim židovskim zajednicama. Tako se brojne različite skupine ortodoksnih Židova okupljaju oko svog tumačenja ispravnog vjerovanja, a manje ortodoksne se, poput raznih smjerova konzervativnih i reformiranih zajednica, manje ili mnogo manje pridržavaju drevnih židovskih zakona, običaja i pravila.

Ortodoksija je međunarodna riječ koja potječe iz grčkog jezika i znači: ispravno vjerovanje, ispravan nauk. Stoga se ortodoksne zajednice naziva i Kraljevstvom svećenika, jer premda se do danas u mnogim obiteljima čuva tradicija svećeničkog podrijetla iz doba Hrama, svećenička služba je s propašću Hrama završila, a njihovu ulogu je na svojevrsan način preuzela zajednica muškaraca, očeva obitelji koji se okupljaju u sinagogama. Svakodnevna životna praksa u ortodoksnim zajednicama sastoji se u obnašanju golemoga niza zapovijedi i zabrana, kojima je temelj sustav koji se naziva *Šesto trinaest Božjih odredaba*. Ove odredbe potječu iz teksta biblijskih knjiga Izlazak, Levitski zakonik i Ponovljeni zakon, iz kojih su u dubokoj starini židovski učenjaci saželi sustav Božjih zapovijedi i zabrana, podijeljen u 613 logičkih dijelova. Strogi vjernici smatraju da je svaka riječ Tore (biblijskog Petoknjižja) izravno zapisana Božja riječ, a da su druge biblijske knjige točno zapisano Božje djelovanje ili su nadahnute Božjim riječima, pa tako i svaka od 613 zapovijedi i zabrana.

Židovska obitelj u domu posjeduje bitne elemente židovskog identiteta: na vratima svih prostorija (osim toaletnih – jer one su obredno nečiste) pričvršćene su mezuze, pergamentni zapisi s ručno ispisanom osnovnom biblijskom rečenicom vjerovanja, a obitelj osobito čuva što skupocjenije šabatne svijećnjake i hanukiju, svijećnjak za proslavu blagdana Hanuke, te najmanje jednu knjigu Hagade, obrednika za dočekivanje blagdana Pesaha. Često se kao znak identiteta može vidjeti i menora – prikaz velikog zlatnog svijećnjaka iz jeruzalemskog Hrama, te simboličan znak Magen David (šesterokraka, takozvana Davidova zvijezda).

DVA TEMELJA ŽIDOVSTVA: ŠABAT I KAŠRUT

Temelj židovske svakodnevice je u pojmu obredno čistoga, poznatome u vrlo raširenom izgovoru riječi *košer*, što se na izvornome židovskom jeziku, hebrejskome, izgovara *kašer*. Ta se riječ razmjerno često čuje i u široj zajednici, ali malo je toga dublje izvan ortodoksnih krugova poznato o njezinom značenju i smislu. Temeljno, ona jednostavno znači 'ispravno' ili 'obredno čisto', pa i 'sveto'. Korijen te riječi, K-Š-R, tvori i druge riječi koje označavaju ono što je dopušteno, čisto, pa se stoga javlja i u riječi *košer/kašer*, koja se odnosi na pojedinačni pojam, kao i u riječi *kašrut*, koja označava sav sustav dopuštenoga i obredno čistoga. Kašrut je bez dvojbe, među svim bezbrojnim kulturama naroda svijeta, daleko najsloženiji sustav obredno propisane prehrane. Upravo je vrlo složena i potpuno propisana prehrana, kao osnovna potreba za opstanak, bitan dio, a i široko najpoznatiji, obveznog sustava obredne čistoće. Poznavanje ovog sustava izvan židovskih krugova je najčešće skromno, uglavnom ga se prije svega povezuje sa židovskom prehranom. Ali dopuštena ili obredno čista može biti ne samo prehrambena namirnica ili prgotovljeno jelo, već i mnogo toga iz okruženja židovskog vjernika mora biti *košer*, dopušteno, ili je, u suprotnome, nečisto, zabranjeno, što se najčešće naziva *trefa*, *tref* ili *trejfe* (zabranjeno, nečisto).

Košer mora biti svitak Tore – Zakona, iz kojega se za vrijeme bogoslužja čita u sinagogi, odnosno on mora biti načinjen od kože obredno čiste životinje i slijediti sve druge, gotovo bezbrojne propise vezane uz ručno ispisivanje na pergamenu biblijskog petoknjižja, Tore. Košer mora biti i obredno očišćujuća kupka koja se na hebrejskom naziva *mikve*, čiji ustroj i održavanje također određuju nebrojeni religijski propisi. Košer mora biti i *suka* ili kolibica od laganih materijala, s prozračnim krovom od granja, trske ili drugog biljnog pokrova, koju židovski vjernik svake godine mora načiniti za proslavu blagdana Sukota,

u spomen na četrdeset godina lutanja pustinjom nakon bijega iz egipatskog ropstva. Tako košer moraju biti i mnoge druge stvari u vjernikovom okruženju, a čak, u prenesenom i donekle šaljivom smislu, košer može biti i osoba, odnosno njezin karakter, te u židovskim krugovima nije čudno čuti pitanje o nekom novom znancu: je li on/ona, košer? A to neće značiti *drži li se novi znanač religijskih zakona*, nego je li to moralno ispravna, prihvatljiva osoba.

Ipak se u svakodnevnom životu najčešće uz riječ košer susrećemo upravo s prehranom. U židovstvu, prehrana počinje izborom dopuštenih namirnica, njihovom obradom i čuvanjem na dopušteni, strogo propisani način, te zatim pripremom u košer-kuhinji, u kojoj košer mora biti i sve posuđe, kuhinjski pribor i aparati. Ukoliko ma i sitnica naruši stroge i brojne propise, ništa od takve hrane židovski vjernik neće pojesti.

Tako je sustav kašruta, uz obvezu ispravnog slavljenja šabatnog mirovanja, temelj ispravnog židovskog života. A zašto se židovstvo već više od tri tisuće i tristo godina godina opterećuje bezbrojnim zakonima o kašrutu, nastojeći se točno držati tisuća zakona i odredaba? To je stoga jer u Tori, biblijskom zakonu, čitaju riječi kojima im se sam Bog obratio: *Ja sam svet, budite i vi posvećeni i stojte sveti preda Mnom*. Vjernik ni u kojem slulaju ne smije jesti hranu za koju je svjestan da nije košer, osim u slučaju i okolnostima kada se nađe pred prijetnjom smrti od gladi, jer očuvanje života je bitnije od čuvanja obredne čistoće prehrane.

Za pripremu obredno čiste hrane, prije svega je potrebna košer kuhinja, opremljena s dva sudopera, dva hladnjaka, dva štednjaka ili aparata za kuhanje ili pečenje; ormari s posuđem moraju biti označeni na vratima prema sadržaju koji se u njih sprema, za mesnu hranu ili za mliječnu hranu. Jer i simbolično dodirivanje mliječne i mesne hrane čini hranu neprihvatljivom, pa tako i međusobni dodiri posuđa za mesnu i mliječnu hranu. Uobilajeno je da se i bojom naglasi gdje je tako odvojeno posuđe i pribor, a i posuđe se pri kupnji bira s različitim znakovima, primjerice modrom crtom ili ornamentom za mliječnu, a zlatnim za mesnu hranu. Sva pomoćna oprema, spužvice, četkice i krpe, također su zasebne i strogo se pazi da se međusobno ne dodirnu. Sve ovo od najstarijih vremena naređuje biblijska zabrana: *ne kuhaj kozleta u mlijeku majke njegove*, iz čega učimo da se nikakva mesna hrana ne smije niti dodirnuti s mliječnom. Povrće i voće, te proizvodi od njih poput šećera, zatim sol, čisto maslinovo ulje, žitarice i mahunarke, brašno... te dopuštene vrste ribe i jaja dopuštenih ptica, smiju se kuhati bilo uz mesnu bilo uz mliječnu hranu, ali uvijek strogo pazeći da i posuđe tome odgovara. Tvornički prehrambeni proizvodi moraju također

nositi propisane rabinske oznake o dopuštenosti, s obzirom da se tvornička priprema sve pakirane hrane rabinski strogo nadgleda. Stoga u većim sredinama u kojima žive veće židovske zajednice djeluju i posebne prodavaonice samo s košer proizvodima, dok se manje zajednice u dijaspori snalaze birajući odgovarajuće proizvode i u konzultaciji s mješnim rabinima.

Životinje se dijele na za hranu nedopuštene, popis kojih je gotovo beskrajn, obuhvaćajući sve životinje koje nisu izrijeком dopuštene, Popis dopuštenih životinja, ptica i riba mnogo je kraći; to su uobičajene domaće životinje: krava, ovca, koza, te pitome domaće ptice: kokoš, patka, guska, puran, kao i dopuštene ribe. Meso i mlijeko od dopuštenih životinja dopušteno je, jaja od dopuštenih ptica dopuštena su. Sam biblijski tekst je odredio da su dopuštene životinje preživači koji imaju i razdvojene papke, da su dopuštene ptice domaća perad i njihovi divlji srodnici poput divlje patke i guske, a dopuštene ribe moraju istodobno imati krljušt i peraje.

Biblijski temelj zabranjuje u židovskoj prehrani sve četveronožne životinje koje imaju razdvojene papke a istodobno nisu preživači; najistaknutija među njima je svinja. Svinju se čak naziva „hodajućim zahodom”, a rabinska uzrečica kaže da oni koji jedu svinju vremenom počnu sličiti svinji. Tumačenja da je svinjetina zabranjena jer se navodno lakše kvari u toplome podneblju, što se može premostiti uporabom hladnjaka... obična je pučka zablude. Prema klasifikaciji tjelesnih osobina, među zabranjenim za jelo našli su se, premda su to zapravo domaće životinje, primjerice konj, magarac, deva... Zabranjene su i sve životinje-zvijeri, a tu spadaju i naši kućni ljubimci, psi i mačke, koje u nekim kulturama ljudi jedu, te ptice koje love svoju hranu ili su strvinarke. Ukratko i lakše: životinje, ptice i ribe koje love živi plijen ili koje su strvinari, te njihovo mlijeko i jaja, zabranjeni su. Zabrane golemog popisa životinja temelje se na čvrstoj biblijskoj klasifikaciji tjelesnih značajki životinja, jer ih židovstvo povezuje i s duhovnim posljedicama od jedenja njihovog mesa. Tako je jedno od rabinskih objašnjenja da bi divlja narav životinja koje love svoju hranu loše djelovala na ljudski organizam, koji treba biti i ostati blag.

Najlakše je zapamtiti da je zabranjeno sve što nije izrijeком dopušteno, tako su zabranjeni i takozvani *morski plodovi*, inače omiljeni specijalitet u mnogim primorskim kulturama, a židovstvo tu hranu čak naziva ‘odvratno iz mora’. I morski sisavci kao dupini i kitovi, morske krave i slični, zabranjeni su, kao i ulje načinjeno od njihovog mesa. Uz to, u našim krajevima većini ljudi se čini normalnim što su Židovima za hranu zabranjeni reptili i razni egzotični sisavci, poput krokodila, maj-

muna i raznih drugih sisavaca iz džungle, te žabe i zmije, a i razni crvi i ličinke, premda su i oni u nekim kulturama specijaliteti i ne treba podcjenjivati kulture koji ih koriste u prehrani, a dakako, na sve njih se zakoni židovske obredno čiste prehrane ne odnose.

Dakle, pravilo za prepoznavanje zabranjenih vrsta i namirnica je vrlo jednostavno: svaka značajka koja se ne uklapa u točno opisani okvir dopuštenoga, čini životinju, ribu i pticu zabranjenom. Unaprijed zadano opće mjerilo dopuštenoga i zabranjenoga čvrsta je smjernica pri prepoznavanju i onih vrsta životinja, ptica i riba. I danas, mnogo stoljeća nakon što su drevni rabini stvarali popis dopuštenoga za jelo, kada otkrivamo donedavna nepoznate vrste životinje, neovisno o njihovim tjelesnim značajkama, u košer prehrani su zabranjene. Ovo vrijedi i ako se znanstveno otkrije da drevna rabinska znanja nisu dosegala do naših modernih bioloških znanja o životinjama i pticama. Zbog toga se ponekad na popisu zabranjenih nađu i, primjerice, ptice koje se biološki ne razlikuju od dopuštenih, primjerice noj, ali starim rabinima on nije bio poznat i pojavom djeluje egzotično, pa se našao na popisu zabranjenih. Bitno je: što jednom zabranjeno, ostaje zauvijek zabranjeno, promjene popisa dopuštenoga i zabranjenoga nisu moguće, jer je sav sustav kašruta svet po sebi.

Međutim, kao i o svemu u židovstvu, dopušteno je razgovarati o razlozima zabrane za hranu nekih životinja, ptica i riba, stavljati primjedbe i pretpostavke, ali je uvijek je zabluda kada se odredbe kašruta tumače znanstvenom higijenom, odnosno zdravstvenim odrednicama, premda su tako smatrali i neki srednjovjekovni rabini. Jer sigurno bi bilo suprotno biblijskom shvaćanju Boga kada bi On samo Židovima naredio zdravu prehranu. Uz to, zagovornici zdravstvenog koncepta zaboravljaju da mnoge namirnice s popisa dopuštenih nisu nimalo zdrave, poput omiljene masne guske i obilate uporabe šećera u omiljenim židovskim jelima. Tako je stvarni cilj kašruta čuvanje duhovne snage, koja se kali u dosljednoj stezi pri izboru, kupnji, čuvanju i pripremi namirnica, te u odbijanju i suzdržavanju od zabranjenih jela koje opravdano smatra privlačnim, osobito u životu u dijaspori. Stoga židovstvo ne smatra da se drugi narodi, koji nemaju tu obvezu prema Bogu, trebaju držati bilo koje ograničene prehrane, već uživati u bogatim kulinarским tradicijama u raznolikim svjetskim kulturama.

U okviru kulinarstva, u židovstvu zapravo ne postoji način pripreme hrane koji bismo nazvali 'židovska kuhinja', poput francuske, bečke, slovačke, mađarske, marokanske, kineske i drugih. Židovstvo je usvojilo dijelove brojnih domaćih kuhinja iz kultura u kojima je živjelo

tijekom tisuća godina, od arapske do bečke, slovačke i mađarske, francuske, pa i onih mnogo egzotičnijih. Jer se svaka namirnica, osim onih koje potječu od zabranjenih vrsta, može prirediti i na košer i na tref, zabranjeni način, što ovisi o održavanju pravila pri kuhanju.

Pa... kad o tome razmislimo, nije to toliko složeno i teško za provedbu... ali u kašrutu sve je ovo ipak još malo složenije... Dopuštene za jelo životinje i ptice moraju se i zaklati na ispravan način, koji se naziva *šehita*, a *šohet*, mesar, za razliku od društvenog položaja mesara u većini kultura, poštovana je osoba u zajednici, puna religijskog znanja i strogi poštovatelj šabata. Muškarac koji želi postati *šohet* pahađa posebno školovanje iz teorije i prakse, nakon čega dobiva licencu ili dopusnicu za obavljanje ovog odgovornog posla u zajednici. Jer u zamišljenoj situaciji da *šohet* ne obavlja svoj rad ispravno, meso koje pripadnici zajednice pojedju ne bi bilo košer. U najortodoksnijim zajednicama čak se drži da će obredno nečista, zabranjena hrana, pa i ako je pojedena u neznanju ili slučajno, naškoditi duši u budućem svijetu. Dakako, ovo se u praksi ne događa, upravo stoga što se *šoheti* školuju za taj posao i stoga što se za to opredjeljuju oni članovi sinagoge u čiji opći život se zajednica može ugledati.

Kada se nabave životinje za klanje, ako se ovo događa u dijaspori, klaonica se prije klanja mora i higijenski i obredno očistiti. Posebnost postupka klanja jest da se životinja ne smije prestrašiti, zbog čega temeljni vjerski zakoni čak zabranjuju da se životinjino mlado zakolje pred njom. Životinja koja je prije klanja vrištala i otimala se, ne smatra se više kao košer, stoga se životinju mirno polaže na pod i što je moguće bezbolnije prereže joj se grkljan. Da bi životinja pritom što manje patila, *šohet* posjeduje propisane noževe, načinjene od najboljih materijala, koje čuva u posebnom kovčežiću, a prije svake uporabe mora ih ispitati na svome nohtu, kako bi bio siguran da nož neće zapinjati, jer bi time životinji pricinio nepotrebnu bol, a meso više ne bi bilo košer. Životinja ostaje položena na tlo dokle god srce još radi i dok mozak ne ostane bez kisika. Ovo je propisano kako bi sva krv istekla iz žila, jer je strogo zabranjeno jedenja krvi u bilo kojoj količini, stoga što je, kako učimo iz biblijskoga teksta, 'u krvi duša'. Židovstvo drži da ljudska duša ima pet stupnjeva, a prvi od njih sposobnost voljnog kretanja tijelom, ljudi dijele sa životinjama. To čini prvi stupanj duše, jednako u krvi i ljudi i životinja. Ovo je toliko duboko humanistički koncept, da ga u svijetu srećemo tek u najnovije doba.

Meso se nakon klanja pregledava. Premda stari rabini, koji su propisali ove postupke, nisu mogli mnogo znati o znanstvenoj mikrobi-

ologiji, tisućgodišnje iskustvo bilo je njihov učitelj. Stoga, ukoliko bi pregled tijela životinje ustanovio da bi ona i prirodno uginula u roku od godine dana, ili ako se primijeti da joj je noga slomljena ili da su joj u plućnom tkivu znakovi propadanja, njezino meso nije košer, tada se, ako je inače zdravo, smije prodati nežidovu. Na tu temu se zna začuti pomalo zajedljivo pitanje iz nežidovskih krugova: dakle, takvo meso nije podobno za židovsku prehranu, ali „vi Židovi” smatrate da je ono za nas dovoljno dobro... a odgovor je da se upravo takvo, „nama Židovima” zabranjeno meso, ali zdravstveno ispravno, svakodnevno i bez ičijeg prigovora svakodnevno prodaje u svim nežidovskim mesnicama. Jer bit kašruta je u duhovnoj, obrednoj čistoći, u svetosti židovskog naroda koja je u svemu, pa svakako i u bitnom dijelu svakodnevnog života, u prehrani.

Ipak, ni ispravno klanje životinje nije dostatno, bilo bi to malo prejednostavno... Nakon klanja i pregledavanja mesa, ono se reže na prikladne komade i može se dalje obrađivati u domovima. U većim židovskim zajednicama postoje i košer-mesnice, u manjima se meso prema potrebama raspoređuje unutar zajednice, gdje se, nakon obrade u klaonici, pohranjuje u zamrzivače. Nakon donošenja mesa u dom, zbog mogućih zaostataka krvi u tkivu ono se soli i najmanje pola sata namače u mlakoj vodi, nakon čega se ocjeđuje i tak je tada zapravo spremno za pripremu jela. Perad se također kolje na košer način, pa zatim priprema soljenjem i namakanjem, ali se meso peradi ne mora pregledavati nakon klanja. Iz ribe se krv ne odstranjuje prije pripreme jela, jer riblja krv nije obuhvaćena zabranom jedenja krvi.

U novije doba, i u židovstvu se javlja sve više vegetarijanaca i vegana, osoba koje ne jedu meso ili čak nikakve namirnice životinjskog podrijetla. Jedan od poticaja za usvajanje vegetarijanstva, osim ljubavi i sažaljenja prema životinjama, jest i nastojanje da se izbjegnu teškoće oko održavanja kašruta, jer je u dijaspori poštovanje njegovih gotovo bezbrojnih pravila vrlo teško. Primjerice, u mnogim sredinama u dijaspori gotovo je nemoguće nabaviti svježe košer-meso, već samo smrznuto ili prerađeno. Ali, dok se u reformiranom židovstvu drži da se tradiciju i usvajanjem vegetarijanske prehrane može više ili manje prilagoditi životu, ortodoksnе zajednice se ipak zauvijek čvrsto drže načela da se život uvijek mora i može, na prikladan način ali potpuno, prilagoditi tradiciji, odnosno Tori. Tako se u tradicijskom židovstvu meso smatra najboljom hranom, Božjim darom, kojega se vegetarijanci odriču, čime čine određeni manji grijeh, a to je i razlog što se značajno više vegetarijanaca i vegana usmjerava u razne reformirane sljedbe.

ŠABAT

Biblijsko izbavljenje iz egipatskog ropstva u samom je temelju židovske teologije, a ta je tema usko je povezana sa slavljenjem šabata. Bog se već u prvoj od Deset zapovijedi predstavio svome izabranom narodu kao *Vječni, Bog tvoj, koji te je izveo iz zemlje egipatske, iz kuće ropstva*, da bi u četvrtoj zapovijedi naredio svom ljubljenom židovskom narodu zauvijek svetkovati šabat: *Sjeti se i zapamti svetkovati sedmi dan u tjednu.*

Tjedni odmor bio je nepoznat pojam drevnim narodima, tek je židovstvo tu ideju donijelo svijetu. Stari kulturni narodi često su imali sretne i nesretne dane za obavljanje raznih djelatnosti, ali nisu imali dan u koji se ne bi smjelo raditi mnoge svakodnevne poslove. Dapače, Rimljani su Židove smatrali lijenima, jer u dan koji se ponavlja svakih sedam dana i koji nazivaju šabatom, oni ne rade ni pod prijetnjom nasilja, ni uz cijenu gubitka života. U vojnama protiv malog izraelskog naroda, Rimljani su stekli iskustvo da bi se židovski borci radije mirno daju poklati nego bi subotom u ruke primili oružje. Život u 20. i 21. stoljeću, nažalost je židovske vojnike i u Drugom svjetskom ratu i u drugim velikim vojničkim potrebama sve do danas, naučio da je 'subota radi čovjeka, a ne čovjek radi subote', pa se neizbježno ratovanje događa i šabatom. Naravno, moderan život donosi i druge iznimke, te medicinari, vatrogasci, policajci... moraju raditi i šabatom.

Međutim, izvan židovskih krugova uobičajeno je mišljenje da se šabatom zabranjuje svaki rad, rad kao takav, ali šabatne zabrane su mnogo složenije od toga i šireg su temelja. Šabat je dan mirovanja i molitve, razmišljanja i razgovora o temeljnim postavkama vjerovanja, a ne dan izležavanja i ljenstvovanja. Ipak, potreban odmor onome koji je marljivo radio tijekom šest radnih dana lijepa je šabatna nagrada.

Šabatom je židovskom vjerniku zabranjeno raditi sve ono što se činilo pri gradnji prvog svetišta, poznatog kao *Šator sastanka*. U njemu je narod, uskoro nakon biblijskog izlaska iz egipatskog ropstva, još u

pustinji susretao Boga. Da bi moglo biti načinjeno to svetište, prvi, pokretni Hram, trebalo je paliti i gasiti vatru, tesati i piliti drvo, štaviti i bojiti kožu i tekstil, topiti smolu, lijevati i oblikovati zlato, čistiti i prati, kopati, rezati i lijepiti... i tako dalje. Tradicijski popis tih poslova nabraja ih trideset devet, oni su oblikovali temelj popisa zabranjenih djelatnosti na šabat, od petka predvečer do subote navečer. Tumačenjima talmudskih i kasnijih rabina, ovaj popis zabrana postao je nepregledno dulji, budući da su zabranjene i sve djelatnosti izvedene iz početnih trideset devet. Tako u naše doba šabatom ne smijemo rabiti, uključivati i isključivati uređaje koji rade na električnu struju, pa tako ne smijemo ni telefonirati, služiti se internetom, rabiti dizalo i druge slične uređaje kojima treba upravljati, čak ne smijemo ni pozvoniti na nečijim vratima, već kucamo. Stroži smjerovi ne dopuštaju ni uobičajene zabave modernog doba: odlazak na bazene, plaže, planinarenje, bicikliranje, sviranje klasičnih, a prije sbega električnih instrumenata, te razne druge svjetovne zabave.

Šabat je sveti dan koji se svečano dočekuje u petak predvečer i sve do isteka subote provodi u radosti i slavlju. U ortodoksnim zajednicama šabat se slavi pridržavajući se dosljedno svega propisanoga brojnim zakonima, a u manje ortodoksnima u igri, sportu, druženju i šetnji. Zajedničko je svima, osim onih koji su potpuno napustili tradicijski način života, da se na šabat poštuju osnovni zakoni o mirovanju. Ovo obiteljima zacijelo omogućuje kvalitetnije provođenje zajedničkog vremena od onoga u radnim danima, jer šabatom pogled članova obitelji nije usmjeren na ekrane televizora i telefona.

Šabat je jedan do dva osnovna temelja židovstva, uz obredno čistu prehranu, koja je i sama krajnje složena i zahtjevna za održavanje. Zar nije onda više muka nego radost, možemo se upitati, dosljedno poštovanje šabata i kašruta? No, u naše doba, svaki Židov/Židovka za sebe bira hoće li se dosljedno držati šabatnih odredaba, pa ih se mnogi među oko trinaest do četrnaest milijuna današnjih svjetskih Židova doista i drže malo ili nimalo. Ali ozbiljnog židovskog vjernika šabatna ograničenja ne sputavaju, već ga nagrađuju povlasticom aktivnog, usredotočenog mirovanja, toliko potrebnoga upravo u današnjem svijetu punom nemira. Šabat zauvijek ostaje čuvar židovstva: dok Židovi čuvaju šabat, *Kraljica šabat* čuva židovstvo.

DJECA, TUDNOĆA, KONTROLA RAĐANJA...

Spolnost je najosjetljiviji dio ljudske psihologije. Međutim, o toj temi se u židovstvu razmatra vrlo otvoreno. Ipak postoje razlike u okviru ukupnosti židovskog društva, razgranatoga na više smjerova, od vrlo stroge ultraortodoksije i ortodoksije, preko moderne ortodoksije do mnogih stupnjeva liberalnog i reformiranog židovstva.

Trudnoća i rođenje djece, muške i ženske, dočekuje se u židovskim obiteljima veoma radosno, jer dijete je Božji dar i blagoslov obitelji. Židovstvo toliko uzdiže život, Božji dar, da je čuvanje života osobe iznad čak i najstrože odredbe o šabatnom mirovanju. Stoga je normalno da je pobačaj, mada dopušten, uvijek neželjen. Ali u slučajevima kada ga žena želi izvršiti zbog bilo kojeg razloga, okončanje trudnoće je dozvoljeno. Moderni svijet je tek u poodmakloj drugoj polovini 20. stoljeća došao do odnosa prema pobačaju i kontracepciji koji je već tisućljećima bio do pojedinosti razrađen u stavovima drevnih židovskih mudraca i zakonodavaca.

Nije u pitanju kada započinje život, jer je život, dakle razmnožavanje živih organizama na našem planetu, započeo mnogo milijuna godina prije nastanka čovjeka, te traje u neprekinutom lancu života sve do danas, nadajmo se i ubuduće. Stoga u židovstvu ljudski zametak nije osoba sve do završenog porođaja, već plod tek rođenjem postaje osobom, te se od tog trenutka više ne smije birati između očuvanja njegova života i života majke. Dakle, za židovski zakon u pitanju je uvijek očuvanje života i zdravlja OSOBE, a osoba je sve do kraja trudnoće isključivo žena, ne i njezin plod. Ako se time može spasiti njezin život i zdravlje u slučaju ugroženosti ženinog života i zdravlja, tjelesnog i psihičkog, sve do porođaja je dopušten prekid trudnoće. I očekivana malformacija ploda također je jedan od razloga zbog kojeg žena ne želi i ne mora održati određenu trudnoću. Tu je i niz njezinih osobnih razloga za prekid i zdrave trudnoće, ako ona to traži radi očuvanja svoga općeg zdravlja. Osobito

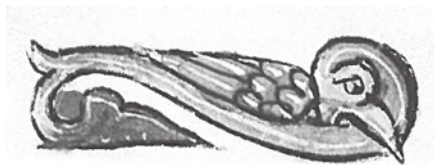
je u slučaju trudnoće nastale silovanjem ili drugim kaznenim djelima pobačaj uvijek dopušten, pa čak u nekim slučajevima i preporučljiv, osobito u tradicijskim zajednicama, ako je žrtva udana žena.

Da bi se prije svega pomoglo ženi, te prevenirao najveći broj potencijalnih pobačaja, dopuštena je i poželjna kontracepcija. Međutim ona je dopuštena samo ženi, jer židovski muškarac primio je Božju zapovijed da se 'plodi i množi'. Bilo koji način namjernog sprečavanja trudnoće židovskom muškarcu je zabranjen, zbog biblijske naredbe da se 'plodi i množi', a također i zbog prokletstva koje je palo na biblijskog Onana, po kojemu je naziv dobilo 'rasipanje sjemena'. Međutim, ženi su dopuštena sva dostupna kontracepcijska sredstva, dapače, židovske su žene u starini poznavale mješavinu biljaka od kojih bi kuhale čaj koji bi ih tijekom više godina učinio neplodnima. Ovaj pripravak, čiji je sastav tijekom stoljeća zaboravljen, temelj je u moderno doba za rabin-sko dopuštenje uporabe hormonske 'pilule', koja je u modernom svijetu postala dostupnom tek u 1960-im godinama.

Ipak, u različitim stupnjevima strogosti diljem širokog spektra židovskih zajednica, razlikuje se i stupanj ograničavanja ili dopuštanja primjene kontracepcije. U nekim slučajevima ona je dopuštena od kada je majka obitelji već rodila jednog sina i jednu kćer, sve do uvjeta u prethodnom rođenju brojnijeg potomstva. Samo se u ultraortodoksnim zajednicama kontracepcija uglavnom ne primjenjuje ni nakon rođenja većeg broja djece. Ali ipak se i u najstrožim zajednicama kontracepciju smije primijeniti čak i prije nastanka prve ženine trudnoće, u slučaju da bi trudnoća izazvala medicinski problem za ženu ili se s vjerojatnošću očekuje genetska ili druga malformacija njezinog budućeg djeteta. U Izraelu, kao visokorazvijenoj civilnoj državi, pravo na pobačaj u modernim medicinskim uvjetima svakoj je ženi besplatno dostupno, a obvezno komisijsko dopuštenje uglavnom se uvijek odobri na zahtjev žene. Tijekom niza godina, godišnje se iz raznih razloga u Izraelu učini oko 20.000 pobačaja.

Ali strogi smjerovi u svim područjima života čuvaju drevnu, krajnje normiranu židovsku kulturu, pa tako i na području bračnog života. Beskrajn je niz odredaba o bračnom životu koje propisuje židovska ortodoksija, do pojedinosti određujući kako se odvija intimni život osobe, bilo muške bilo ženske, jer patrijarhalni pogled ne prihvaća ništa izvan biblijskog uzora. U tradicijskom židovstvu se ni jedan od bezbrojnih drevnih zakona ne može mijenjati ni prilagođavati suvremenim društvenim kretanjima; propisane su uloge žene i muškarca: muškarac se bavi duhovnošću i studiranjem svetih spisa, žena vodi kućanstvo,

rađa i odgaja djecu. Odlučivanje o ograničavanju rađanja u strožim se smjerovima ni ne susreće, jer se u židovstvu i inače svako dijete dočekuje s radošću. Je li to u golemoj suprotnosti s društvenim tekovinama modernog doba u 'zapadnom' svijetu: JEST! A postoji li 'židovska policija' koja bi nadzirala spavaće sobe mogućih prekršitelja tih drevnih zakona o intimnom životu: NE postoji! Tko se ne želi ili ne može uklopiti u tradicijski okvir, često se čak odlučuje napustiti svoju zajednicu, ali najčešće se nastoji uklopiti do granice kada neće vidljivo 'stršati' iz zadanog zajedničkog okvira.

ŽIDOVSKI KALENDAR I BLAGDANSKA GODINA

Sav život tradicijskih Židova, a umnogome i manje tradicijskih, određen je godišnjim ciklusom blagdana, postova i spomen-dana. Ti dani na osobit način povezuju sve židovstvo u svijetu. Zajednice diljem planeta poštuju tradiciju predaka, ako i ne prakticiraju vjerske propise uvijek na jednak način, jer među današnjih oko trinaest do četrnaest milijuna Židova, mnogi od njih poštuju tradiciju svojih predaka, ali ne slijede njihovo vjerovanje u religijske postavke židovstva.

Vodič za godišnji blagdanski ciklus je židovski kalendar, jedan od najstarijih svjetskih kalendarских sustava, a i jedan od najtočnijih. Prije nego je zapisan, u četvrtom stoljeću nove ere, stoljećima se u krugu židovskih učenjaka prenosio usmeno, iz naraštaja u naraštaj. Svećenici bi promatranjem neba na temelju tisuća godina iskustva zaključivali koji je datum, a obavijesti o predstojećim blagdanima prenosili bi se paljenjem vatre na vrhovima bregova, s brijega na brijeg, sve do najudaljenijih židovskih zajednica. Dok je u Jeruzalemu stajao Hram, svećenici su vodili brigu o tome, a nakon pada Hrama učenjaci su znanja o kalendaru sačuvali u babilonskoj dijaspori, koja je tada bila jedina ostala kao središte židovske učenosti. Zapisivanjem kalendara prestala je potreba za ovim teškim i ne posve sigurnim načinim prenošenja znanja i obavještanja udaljenih zajednica o početku blagdana i postova, te se godišnji ciklus blagdana za određenu godinu cijelom židovstvu unaprijed objavljuje na temelju astronomskih izračuna. A danas, zahvaljujući tehnologijama našeg doba, svatko može na internetu pronaći datume židovskih blagdana i svih datuma za mnogo godina unaprijed i unatrag. Unatoč tome, svaka zajednica nastoji izdavati i vlastiti kalendar, kako bi njezini pripadnici na svome govornom jeziku saznali vrijeme za početak i završetak pridržavanja svih strogih blagdanskih odredaba. Stoga se, radi lakšeg snalaženja, u dijaspori kalendar redovito tiska u usporednom

izdanju s građanskim kalendarom (u najvećem dijelu svijeta to je gregorijanski kalendar).

Židovski kalendar je ustrojstvom lunarno-solarni, s godinom podijeljenom na dvanaest mjeseci od po 29 ili 30 dana, te s godinom od trinaest mjeseci u prestupnim godinama, kojih je sedam u svakom ciklusu od 19 godina. Ovim je već u drevno doba ispravljena pogreška drugih starih bliskoistočnih, isključivo lunarnih kalendara, jer njihova je godina kraća od astronomske, pa lunarni kalendar vremenom sve više odstupa od astronomske točnosti. To usuglašavanje prastarog lunarnog kalendara sa solarnom godinom bilo je već u drevnom u židovstvu bitno, jer sveti dani padaju u astronomski točno određeno vrijeme u svakom od godišnjih doba. Ovo nije bilo bitno samo u vjerskom, već i u praktičnom životu, kako bi se razni poljodjelski radovi obavili u skladu s radnim potrebama tijekom prirodne godine.

Neki blagdani utemeljeni su na povijesnim događajima u staroj židovskoj državi, uspostavljenoj u jedanaestom stoljeću prije nove ere. Svaka osoba židovskoga podrijetla koja osjeća svoj židovski identitet, predano obilježava i spomen-dane, bitni za čuvanje nacionalnog židovskog i izraelskog identiteta. To su svjetovni dani s vjerskim obilježjima, jer u židovstvu je nacionalno i religijsko neodvojivo, religijske zasade su utemeljile i objedinile narod. Kao i za blagdane, za spomen-dane određene su liturgije, s tekstovima iz svetih spisa prema značenju svakoga od tih dana. Spomen-dan Jom Hašoa, dan sjećanja na stradanje u Šoi – Holokaustu, diljem židovskog svijeta obilježava se okupljanjima, često na židovskim grobljima, pri čemu se čitaju imena Židova smrtno stradalih u rasističkim progonima nacista i njihovih suradnika. Taj dan pada u travnju ili svibnju prema građanskome kalendaru, a prema židovskome na 27. dan proljetnog mjeseca nisana; ako je toga dana subota, obilježavanje ovog spomena pomiče se na nedjelju. Ovaj spomen-dan simbolično je u židovskom kalendaru smješten između obljetnice izbavljenja iz biblijskoga egipatskog ropstva i obljetnice židovskog ustanka u Varšavskom getu, ovo povezuje više tisuća godina stradanja i preživljavanja židovskog naroda. Toga tužnog i svečanog dana, svi se svjetski Židovi zajedno sjećaju strašnoga gubitka šest milijuna bližnjih stradalih u zločinu Holokausta, koji je u dvadesetom stoljeću u Europi uništio židovski narod gotovo do točke bez oporavka. U demokratskim sredinama s dobro integriranim manjinskim židovskim zajednicama, ovim memorijalnim obredima spomena na žrtve Holokausta nazoče i visoki mjesni i državni dužnosnici, te dostojanstvenici raznih vjerskih zajednica.

Nekoliko dana uzastopce spomen-danima se obilježava i obljetnica proglašenja moderne židovske države (u svibnju 1948. godine), koja se na hebrejskome zove Medinat Israel – Država Izrael. Prvoga dana sjećanja slavi se uspomena na pale izraelske vojnike u svim ratovima za oslobođenje židovskog naroda, a dan nakon toga i Jom Haacmaut, dan državnosti. Uz te dane duhovno je povezan i Jom Jerušalajim – dan Jeruzalema, kojim se slavi njegovo oslobođenje u moderno doba, 1967. godine. Jeruzalem je središnje židovsko svetište već 3000 godina, u hebrejskoj Bibliji spominje ga se više od 700 puta, od najdublje starine tradicija ga smatra i samim središtem svemira. Osjećanje prema Jeruzalemu, glavnome gradu Izraela, neodvojiv je dio židovskog identiteta.

U dijaspori, gdje židovska manjina živi s većinskim narodima i drugim manjinama, najviše pozornosti i znatiželje u široj zajednici privlači proslava blagdana. Održavanje blagdana najčešće je naređeno kao spomen na određena Božja čuda pri spasenju židovskog naroda, ali i na mudrost i hrabrost kojima se narod tijekom svoje duge povijesti izbavljao iz velikih patnja i nevolja. Većina blagdana potječe iz biblijskog doba, čemu svjedoče tekstovi u samoj Bibliji, u kojima se naređuje proslava tih blagdana, kao i u brojnim rabinskim komentarima i kasnijim tekstovima iz niza stoljeća nakon završetka biblijskog teksta.

Općenito, blagdani se razlikuju time održava li se tijekom njih strogo šabatno mirovanje, ili je dopušten rad kakav je šabatom strogo zabranjen. Iz biblijskog teksta saznajemo da je Bog stvarao svijet tijekom šest dana, a sedmoga dana počinio, prestao stvarati, te je taj dan posvetio ga. Kada je židovski narod izabrao za svoj narod i kada ga je spasio iz egipatskog ropstva, svojim prvim zapovijedima naredio mu je slavljenje toga svetog, sedmog dana u tjednu, šabata. Tako je šabat postao najvećim židovskim blagdanom, jer je povezan s najslavnijim događajem u židovskoj povijesti, izbavljenjem iz egipatskoga sužanjstva. Sav temelj židovstva počiva na ovom događaju koji je omogućio ulazak naroda u Zemlju Obećanu, drevnu židovsku domovinu od starine do danas. Sam Bog u Deset zapovijedi naređuje židovskom narodu svetkovanje šabata takvim suzdržavanjem od stvaranja, u slavljenju Boga na način na koji je On sedmoga dana proslavio svojih šest dana stvaranja. Stoga pobožne zajednice žive u tjednim ciklusima, od šabata do šabata. Tada pobožni Židov i Židovka napuštaju svakodnevnu borbu za održavanje životnih potreba i za natjecanje u postizanju svjetovnih uspjeha. Židovski vjernik se pouzdaje da će mu Bog priskrbiti sredstava za život i ako toga svetog dana ne obavlja svoje uobičajene radnje i ne ostvaruje zaradu.

Svaki židovski dan, i svet i običan, počinje *erevom*, predvečerjem, ali je večer u petak navečer osobito svečana, jer tada narod dočekuje *Kraljicu Šabat*, svoju životnu partnericu. Žene pred početak proslave pale po dvije svijeće, kako bi svjetlost obasjala svijet na taj sveti dan, a prije početka šabatnog mirovanja spremna je bogata večera i sve što je potrebno za sutrašnji nastavak proslave, jer se mnogo od uobičajenih kućanskih poslova na šabat ne smije činiti. Među zabranama je u naše doba paljenje i gašenje svih uređaja koji rade na električnu struju, te paljenje i gašenje plinskih uređaja, telefoniranje i uporaba računala, jer sve što radi na električnu struju tumači se kao vatra, a paljenje i gašenje vatre na šabat je najstrože zabranjeno od samoga početka. Ništa se ne smije nositi izvan prostora pod krovom, pa ni najlakši predmeti, poput molitvenika, a osobito je strogo zabranjeno nositi uza se novac, kupovati i prodavati, dogovarati buduće poslove i baviti se sličnim profanim poslovima. Šabatno mirovanje obuhvaća razdoblje od petka u predvečerje, kada se 18 minuta prije astronomskog zalaska sunca pale svijeće, do subotnje noći, kada po židovskom računanju tjedna počinje prvi radni dan, nedjelja. Radi poštovanja šabatnog mirovanja, sva hrana za blagdanski dan mora biti pripremljena do petka oko podneva. Tijekom šabatnog dana obvezna su tri kuhana obroka, a kako se kuhanje mora obaviti najkasnije do nekog vremena pred početak šabata, toplina kuhane hrane održava se u posebnim kuhinjskim pomagalima. U starije vrijeme, toplina hrane održavala se tome u posebno namijenjenim sanducima obloženima ugrijanom ciglom, a u moderno doba toplina hrane čuva se u raznim električnim kuhinjskim pomagalima, poput grijača za vodu, lonaca i ploča za održavanje hrane toplom, koji se prije šabata uključe i ostaju uključeni dok šabat ne završi.

Sustav tjedana, pa i godine od dvanaest mjeseci, Židovi su usvojili u svome izvornom mezopotamskom okružju, preuzimajući ih od svojih starijih bliskoistočnih susjednih kultura. U mnogobožackim sustavima, pojedinim božanstvima su bili posvećeni određeni dani u tjednu, što se u nazivima dana u tjednu umnogome sačuvalo i do naših dana, u našim modernim gregorijanskim kalendarima. Čini se da se sedmome danu u tjednu u tim predžidovskim kulturama pripisivalo neke osobite, opasne značajke, zbog čega se toga dana ne bi trebali obavljati važni poslovi. Stoga bi znanstveno bilo opravdano zaključiti da je to bio prvi temelj obredne zabrane za obavljanje raznih djelatnosti toga sedmoga tjednog dana. Ali upravo u tome su Židovi svijetu darovali bitan novi moralni sadržaj: humanu zamisao da se radnom čovjeku omogućiti tjedni predah.

Jer je šabatni dan mirovanja, prviput u povijesti čovječanstva, donio predah siromašnim trudbenicima, osigurao im poštedu od neprestanoga teškog rada. Dotad je to bilo toliko nezamislivo da su, mnogo kasnije, poganski robovlasnički Rimljani židovski šabat tumačili njihovom lijenošću. Vrhunsku humanost šabata prepoznaje se i u naredbi da se i šabatom bolesnome čovjeku mora pomoći na svaki dostupan način, jer treba prekršiti jedan šabat kako bi bolesnik ozdravio i zatim mogao slaviti još mnogo šabata. I ne samo čovjeku, već i svakoj životinji koja dospije u nevolju, vjernik i na šabat mora pomoći svim dostupnim sredstvima. Ova sustavna humanost očituje se i u obvezi da se potrebite bližnje pozove za svoj šabatni i blagdanski stol.

U godišnjem ciklusu blagdana prepoznajemo više razina, od svetih dana sa strogom, šabatnom zabranom rada, do blagdana koji prije svega donose radost u obitelji i zajednicu. Pored šabata, najsvetiji su takozvani Veliki blagdani, desetodnevno ranoesensko novogodišnje razdoblje, poznato i kao dani strahopoštovanja. Nazivaju se i danima trubljenja, jer se u te dane diljem židovskoga svijeta puše u ovnujski rog, čiji zvuk među vjernike približava samu Božju nazočnost, a i Boga podsjeća na njegov Savez sa židovskim narodom. Jer židovska nova godina nije, kako je diljem svjetskih kultura uobičajeno, vrijeme neobuzdanog veselja i radosti, već su novogodišnji dani vrijeme pokajanja i promišljanja svakog vjernika o svojim postupcima tijekom prethodne godine. No u moderno doba, u većini židovskih zajednica dolazak novogodišnjih dana dočekuje se u strahopoštovanju, ali i radosti, s pouzdanjem u dobru novu godinu. Jedan od tradicijskih dijelova dočeka nove godine stoga je i običaj jedenja jabuka i kruha umočenih u med, kako bi godina koja dolazi bila uspješna, bogata i slatka. Da su ovo dani pokajanja ipak je jasno jer ovaj desetodnevni ciklus započinje dvama novogodišnjim danima i trećim danom posta, koji im neposredno slijedi. Također, kraj desetodnevnih novogodišnjih blagdana je i vrhunac novogodišnjeg ciklusa: dan cjelodnevnog jomkipurskog posta, kojim vjernik stupa u novu godinu očišćen od grijeha prošle godine. Vjernici uz taj dan jedni drugima čestitaju riječima 'dobijte dobar pečat', jer Bog u Knjizi života na kraju posljednjeg blagdanskog dana za sljedeću godinu pečati sudbinu svakog pojedinca. U starini, vjernici su znali s velikom zebnjom i u suzama dočekivati ovaj dan Božje odluke, a i danas se mnogi dosljedno drže zabrane dolaska na jomkipursku molitvu u lijepoj ili novoj odjeći. Osobito je zabranjeno doći toga dana u sinagogu u kožnatoj obući, već se nosi pokajnička iznošena odjeća i obuva se platnenu obuću ili obuću od umjetnih materijala.

Tri godišnja blagdana, koji tvore ciklus hodočasnih blagdana, tako se nazivaju jer je u starini, dok je u Jeruzalemu još stajao Hram, u te dane tamo morao hodočastiti svaki židovski muškarac, ma kako daleko živio. Ovo je razlog što u dijaspori sve do danas ovi blagdani traju po jedan dan dulje nego u domovini Izraelu, jer na taj način su Židovi i u dalekim krajevima dijaspore mogli biti sigurni da neće narušiti blagdansko mirovanje, budući da uz sva tri hodočasna blagdana vrijedi većina šabatnih zakona. Premda u modernom svijetu brzih komunikacija i protoka informacija nema zapreke za istodobno diljem svijeta saznavanje o vremenu blagdana, ipak se ništa što su rabini u starini uveli ne smije ukinuti, pa ni ovi dodatni blagdanski dani u dijaspori. Židovstvo u dijaspori stoga ih u naše doba osjeća i kao utjehu za svoje življenje izvan domovine.

Hodočasni blagdani naglašavaju povijesni krug nastanka židovskog naroda, od izbavljenja iz egipatskog ropstva, putem četrdesetgodišnjeg boravka u pustinji prije ulaska u Zemlju Obećanu, do ubiranja jesenskih plodova u toj 'zemlji meda i mlijeka'. Ovi blagdani su, tako, ne samo povijesni već i agrikulturni. U svakom od tri godišnja doba, u proljeće, ljeto i jesen, slave se kao krug poljodjelskih radova: od sjetve do žetve i do ubiranja plodova iz vrtova i voćnjaka. Izvor sva tri hodočasna blagdana je u najznamenitijem događaju u povijesti židovskog naroda: izbavljenju iz egipatskoga ropstva, bez čega se ne bi dogodilo ništa od kasnije židovske povijesti i bez čega ne bi bilo svijeta kakav poznajemo, jer je židovstvo bitan temelj današnje opće svjetske kulture.

Stoga biblijski tekst naređuje proslaviti proljetni blagdan Pesah u spomen na to prvo čudo izbavljenje židovskog naroda prvim u godišnjem nizu hodočasnih blagdana. Ovaj je blagdan poznat i kao blagdan beskvasnoga kruha, u spomen na brzinu kojom su Židovi tada, prije više od 3300 godina, morali pobjeći iz ropstva, pa nisu stigli ukvasati brašno za kruh, već su u pustinji od tog sirovog tijesta na brzinu ispekli tanke beskvasne pšenične pogače. Ovaj beskvasni kruh na hebrejskom se naziva *maca*, u množini *macot*, otkuda dolazi danas općepoznati naziv *maces*. Taj kruh, da bi bio *kašer lePesah* (obredno prihvatljiv uz Pesah) od namakanja brašna do izlaska iz peći mora biti proizveden za 17 minuta, jer se razdoblje dulje od toga smatra kvasanjem. Osobitom čašću najpobožniji uglednici u zajednicama smatraju osobno sudjelovanje u proizvodnji macesa za blagdan, jer je pritom bitan nadzor nad izvršenjem zakona koji određuje da tijekom blagdanskoga tjedna u židovskom prostoru ne smije biti ničega kvasnog, koje se hebrejski naziva *hamec*. Hamecom ili kvasnim smatra se sve što je načinjeno od pšenice i srod-

nih žita, ali i sve što je proizvedeno kiselim vrenjem, poput jogurta, te sve što je općenito načinjeno od žitarica, poput viskija, piva i drugih pića.

Bitna značajka Pesaha u obiteljima i zajednicama je obred *seder*, kojim se blagdan dočekuje uz riječi tradicijskog obrednika, Hagade. Ova knjižica sudionike vodi obredom određenim redoslijedom, podsjećajući ih na događaje oko spašavanja iz Egipta, kada je Židove predvodio sam Bog. Većina članova u zajednicama rasutima diljem svijeta, već odavno ne poznaje hebrejski, pa se Hagada u golemom nizu svjetskih gradova tiska na govornom jeziku sredine. I na hrvatskome je dostupno više prijevoda Hagade, od onoga rabina Josipa Engela, tiskanoga 1906. (s više ponovljenih prilagođenih izdanja), do suvremenog prijevoda znamenitog bosansko-izraelskog rabina Eliezera Pape, te do jedinog izdanja Hagade na modernom standardu hrvatskog jezika, autorice Julije Koš pod naslovom *Ulaznica za nebo* (2013.), u kojoj su, uz hebrejski izvorniko teksta same Hagade, na popularan način opisani izvori, povijest i značenje blagdana Pesaha.

Proljetnome Pesahu slijedi ljetni hodočasni blagdan Šavuot, koji se slavi u doba godine kada je u Europi još proljeće, ali u Izraelu već sazrijeva raž. Temelj blagdana je sjećanje na pedeseti dan nakon bijega iz Egipta, kada su Židovi kao narod u pustinji susreli Boga i prihvatili njegove zakone, Toru, biblijsko Petoknjižje. U proslavi je u mnogim zajednicama uobičajeno jesti mliječna jela, jer toga dana – na obljetnicu primanja Tore – ne treba jesti meso, hranu zbog koje je životinja morala umrijeti. Sinagoge se za liturgiju toga dana obilato ukrašavaju zelenim biljem, a blagdan se često slavi i na otvorenome, u prirodi, u zelenili. Ovaj blagdan je u agrikulturnom ciklusu povezan sa žetvom, pa se u liturgiji čita biblijska Knjiga o Rut, čiji se glavni dio odvija na polju u doba žetve. Ova tema je vezana uz navještenje budućeg mesijanskog doba, jer Rut je prabaka kralja Davida, koji je predak budućeg, očekivanog mesije...

U ranu jesen nakon novogodišnjih blagdana, slijedi treći hodočasni blagdan, Sukot, koji se u Izraelu slavi sedam dana, a u dijaspori osam. Dok naziv Šavuota znači Tjedni, jer je od izlaska iz Egipta do primanja Deset zapovijedi proteklo sedam tjedana, naziv Sukota znači Kolibice ili Sjenice, jer su se Židovi nakon bijega iz Egipta tijekom 40 godina kretanja pustinjom od noćne hladnoće i dnevne vrućine mogli zakloniti samo u laganim kolibama, koje su podizali od materijala iz pustinjskog okoliša. Kao uspomena na Božju zaštitu, bez koje bi nemoгуće bilo preživljavanje u tim teškim okolnostima, do danas se uz

blagdan Sukot obvezno grade kolibice od laganih materijala, granja, trske i tekstila. Svaka se takva suka ili kolibica mora načiniti na otvorenome, ili barem na balkonu, kako bi joj se kroz otvore u šupljikavom krovu moglo nazirati nebo, sjećanje na pustinjsko nebo pod kojim je židovski narod četrdeset godina živio nakon čudesnog bijega iz ropstva. U suki se svakodnevno mora, uz blagoslov, pojesti barem mala količina kruha i blagosloviti vino, a rado se u suki zajedno s obitelji i prijateljima jedu i simboli toga jesenskog blagdana, voće i drugi jesenski plodovi. U raznim klimatskim područjima u kojima Židovi danas žive, u doba blagdana je ponekad vrlo hladno i kišovito, pa nije slučajna rabinska misao da je ovaj blagdan zapravo vojna vježba za civile: vježbamo kako u teškim danima trebamo brzo i odlučno napustiti svije mirnodopske udobnosti, kako bismo bili spašeni poput naših predaka koji su u sukama u pustinji boravili čitav tadašnji ljudski vijek. Dani Sukota nastavljaju se neposredno na novogodišnje doba i okrunjeni su blagdanom Simhat Tora – Radost Tore, kojom se slavi najveći dar koji su Židovi ikada od Boga primili, Tora – Zakon.

Među takozvanim malim blagdanima su i dva vrlo poštovana i omiljena blagdana, a nazivaju se ‘malima’ samo stoga što uz njih nisu zapovjedbene šabatne zabrane i ograničenja. Oba su ova blagdana izravno vezana za povijesne događaje i čuda spasenja naroda od uništenja, duhovnog i tjelesnog. Duhovno uništenje zaprijetilo je Židovima u domovini pod poganskim helenističkim vladarima, kada su poganski okupatori zabranjenili obnašanje čak i osnovnih židovskih zakona. Tada su gotovo goloruki Židovi podigli ustanak i nakon tri godine teških iskušenja uspjeli su pobijediti i protjerati Grke. Ovo čudesno izbavljenje donijelo je židovstvu spasenje od duhovnog uništenja pod poganskom grčkom diktaturom. Mladi pobjednici su obredno očistiti Hram, oskvrnut poganskim postavljenjem kipa grčkog božanstva Zeusa, ali su obredno čistog ulja za hramski svijećnjak pronašli samo za jedan dan gorenja. Ipak su posvetili Hram i zapalili ulje u svijećnjaku s vječnim plamenom, a ono je, čudom, umjesto samo jednog dana gorjelo sljedećih osam dana. U znak ovog čudesnog spasenja od duhovnog uništenja naroda, židovstvo otad, od drugog stoljeća prije nove ere, slavi blagdan Hanuku.

Tradicija je ovo ponovno posvećenje Hrama smjestila u najtamnije doba godine, oko zimskog solsticija, pa se Hanuka kao blagdan proslave svjetlosti tijekom osam dana slavi i danas, često i na otvorenome, na gradskim trgovima. Hanukije, velike i male, imaju po osam mjesta za plamen, uz jedno mjesto za ‘pomoćnika’, kojim se pali onih osam pla-

menova, svakoga dana po jedan više. Uz paljenje svjetlosti na hanukijama, pjeva se tradicijski blagoslov koji slavi čudo ulja i srednjovjekovni napjev koji slavi Boga kao 'čvrstu stijenu' našeg oslonca. U domovima je običaj upaljene hanukije staviti u prozor ili pred vrata, kako bi se svjetlost Hanuke širila svijetom. Djeci se daju darovi, a svi rado jedu razna jela pržena u dubokom ulju, kao spomen na čudo ulja koje se dogodilo u Jeruzalemu. Ovi događaji iz drugog stoljeća prije nove ere opisani su u dvije povijesne Knjige o Makabejcima, koje su kasnije u kršćanstvu čak prihvaćene kao kanonske. Na tragu ovih događanja, nedvojbeno je i kršćanski blagdan Božić smješten u vrijeme zimskog solsticija, simbolizirajući najavu dolaska mesijanske svjetlosti.

Pored Hanuke, drugi mali blagdan je silno omiljeni ranoproljetni Purim, kojim se slavi još jedno čudo spasenja cijelog naroda: čudo izbavljenja od fizičkog uništenja, koje je zaprijetilo prije oko dva i pol tisućljeća, u Perzijskome carstvu, tadašnjoj najvećoj židovskoj dijaspori. Izvor ovog blagdana opisan je u najkraćoj knjizi hebrejske Biblije, Knjizi o Esteri, pa je, kao i pripovijest o Hanuki, dobro poznata nebrojenim suvremenim ljudima izvan židovskih zajednica. Židovska djevojka Ester je hrabrošću i odlučnošću spasila svoj narod od uništenja koje mu je bio namijenio zli carski ministar. U ovoj biblijskoj knjizi Boga se riječju, za biblijski tekst posve iznimno, ne spominje. Ali kako se ništa na svijetu ne odvija bez Boga, židovski mudraci kažu da se On u toj biblijskoj knjizi skriva, neviđen upravlja događajima. Zbog toga se i vjernici, slaveći ovaj dan, skrivaju. Blagdan se slavi pod krinkama, vjernici su odjeveni u razne kostime, pa su tako zakrbuljeni i u sinagogi za vrijeme purimske liturgije. Običaj je uz ovaj dan mnogo se smijati i jesti dobru hranu, a tradicija iznimno preporučuje i alkoholna pića, jer ona potiču veselje.

Ne slučajno, Purim se slavi na odlasku zime, u doba kada su već i stari narodi tjeroali demone hladnoće i gladi i veselili se dolasku proljeća i obilja. Tako se u isto doba godine i u široj zajednici, izvan židovstva, obilježava omiljeni fašnik, sa sličnom simbolikom buke, veselja i maskiranja. U doba velikih progona židovstva u srednjem vijeku, Purim se slavio s osobitim zanosom, u očekivanju dolaska mesije koji će konačno osloboditi narod od tadašnjih neizdržljivih patnja. Ovaj blagdan je unosio toliko nade u skoro izbavljenje, da židovska mistika naučava da će u doba mesijina dolaska svi tužni dani postova postati danima radosti i slavlja, blagdani koji sjećaju na goleme povijesne patnje više se neće obilježavati, već će kao jedini blagdan ostati pobjednički veseli Purim.

PESAH: BLAGDAN NACIONALNOG OSLOBOĐENJA I NAJAVA OSOBNOG VJEČNOG OSLOBOĐENJA

Pesah je obljetnica najvećeg događaja u židovskoj povijesti: oslobođenja iz biblijskog egipatskog ropstva. Stoga su se na *sederu*, obredu dočekivanja toga blagdana, svi Židovi dužni osjetiti osobno oslobođenima. Stoga se ovaj blagdan naziva i *Blagdanom naše slobode*. Jednako kako je njegove ili njezine pretke Bog oslobodio iz ropstva prije više od tri tisućljeća, svaki vjernik i vjernica trebaju se na *sederu* osjetiti osobno oslobođenima i od različitih životnih okolnosti koje ih zarobljuju. Izvori ovog blagdana imaju uporište i u drevnim židovskim mitovima, a i u pradrevnoj povijesti. Pesah se tijekom godine slavi kao prvi od tri hodočasna blagdana, jer bjegunci iz egipatskog ropstva proslavili su ga već u pustinji, prvog dana u slobodi, te je on prvi ikada proslavljeni židovski blagdan.

Najpoznatija značajka na večeri *sedera* je veselje zbog izbavljenja iz ropstva, osjećaj da smo od robova postali slobodni ljudi. Simbolika blagdana vidljiva je za svečanim stolom s beskvasnim kruhom i gorkim biljem ili ‘travama’, odnosno listovima peršina ili endivije ili sličnog gorkog sirovog lišća, koje se umače u slanu vodu, u sjećanju na gorke suze naših predaka koje su prolijevali u ropstvu. Tu je i obvezan vrč vina za mesijinog prethodnika, proroka Elijahua, u nadi da će se stari prorok pojaviti upravo te godine, za vrijeme tog *sedera*, čime bi se objavio neposredni dolazak toliko dugo očekivanog mesije.

Opsežne pripreme obavljaju se tijekom više dana prije blagdana, a pritom je osnovno temeljito čišćenje doma od svega kvasnog, jer ovo je blagdan beskvasnog tjedna, u znak sjećanje na dan oslobođenja iz egipatskog ropstva, kada su Židovi morali pobjeći žurno, kada nisu smjeli ni sačekati da već umiješeni kruh kvasa. U žurbi su ga ponijeli neukvasanog, te ga prvoga dana na slobodi, u pustinji, na brzinu ispekli u obliku beskvasnih pogača. Iz toga učimo, a stoga biblijski zakon svakom Židovu i naređuje da tijekom blagdanskog tjedna ne smije ne samo pojesti ništa kvasno, već ništa kvasno ne smije ni posjedovati, pa čak ni ugledati.

Kvasnim se, na hebrejskome *hamec*, smatra svaki proizvod načinjen od pšenice i srodnih žitarica i sve što je nastalo kiselim vrenjem, od kvasnog kruha, razne tjestenine, piva i viskija, do jogurta, pa i svake stvari u kućanstvu koja je tijekom godine na bilo koji način bila u dodiru s kvasnim. Jer kvasnim se u židovstvu ne smatra samo kvasac i

prehrambeni proizvodi s kvascem, već i žitarice i svi prehrambeni proizvodi i pića načinjena od žitarica, poput piva ili viskija. Kvasna je i svaka posuda, svaka žličica i tanjurić koji su tijekom godine bili u dodiru s kasnim.

Čim se namoče dulje od 17 minuta, žitarice zapravo kvasaju, pa time i bujaju, napuhuju se, te je moralna poruka ovog blagdana i u izjednačavanju beskvasnosti s poniznošću. Ovo je prihvatilo i kršćanstvo, kao što je preuzelo i mnogošto drugo iz židovskih teoloških temelja. Sam izvor beskvasnosti ovog blagdana i stariji je i složeniji i od samog tumačenja rabinskoga židovstva, to jest od teološkog tumačenja kakvo je diljem židovskog svijeta do danas prihvaćeno, tijekom dvije tisuće godina od propasti jeruzalemskoga Hrama. Otkuda je još, osim iz povijesne tradicije o bijegu iz Egipta, došla ova zabrana kvasnoga tijekom blagdanskog tjedna? Događalo se da su drevna židovska plemena, useljajući se iz pustinje u svoju domovinu, Zemlju Obećanu, susretala starosjedioce, već od starine trajno naseljene ratare. Arheološki i drugi povijesni dokazi govore nam da je to useljavanje bilo dugotrajno, postupno i miroljubivo, a nije se odvijalo ratom, osvajanjem i nasiljem, kako mnogo kasnije navodi biblijska Knjiga Jošua, očito iz u to doba prihvatljivih hvalisavih promidžbenih razloga.

Starosjedioci su, pak, u toj klimi toplijoj od europske, u doba proljetnog ekvinokcija obredno želi prve klasove mladog ječma. Moleći svoja poganska božanstva za obilat godišnji prinos novog, mladog ječma, ovi ratari su u to doba početka žetve, sredinom proljetnog mjeseca nisana, tijekom sedam dana jeli samo pokajnički, neukvasani kruh načinjen od prošlogodišnjeg uroda. Ovaj su kruh nazivali 'sirovi' kruh. U zacijelo dugotrajno dobrim susjedskim odnosima, sjedinile su se magijske prakse dvaju naroda, starosjedilaca i Židova: sveta beskvasnost je uskoro prihvaćena kao najizrazitiji dio izvorne židovske nacionalne tradicije o izlasku iz egipatskog ropstva. Tako je i danas jedna od nezaobilaznih odredaba za svakoga židovskog vjernika propisano beskvasno slavljenje blagdana Pesaha, te tradicija kaže da onaj koji tih dana namjerno pojede bilo što kvasno, sam sebe nepovratno isključuje od židovske zajednice na budućem svijetu. Njegova će duša biti 'odrezana', za njega nema budućnosti uz pravednike u zajednici s Bogom.

U 11. stoljeću prije nove ere postignut je vrhunac spasenja iz ropstva, biblijsko useljavanje u Zemlju Obećanu. Nakon četrdeset godina lutanja pustinjom, ovo useljavanje je svojevrsna prasluka ispunjenja nade u buduću dolazak mesije, nakon čega će uslijediti vječni život duša u beskrajnoj radosti. Prorok Elijahu (Ilija) u židovskom tradicijskom

vjerovanju je osoba koja će najaviti početak toga doba, a to će biti na kraju vremena odnosno povijesnog trajanja kakvo nam je poznato. Ponovni dolazak proroka Elijahua značit će skoro nastupanje bezvremenskog mesijanskog doba, stoga se njegov lik susreće u mnogim prilikama i tekstovima, a osobito snažno upravo u izrazito eshatološki obojenom proljetnome blagdanu Pesahu.

U dubljem duhovnom smislu, izlazak iz ropstva u slobodu pustinje, dakle iz ropskog obilja u slobodu skromnosti, istodobno znači uzdizanje iznad svjetovnih žudnja, ali također i očekivanje zagrobne vječnosti. Ipak, ovog koncepta vječnog života nije bilo u izvornom židovstvu, prije nego su se razna pustinjska plemena okupila oko zajedničke jednobožačke ideje i postala narod, Židovi, te osnovala drevnu izraelsku državu. Ni u ranim stoljećima državnosti, dok je državom Hram čvrsto upravljao na starim teokratskim temeljima, nije eshatološka misao bila osobito razvijena: čovjekove zasluge Bog je nagrađivao u životu, a ne u smrti. Ali nakon pada Hrama i gubitka države, u prvom stoljeću nove ere, eshatološka misao je punom snagom ušla u židovsku tradiciju, dijelom pod utjecajem grčkih gnostičkih vjerovanja, a dijelom pod utjecajem te prve planetarne tragedije židovskoga naroda, dovedenoga na rub opstanka. Tako je nastao korpus židovskih eshatoloških tema, ali je zauvijek ostao daleko manje razrađen od mnogo kasnije nastalih kršćanskih i islamskih.

Jer dok je u tim drugim dvjema objavljenim religijama, uz mnogo starije židovstvo, osnovna teološka tema upravo u eshatološkome, židovstvo od najveće davnine do danas daje prednost točnom i dosljednom ispunjavanju Božjih odredaba tijekom života pojedinca. Jer smrću mogućnost za obnašanje Božjih zapovijedi prestaje, pa nema ni mogućnosti za prikupljanje posmrtnih zasluga. Pri proslavi dočekivanja blagdana Pesaha, želi se što skoriji dolazak proroka Elijahua, odnosno da mesija dođe brzo, još iste te godine, da što ranije i izbavi židovski narod od nesreće i nevolja koje su ga pratile tijekom povijesti. No i nakon najstrašnijih povijesnih progona židovstva i umnogome uspjelog pokušaja uništenja cijelog naroda u 20. stoljeću, čak se i u 21. stoljeću pokazuje da je neiskorjenjivo dubok korijen iracionalne mržnje koja se obara na Židove samo stoga što su Židovi. Biblija govori o Amaleku, zlom plemenu koje je Židove sačekalo u pustinji, nakon bijega iz Egipta, dok su još bili umorni i slabašni, te ih je napalo iz same mržnje prema Židovima, a čak ih nisu ni poznavali. Tradicija podučava da u svakom ljudskom naraštaju živi Amalek... Stoga pri obredu zajedničkog blagovanja u predvečerje prvog dana Pesaha, u dijaspori i drugog, vrata prostorije

moraju biti otvorena i na osobitom mjestu mora biti postavljen 'Elija-huov pehar' s vinom, jer bilo koje godine bi stari prorok mogao doći i navijestiti skoro spasenje...

ROŠ HAŠANA – NOVA GODINA

Zašto je početak židovske nove godine upravo na početku jeseni, dok narodi svijeta obilježavaju početak nove kalendarske godine u svim različitim godišnjim dobima? Sve je počelo u drevnoj prošlosti. Židovski mitovi o stvaranju svijeta srodni su mitovima susjednih naroda s područja na kojima je židovstvo nastalo. Osobito su primjetne usporednice s predajama koje slave novogodišnji procvat okoliša nakon dugog ljeta koje je spalilo zelenilo, kada jesenske izmaglice donose vlagu i oživljavaju prirodu, biljni i životinjski svijet. Ovi rani mitovi odražavaju i prirodni okoliš staro-nove židovske domovine, biblijskog Kanaana, koji ljeti biva suh i spaljen, a ujesen oživi i zazeleni se. To je prava obnova, koja je tako postala i oznakom nove godine, pa i obljetnice stvaranja svijeta. Tako je nastalo tradicijsko vjerovanje da je prvi dan nove godine, a to je prvoga dana jesenskog mjeseca tišrija, ujedno i obljetnica stvaranja svijeta.

Ali tijekom babilonskog ropstva, to jest progonstva židovskog naroda u doba babilonske okupacije izraelske domovine, Židovi su usvojili babilonsko proljetno obilježavanje nove godine; Babilonci su to doba osjećali kao novogodišnje, jer se tada priroda budi nakon višemjesečnog zimskog mirovanja. I nazivi mjeseci, uz mnoge druge tradicijske sadržaje, tada su u židovstvu usvojeni iz nazivlja babilonske kulture i njezinog aramejskog jezika.

Židovi su zatim mogli postati duboko zahvalni perzijskim osvajačima Babilonije, koji su njegovali vjersku snošljivost i omogućili povratak prognanika u izraelsku domovinu. Prestankom babilonskog ropstva i obnovom stare državnosti, nastale su u šestom stoljeću prije nove ere diljem židovske dijaspore brojne učenjačke škole, razvili su se razni sustavi i smjerovi mišljenja. Židovstvo se bavilo i pitanjima je li prihvatljivo babilonsko, pa time i okupatorsko vjerovanje o proljeću kao početku nove godine, ili se treba vratiti na stara vjerovanja prema kojima je početak nove godine ujesen, kada Bog daje kišu i obnavlja osušenu prirodu. Ove dvojbe oko doba početka nove godine, odraz su još mnogo starijih poljodjelskih kultova prirode. Židovstvo od te duboke starine do danas obuhvaća mnogo raznolikih ideja o svetim stvarima, jer dopušteno je umovanje i zauzimanje različitih stavova i pokretanje škola koje

zastupaju razna tumačenja Zakona. Tako su u doba procvata židovske države nakon oslobođenja iz babilonskog ropstva (povratka dijela prognanika u domovinu), diljem židovske dijaspore cvali učenjački prijepori o raznim temama, pa i o godišnjem dobu u kojem počinje nova godina. Bile su neke od tih škola suparnički nastrojene i nepomirljivo su zastupale svoje stavove. Zahvaljujući golemoj povijesnoj odanosti židovstva prema pisanoj riječi i danas možemo pratiti njihove intelektualne sporove, a poznata su nam i imena učenjaka i njihova mišljenja. Već od najdrevnijeg doba u židovstvu se odlučivalo većinom glasova u mjerodavnom tijelu, pa se slobodno može tvrditi da je prva demokracija rođena u židovskom krugu, neborjeno stoljeća prije drugih demokratskih oblika uprave, u drugim narodima od Atenjana do srednjovjekovnih Islandana. Tako je oko pitanja kada je početa nove godine, među učenjacima prevladalo većinsko mišljenje da je početak godine ujesen.

Novogodišnji blagdan obuhvaća prva dva dana mjeseca tišrija, a židovska tradicija uči nas da je to obljetnica dana kada je Bog stvorio svijet. Stoga se ovaj blagdan naziva Roš Hašana, glava ili početak godine. Roš Hašanom počinje desetodnevno razdoblje poznato kao Dani strahopoštovanja, a također i Dani trubljenja. Strahopoštovanja, jer novogodišnji dani u židovstvu nisu vrijeme opuštenog bučnog veselja, kao u većine naroda, već dani brižnog preispitivanja svojih čina tijekom protekle godine. Bog tijekom toga kratkog razdoblja donosi i pečati presudu za život svakog Židova/Židovke u novoj godini. To je stoga vrijeme kada se vjernici diljem svijeta kaju, ispričavaju i daju oprost bližnjima, a svatko se nada Božjem oprost i presudi koja će mu podariti još godinu dana dobrog života.

Ovo desetodnevno razdoblje naziva se i danima trubljenja jer je tada svaki Židov dužan tijekom blagdanskih dana više puta čuti zvukove obrednog trubljenja u *šofar*, životinjski rog. Složene su i brojne zapovijedi za glasanje *šofarom* propisanih 100 odvojenih zvukova, uz što se izgovara blagoslove Bogu koji je posvetio svoj narod i naredio mu puhanje u *šofar*, te što je vjernicima dopustio u dobru životu dočekati još jedan dan trubljenja. *Šofar* je glazbeni instrument načinjen od roga muške životinje iz obredno čiste vrste, najčešće ovna. Upravo je ovnov rog najpoželjniji instrument za ovo obredno trubljenje, jer ono nas sjeća na bitnu prekretnicu u ranoj židovskoj povijesti, kada je pobožni Abraham bespogovorno poslušao Božju zapovijed da Mu na oltaru kao žrtvu prinese svoga ljubljenog sina Izaka. Bog je to, kako pripovijeda biblijski tekst, na vrijeme spriječio, postavljajući u blizinu oltara ovna zapletenog svojim velikim rogovima u granje, te je on poslužio kao životinja za žr-

tvu. Abraham je za svoj čin krajnje pobožnosti nagrađen kao ni jedan čovjek prije i poslije njega: postao je praocem židovskog naroda.

Židovstvo je od najranijeg doba shvaćalo Boga posve duhovno, čak i u pradavna vremena dok je još vjerovalo da i drugi narodi imaju svoje bogove zaštitnike, ali da je najuzvišeniji upravo njihov Bog, Vječni, Svemogući, koji je Židove izabrao za svoj narod. Stoga *šofar* izravno govori duši svakog Židova, te se njegov zvuk od najveće starine smatra Božjom emanacijom, pojavljivanjem samoga Boga među narodom. A ovi zvukovi uz duhovne, nose i svjetovne vrijednosti povezane s opstanakom židovskog naroda, te se u doba stare židovske države *šofarom* trubilo ne samo u Hramu, već i u bitkama. Do danas vjernici pri tim zvucima u strahopoštovanju pred neizrecivim Božjim veličanstvom pokrivaju glave i zaklanjaju oči.

Blagdanski *šofar* koji je obvezno čuti svake godine, najava je onog „velikog šofara” koji će jednog dana odjeknuti svemirom objavljujući nastanak mesijanskoga doba. Tada će se, kaže nam tradicija, sav židovski narod, pa i iz najudaljenijih kutaka svijeta, i oni živi i duše umrlih, sakupiti u Jeruzalemu, i otad će svi boraviti u nama nezamislivo divnoj Božjoj nazočnosti.

DALJNJA RAZMIŠLJANJA O BOŽJIM ČUDIMA SPASENJA: MALI BLAGDANI HANUKA I PURIM

Uz zimsku Hanuku, Purim je jedan od dva blagdana koji slave čudesno izbavljenje židovstva od uništenja: Hanuka od duhovnog uništenja, a Purim od tjelesnog. Srodnost ovih dvaju blagdana je što oba, Hanuka u doba najkraćeg dana u godini, a Purim u osvit proljetne obovne prirode, slave svetu obnovu života i na simboličan način najavljuju budući trajni, beskrajni i ljudskom umu nezamislivo divan život koji nas očekuje nakon mesijina dolaska.

Osobitost proslave oba ova blagdana jest u tome što uz njih nema gotovo nijedne od šabatnih zabrana aktivnosti. Samo ih se stoga naziva ‘malima’, unatoč njihovom dubokom značenju i ozbiljnosti. Ipak su se oni upravo zbog tog naziva, tijekom niza desetljeća emancipacije židovske dijaspore u Europi i Americi, donekle pretvorili u svojevrsne dječje proslave. Ali njihova prava poruka je duboko i povijesna i spasenjska, te ih se u ortodoksnijim zajednicama slavi s punom predanošću. To su toliko radosni dani da je uz njih zabranjeno ispoljavati tugu i žalost. Tih je dana ‘micva’ odnosno vjerska dužnost, biti radostan, čak se, primje-

rice, na pogrebu i najdraže osobe, ako se odvija u te dane, ne smije održati uobičajeno pohvalno slovo o pokojniku, već se pogreb obavi bez velikog tugovanja.

HANUKA: NEBESKO SVJETLO NAJAVE VJEČNOG ŽIVOTA

Hanuku radosno slave i pobožni Židovi i oni koji se manje ili skoro nimalo drže biblijskih zakona. Jer to su dani nacionalnog osvještenja, tim se osmodnevnim blagdanom slavi spasenje židovskog naroda od duhovnog istrebljenja. Tako je ovaj blagdan i religijski, ali prije svega nacionalni, to je tjedan židovske proslave pobjede nad pokušajem istrebljenja putem uskrate religijskih prava. Kao i praktično svi drugi židovski blagdani, Hanuka sadrži i činjenični povijesni izvor i religijsko značenje. Iz godine u godinu, slavi se obljetnica oslobođenja od poganskih tlačitelja, osvajača izraelske domovine. Takvih zlostavljača nije židovskome narodu tijekom povijesti manjkalo, a jedan od najgorih djelovao je upravo u doba poganskih seleukidskih vladara, nasljednika Aleksandra Makedonskoga. Činom stroge zabrane održavanja temeljnih židovskih običaja, šabata i prehrambenih zakona, poganska vladavina tada je zaprijetila i samim iščeznućem židovskog naroda, jer bi gubitkom religijskog identiteta uskoro nestao kao narod. Ne pokoriti se poganskim zakonima značilo je smrtnu kaznu za židovske prekršitelje, a pokoriti se značilo bi prihvatiti da će uskoro uslijediti duhovno uništenje židovskog naroda, čija životna kralježnica je obnašanje Torinih zakona i rabinskih propisa. Stoga su se digli ustanici, malobrojni i slabo naoružani, ali odlučni, te su se tijekom triju godina borili s jakom i dobro naoružanom poganskom vojskom. I uspjeli su: slabi su pobijedili jake! Podigli su se pravednici, prema svome legendarnom vođi Jehudi Makabiju nazvani Makabejci, te su, mada bitno slabiji od okupatorske vojske, nakon trogodišnjih teških bitaka, oslobodili židovsku zemlju od snažnijih i mnogobrojnijih pogana. O tome možemo više saznati iz židovskih povijesnih spisa o Makabejcima, koje je kršćanski biblijski kanon čak uvrstio među svete knjige.

Svi židovski blagdani vezani su uz godišnja doba i datume. Proslavu tih dana u točno određeno doba godine već više od tri tisućljeća omogućuje židovski kalendar, zacijelo najpribližniji astronomskoj točnosti među svim kalendarima u kulturnoj povijesti čovječanstva sve do našeg doba. U godišnjem blagdanskome ciklusu, Hanuka je prva u nizu zimskih blagdana, jer nova godina u židovstvu započinje nekoliko mjeseci prije nje, potkraj ljeta i početkom jeseni. Tako židovstvo svje-

tlost Hanuke slavi, ne slučajno, u doba zimskog solsticija, najkraćeg dana u godini, kada je drevni čovjek, u nevoljama gladi i mraka, najviše žudio za obnovom života. Stravu je u dubokoj starini u ljudima izazivalo zimsko doba, sa svojom hladnoćom i oskudicom, a sreću je donosilo već i samo očekivanje dana kada će, nakon najdulje noći u godini, svjetlost početi jačati. A u isto hladno i najmračnije doba godine, zatim je i kršćanstvo smjestilo rođendan svoje utjelovljene spasenjske svjetlosti, dan koji većina kršćana slavi kao blagdan Božić. Židovski vjernici čvrsto stoje uz svoje vjerovanje da mesija – spasitelj, još nije došao, ali ga židovstvo s pouzdanjem očekuje. Kršćanski vjernici, pak, čvrsto stoje uz svoje vjerovanje da je mesija došao u osobi Židova Isusa iz Nazareta ili, kako bi se, vjerojatno, sam predstavio na hebrejskom: Jošue ben Josefa Hanocrija. Stoga u to zimsko doba kratkih dana i dugih hladnih noći većina europskih stanovnika i gotovo svi smjerovi svjetskog kršćanstva, slave Isusov rođendan, Božić. Bio je to, prema kršćanskoj tradiciji, dan rođenja židovskog dječaka Jošue/Isusa, a to rođenje se dogodilo u drevnoj židovskoj državi prije nešto više od 2000 godina. U mnogim je narodima svijeta to novorođeno dijete prihvaćeno kao mesija, osloboditelj, iskupitelj, a njegovo rođenje je, kaže tradicija, vjernicima najavila upravo svjetlost, zvijezda na nebu. Ipak, kao i u mitologijama drugih naroda, ne može se previdjeti gradnja novih mitova na starim temeljima, te nije slučajno što je upravo 25. dan mjeseca prosinca bio rimski dan proslave nove svjetlosti, božanskog Sunca.

Prema židovskom kalendaru, pobjea Makabejaca dogodila se 25. dana zimskog mjeseca kisleva. Pobjednici su obredno očistili i posvetili Hram, te zapalili ulje u čaškama velikog zlatnog hramskog svijećnjaka, minore. Ali je obredno čistog ulja, neoskvrnutoga poganskom rukom, u posudama zapečaćenima pečatom velikog svećenika, dostajalo samo za jedan dan gorenja. Osloboditelji Hrama i države ipak su zapalili svjetlost u menori, a kada je prošao jedan dan, začuđeni, ugledali su plamen kako i dalje gori. I gorio je osam dana! Mladići su shvatili da im time znak daje sama Božja pomoć, bez koje ne bi bili ostvarili svoj veličanstveni pothvat. U znak sjećanja i poštovanja na ove događaje, do danas Židovi tijekom osam dana obljetnice ponovnog posvećenja Hrama pale svjetlost vatre: u domovima na malim svijećnjacima, hanukijama, a gdje god za to ima dovoljno slobode i na ulicama i trgovima, u svijećnjacima visokim i više metara.

Uoči svakog blagdana rado promišljam o porukama i poukama koje nam taj blagdan pruža. Pred Hanuku se prisjećam lapidarne misli književno-filozofskog velikana, Borhesa, da smo svi, neovisno o podri-

jetlu, *ili Grci ili Židovi*. Doista, duboka je, možda nepremostiva, podijeljenost čovječanstva na one koji štuju i na one koji ne štuju moralne vrijednosti što ih je Židovima usadila Tora, upravo njima, izabranima među svjetskim narodima. Stoga se tijekom Hanuke paljenjem svijeća i uljanica slavi židovstvo sve do najudaljenijeg kutka svijeta. Osmodneveni blagdan Hanuka dani su čuda svjetlosti, Božji znak koji traje i danas, unatoč svim kasnijim povijesnim stradanjima, pokušajima zatiranja i trajanju Velike dijaspore sve do danas.

PURIM: PUT U OSTVARENJE VJEČNOG ŽIVOTA

O radosnom proljetnom blagdanu Purimu najprepoznatljivija je vanjska značajka zakrabuljivanje vjernika u različite likove iz svijeta mašte, književnosti, filma, životinjskoga i biljnog svijeta, te iz politike i povijesti, a prije svega u vodeće likove iz biblijske knjige o Esteri: u samu Esteru, njezinog rođaka i zaštitnika Mordehaja, te kralja Ahašvera, pa i zlog ministra Hamana. Ne slučajno, sve ovo zakrabuljivanje ipak podsjeća i na poganske obrede zaštite od zlih sila zime, a tako i na kršćanske dane takozvanog fašnika. Tu su i srodni fašnički običaji, poput hrvatskih istarskih i primorskih 'zvončara' i bezbroj drugih sličnih bučnih povorki krabulja diljem svijeta. Ovi običaji očito su vezani uz veselje zbog prestanka besplodne, često i gladne, smrtonosne zime, pred dolazak životvornog proljeća. Ali podtekst židovskog blagdana je uz to i izrazito nacionalno-povijesni.

Radnja biblijske knjige o Esteri, inače najkraće knjige hebrejske Biblije, odvija se na perzijskom dvoru i u glavnom gradu Šušanu, prije oko dvije i pol tisuće godina. Ministar Haman nagovara kralja Ahašvera da dopusti istrebljenje cijelog židovskog naroda, razasutog perzijskim carstvom još od doba babilonskog ropstva i posve udomaćenog u ostalom građanstvu. Ali Haman želi da mu car odobri 'zatrti' Židove, jer se, navodno, 'običaji toga naroda razlikuju od običaja ostalih naroda u Carstvu'. Tu nastaje zaplet: Ahašver, inače pravedan vladar, u zabludi dopušta Hamanu napad na Židove i namjeravano istrebljenje. Da bi se odredio dan pokolja, bačena je, prema ondašnjim običajima, kocka ili *pur*, otkud i naziv tog blagdana, Purim. Nakon napetog zapleta, gotovo sličnog današnjim televizijskim dramoletima, onemogućena je zavjera za uništenje Židova, zločinac Haman i njegovih deset sinova na kraju su na vješalima doživjeli sudbinu koju je sam haman bio namijenio Židovima, židovski narod tada se osvetio upravo na dan koji su kocke bile odredile za pokolj nad Židovima. Kralj uvidi svoju zabludu, sve se

sretno završi, a židovska tradicija je otad obogaćena jednim veselim blagdanom.

Ali to veselje ima i dublji duhovni značaj, podtekst mu je u mesijanskoj najavi: put u izbavljenje židovskog naroda i tada je vodio sam Bog. On u biblijskoj pripovijesti o kraljici Esteri ostaje nevidljiv, u tekstu Ga se ne spominje, On se 'skriva'. Ovim Božjim 'skrivanjem' često se tumači što se proslava toga blagdana odvija pod krabuljama, jer vjernici su zakrabuljeni i na samoj liturgiji u sinagogi. Oni tamo tijekom blagdanskog dana trebaju dva puta čuti čitanje cijele Knjige o Esteri, pritom stvarajući što veću veliku buku na svaki spomen zlog Hamana, čime se za vječnost briše njegovo ime, jer u židovstvu je ime svake osobe duboko povezano s osobom i njezinom dušom. Uz ovaj blagdan je dopušten rad kakav nije dopušten tijekom šabata, novogodišnjih i hodočasnih blagdana, ali dosljedni vjernici ipak uz Purim izbjegavaju poduzimati veće radove, osobito dogovarati se o poslovima, jer im napori ne bi bili blagoslovljeni.

Purim je u moderno doba poprimio značenje gotovo samo zabave za djecu, ali do ovoga je u najvećoj mjeri došlo tek u devetnaestom stoljeću, kao rezultat zakonske emancipacije Židova u modernim europskim društvima. U zemljama u kojima je i danas teško ili čak opasno biti Židov, a takvih je mnogo i čini se, u našem 21. stoljeću čak sve više, ovaj blagdan se, premda neizbježno potajno, i danas slavi s mnogo žara i nade u dolazak mesije, u skoro oslobođenje od lošeg okružja. Jer izvorno značenje ovog blagdana je upravo nada u skori prestanak progona, a u teška, često tragična i beznadna srednjovjekovna vremena, ovo je značilo da bi progoni mogli prestati samo čudom: dolaskom mesije, iskupitelja. Time i Purim, u nizu drugih židovskih blagdana, nosi jaku mesijansku poruku i utjehu.

Stoga se proslava ovog blagdana odvija uz burnu radost, glasno veselje, uživanje u dobroj hrani i u obrednom darivanju prijatelja, te, samo ovog dana u godini, uz pijenje alkoholnih pića, jer alkohol potiče veselo raspoloženje. U starini, čak se na taj dan obredno pilo više alkohola nego se to danas drži doličnim, jer je veselje trebalo biti toliko da se zaboravi na realnost, da se barem na jedna dan zaboravi na svako životno strahovanje. Jer prema hebrejskom kalendaru, Purim se slavi u mjesecu adaru, na izmaku zimskog doba, u veljači/ožujku prema gregorijanskom kalendaru, a u ovo se doba u mitologijama mnogih naroda uobičajeno javljaju obredi tjeranja zlih demona zime. Svi oni, pa i slična purimska tradicija, potječu još iz pretpovijesnoga doba, kada se bukom ispraćala zima, doba koje je donosilo samo glad, teškoće i stradanja.

Ipak, premda je i u židovskoj blagdanskoj godini Purim takav blagdan razuzdanog veselja, on je i ozbiljan blagdan duhovne nade u skoro izbavljenje od svih progona. Kao što i svi ostali židovski blagdani u rabinskom židovstvu nose i povijesna značenja, i sam Purim je obljetnica spasenja židovskog naroda iz smrtne prijetnje istrebljenja u doba Perzijskog Carstva, iz stvarnog povijesnog događaja zabilježenog u drevnim biblijskim kronikama. Tako sve svjetsko židovstvo veselo do danas slavi Purim sve od onoga davnog dana izbavljenja, prije oko dva i pol tisućljeća. U njegovom dubljem, mističnom značenju, Purim je prije svega snažno obećanje dobrog svršetka nakon svih patnja i nesreća, svojevrsna najava dolaska dugo očekivanog mesije. Vjeruje da će mesijinim dolaskom, u vječnom, neizrecivom blaženstvu budućeg svijeta, Purim ostati jedini blagdan.

POST I POSNI DANI

Dani posta diljem židovstva, unatoč brojnim običajnim razlikama, odražavaju se u učvršćivanju zajedničkog narodnog identiteta, jer postovi su bitan dio židovske godine. U postu se ne pije nikakve tekućine i ne jede se nikakva hrana, ma i u najmanjoj količini. Postom židovstvo iskazuje tugu, kajanje i poštovanje, pa post nije samo trapljenje tijela, već njime pojedinac prije svega jača svoj moral i osjećaj odanosti Zakonu i svojoj životnoj odgovornosti. U nekim slučajevima post je propisan samo nekim osobama u određenim životnim ulogama, primjerice poludnevni post mladenaca na dan vjenčanja, kao opomena na ozbiljnost obreda i bračnog života koji mu slijedi; u nekim sredinama običaj je i da ožalošćeni poste pola dana na obljetnicu smrti bližnjeg; tu je i post prvorodenaca, prvih sinova svojih majki, kao otkup za židovske dječake koje je Bog poštedio kada je uništio egipatske prvorodence prije bijega židovskog naroda iz egipatskog ropstva. Ipak, post je u načelu kolektivan, jednako kao što je kolektivna i javna ispovijed grijeha u okviru liturgije uz određene dane i blagdane. Poste svi, muškarci i mladići stariji od trinaest godina i jedan dan, te žene i djevojke od napunjenih dvanaest godina nadalje. Djecu se u ortodoksnijim zajednicama od ranog djetinjstva priprema na ovakav post, korak po korak.

Ne smiju postiti bolesni, a ne moraju ni oni koji se osjećaju ugroženog zdravlja, ali, primjerice, starost ili trudnoća same po sebi ne oslobađaju od posta. Dva su posta cjelodnevna, ljetni Tiša beav i ranosjenski Jom Kipur, kada post traje po oko 25 sati. A i većina poludnevnih postova pada u toplo doba godine, kada je dan mnogo dulji od

noći, pa 'pola dana' zapravo traje oko 16-17 sati, počinjući ranom zorom, a završavajući dolaskom sljedeće noći. S obzirom da je šabat dan čuvanja svetosti, ne smije ga se narušiti postom, osim kada post pada na šabat, tada se post u načelu održi u prethodni četvrtak. Samo je jedan dan u godini kada se posti ako i padne na šabat. To je vrhunac židovske godine, Jom Kipur ili Dan pomirbe, dan na koji se sve židovstvo obraća Bogu u molitvi za oprost preuzetih a neodržanih zavjeta.

Stoga uoči ovoga dana vjernici jedni od drugih mole oprost za povrede dobrih odnosa koje su učinili tijekom prethodne godine, jer to je posljednji trenutak za to tijekom novogodišnjih dana, kada svaki vjernik želi ući u novu godinu oproštenih prijestupa, u očekivanju dobrog upisa svoga imena u Božju knjigu života. Zabranjen je toga dana bilo kakav rad, a u sinagogu se ulazi u pokajničkoj, jednostavnoj bijeloj odjeći, kao znak nade u dobar upis za sljedeću godinu u Božjoj knjizi života. Obuva se isključivo skromna, platnena, gumena ili plastična obuća. Uz obvezan dvadesetčetverosatni post, toga je dana zabranjeno kupanje, mazanje kremama, šminkanje i uporaba parfema, nošenje nove odjeće i spolni odnos. Vjernici se nakon večernje službe u sinagogi međusobno ne pozdravljaju, kako je inače uobičajeno, već se razilaze šutke. Sve ove značajke svjedoče o drevnom konceptu pokajanja i posta kao duhovnog očišćenja.

O prvenstveno pokajničkom značaju novogodišnjih dana svjedoče i čak dva posta u okviru deset novogodišnjih dana. Osim završnog, cjelodnevnog jomkipurskog posta, poludnevni post je propisan već trećeg novogodišnjeg dana. Tada se sve židovstvo kaje zbog ubojstva nevinog Gedalije, prije dva i pol tisućljeća, u doba Babilonskog progonstva nepravedno optuženog za izdaju. Ovaj neizbrisivi grijeh pao je na cijeli narod stoga što je tada Židov iz političkih razloga ubio nevinog Židova; prvi sljedeći s time usporediv grijeh počinjen je dvije i pol tisuće godina kasnije, u atentatu židovskog ekstremista na izraelskog premijera Jichaka Rabina.

Dva druga bitna posta tugovanja padaju u ljetno razdoblje, koje se samo po sebi smatra opasnim, jer se u to doba od starine do najnovijega doba Židovima dogodio niz teških nesreća i propasti. Ljetni se dani smatraju opasnim i iz duhovnih i iz povijesnih razloga. Jer u drevno doba ljeti su, po suhim putovima, moćni susjedi pokretali osvajačke pohode na Izrael, te se razdoblje triju ljetnih tjedana zbog njegove dvostruke opasnosti naziva 'tjesnacem'. Tada se ne sluša glazbu, ne priređuju se veseli događaji i vjenčanja, ne nosi se nova odjeća, ne šiša se kosu, ne jede se mesna hrana (osim na šabat). Ova tri tjedna počinju

poludnevnim postom 17. dana mjeseca tamuza, a završavaju cjelodnevnim postom devetoga dana mjeseca ava, koji se stoga jednostavno naziva Tiša beav – Deveti dan mjeseca ava. Ovaj post se, za razliku od jomkipurskog bijelog posta, naziva crnim, jer se u tom ljetnom postu tuguje za nepovratno izgubljenim Hramom i zbog mnogih drugih nenadoknativih nacionalnih tragedija, od najstarije davnine sve do Holokausta. Na dan toga posta zabranjen je svaki rad, a onaj tko to prekrši, vjeruje se, nikada od svoga rada neće uživati blagoslova.

Još jedan post, a ovaj pada u zimsko doba, u prosincu/siječnju, obilježava tragične dane iz starije židovske povijesti: smrtonosnu glad u babilonskoj opsadi Jeruzalema. Nakon uspostave moderne izraelske države, Rabinat je odredio da se tim postom tuguje i zbog sličnog uništenja židovstva u novijoj povijesti, a to je bilo stradavanje šest milijuna Židova u Holokaustu. Jer u židovstvu se obred sjećanja na pokojnika održava na obljetnicu dana njegove/njezine smrti prema židovskom kalendaru. Tada se obvezno govori molitva kadiš, a kako se za golemu većinu žrtava Holokausta ne zna dan smrti, ovaj dan posta, deseti dan mjeseca teveta, dan je općeg kadiša i za sve žrtve Holokausta.

Trajanje posta ovisi o dobu godine kada pada određeni posni dan. Neizbježno je da je post osobito težak u ljetno doba, kada su dani i dugi i vrući, a upravo su jedina dva cjelodnevna posta u toplom dijelu godine, te traju najmanje po 25 sati, od sumraka jednog do potpunog mraka sljedećeg dana. Poludnevni postovi, pak, traju od zore do mraka, dakako i to je različito dugo, ovisno o dobu godine: u ljetno doba poludnevni post traje dulje nego u zimsko.

Posni su dani tijekom godine razmjerno mnogobrojni, te je opravdano upitati se – zbog nedvojbene teškoće koju takav potpuni post čini i tijelu i duhu – što je svrha tako teškog, potpunog posta, obveznog za svakog zdravog pojedinca u zajednici? Podučava li on vjernika nekim moralnim dobrima, ili je svrha posta možda i samo mučenje tijela? Post neizostavno donosi i tjeskobu, jer je jasno da se muči tijelo koje tijekom mnogo sati ne dobiva nikakvu hranu, čak ni vodu. Zašto onda Mojsijev zakon traži od vjernika ovo mučenje tijela, zašto u određenim danima tijekom godine u vjerniku želi potaknuti taj osjećaj tjeskobe, pa i mučenja tijela? Odgovor je svakome jasan: postom se židovski vjernik približava tugovanju i pokajanju kada je to potrebno. Teško je biti i nahranjen i tužan, zadovoljenih osnovnih tjelesnih potreba, a istodobno pokajnički raspoložen. Tako posni dani potiču tugovanje i pokajanje u danima kada je to vezano s tužnim događajima u židovskoj povijesti. Jer većina posnih dana vezana je uz obljetnice najgorih nesreća, pogroma i agresija

koje su pogađale židovski narod još od biblijskog doba i u doba drevne židovske države. Nepregledan ih je niz u tri i pol tisuće godina povijesti židovskog naroda, sve do nedavnog pokušaja potpunog uništenja židovskog naroda u europskom dvadesetom stoljeću.

Strogi zakon o postu odnosi se na svakog židovskog pojedinca, ali ne pridržavaju se svi toga vjerskog zakona: hoće li držati post, kada i koliko, svatko odlučuje u skladu sa svojim zdravljem i u dogovoru sa svojom savješću. Jer ne postoji 'židovska policija' koja bi vjernike provjeravala u njihovim domovima. Stoga je židovski oštar um i osjećaj za smiješno u vlastitom životu, na tu tešku temu stvorio i mnogo nenadmašnog humora. Jer razloga za tugovanje postom zbog nesreća tijekom tri i pol tisuće godina židovske povijesti ima i previše. Postom će zajednica te obljetnice obilježavati do kraja povijesnog vremena, do dolaska mesije, kada će prestati sve patnje i progoni, a među svim dotadašnjim blagdanima ostat će samo radosni blagdan čudesnog izbavljenja, Purim.

SEDAM ZAKONA ZA NOINE SINOVE – ŠEVA MICVOT BNEI NOAH

Židovstvo je okrenuto svim ljudima kao jedina od tri objavljene religije koja – za razliku od mlađeg kršćanstva i još mlađeg islama – naučava da će se u Budućem svijetu spasiti ne samo Židovi, već i svaki čovjek-pravednik, koji se za života držao minimuma moralnih zakona. Ovo naglašava i talmudska izreka *Pravedni iz svih naroda imaju udio u budućem svijetu*. To je u 12. stoljeću naglasio i jedan od dva najveća židovska filozofa svih vremena, Majmonides, smatrajući da će oni nežidovi koji dosljedno poštuju *Sedam zakona za Noine sinove* imati udjela u Budućem svijetu, jer se ubrajaju u *hasidei umor haolam* – pobožne ljude svijeta, pravednike. Tim je nazivom, *Pravednici među narodima svijeta*, Država Izrael odlikovala oko (do sada) 30.000 nežidova, kao nagradu za izlaganje opasnosti vlastitog života spašavanjem progonjenih Židova u doba progona u Holokaustu. Tako se i na te moderne Pravednike odnose talmudske riječi kojima im se najavljuje osobni udio u *Olam habaa* (Budućem svijetu, Svijetu koji dolazi), zajedno sa Židovima i svim pripadnicima svjetskih naroda koji se pridržavaju *Sedam zakona za Noine sinove*.

Vrijedi naglasiti da je među tih samo sedam zakona i zabrana mučenja životinja, posve nepoznata drugim narodima u drevno doba primanja Božjih zapovijedi na Sinaj, pa umnogome i danas. Tih sedam zapovijedi za 'narode' zapravo je svojevrsni skraćeni popis Deset zapovijedi, tek uz izostavljene one zapovijedi za koje židovstvo drži da se ne odnose na nežidove. Tako, primjerice, nežidovi ne trebaju slaviti šabat, jer nije njih Bog izbavio iz Egipta, već Židove, kojima je stoga naređeno slavljenje šabata...

Tako je šest od tih sedam zakona za nežidove izvedeno iz odlomaka u biblijskoj Knjizi Postanka, a sedmi je naredba za uspostavu sudova pravde. Prema Talmudu, tih je sedam zakona Bog prvo bio dao Adamu, a zatim Noi. U početku Bog je prvom čovjeku, Adamu, dao

sedam zakona za moralan život, a nakon Općeg Potopa, u kojemu je zbog neiskorjenjive pokvarenosti Adamovih potomaka Bog uništio sve njegovo potomstvo, dao ih je pravednome Noi. Samo je njega, s obitelji i svim svjetskim životinjama, Bog poštedio u Općem Potopu, te od Noine obitelji potječu svi narodi na svijetu. Ovo i nije bitno drukčije od znanstvene činjenice da svi današnji ljudi na Zemlji, svih osam i nešto više milijardi, potječu od vrlo malog broja ranih ljudi, koji su naselili sve kontinente nakon što su prije oko 70.000 godina izašli iz Afrike u druge dijelove svijeta, prelazeći prvo onim uskim mjestom uz Mediteran, koje u naše doba zovemo Izrael...

Mnogo godina nakon Noinog života, Bog je – kaže Biblija – Židove izabrao za svoj ljubljani narod i dao mu je Toru, biblijsko Peto-knjžje, Zakon. Stoga židovstvo smatra da su Tora i Deset Zapovijedi prije svega zakon samo za Židove, uz još 613 zapovijedi i zabrana i druge bezbrojne odredbe koje određuju život pobožnog Židova. Za sve druge narode Bog je, vjeruje židovstvo, odredio onih istih sedam zakona koje je u početku bio dao Adamu, a zatim i Noi. Kasnijom pojavom kršćanstva, koje je hebrejsku Bibliju prihvatilo gotovo u cjelini, proširilo se i štovanje svetog dana u tjednu i na nežidove; u ranom kršćanstvu to i jest bila subota, a nju je zamijenila nedjelja tek kasnije, u ranim kršćanskim stoljećima.

Međutim, neka povijesna rabinska mišljenja tvrde da nežidovi ne samo što nisu obavezni pridržavati se Tore ni proučavati svete spise, nego im je to zapravo zabranjeno, te oni trebaju poštovati (samo) sedam njima namijenjenih zakona. Dapače, rabin Jakob Emden je u 18. stoljeću toliko je duboko vjerovao da je Bog poganima namijenio upravo tih sedam zakona, ni više ni manje, da je vjerovao kako su Isus i sveti Pavao – obojica rođeni Židovi – sav poganski svijet namjeravali preobratiti upravo na tih sedam općeljudskih moralnih zakona. Jesu li to doista namjeravali ili je to dobri rabin Jakov samo tako osjećao, ostat će nepoznato. Današnjih osam milijardi živućih ljudi očito se golemom većinom ne pridržava svih od ovih sedam od tih zakona, ali nedvojbeno je da su ti zakoni, povijesnim utjecajem temelja židovskog morala odlučujuće utjecali na zakonodavstva modernih demokracija.

Sedam zakona za Noine sinove nazvano je prema imenu toga prvog patrijarha obnovljenog čovječanstva. Poput Deset zapovijedi, težište ovih zakona je na zabranama, koje se iskazuju riječju NE. Tako narodi moraju:

1. Ne obožavati idole
2. Ne bogohuliti
3. Ne počiniti ubojstvo
4. Ne počiniti prekršaj spolnog morala
5. Ne ukrasti
6. Ne jesti meso otkinuto sa žive životinje
7. Uspostaviti sudove pravde

Smatra se da je židovstvo činom primanja Tore postalo obvezno poticati ostalo čovječanstvo na ispunjavanje ovih *Sedam zakona*, odnosno da Židovi trebaju biti učitelji etike narodima. Od srednjeg vijeka nadalje, drži se da je moralna obveza svih Židova podučavati nežidove štovanju *Sedam zakona za Noine sinove*. Ovo mišljenje je u 20. stoljeću slijedio i znameniti rabin Avraham Isak Kook, a vođa pokreta Chabad-Lubavitch, Menahem Mendel Schneerson, od 1980-ih godina poticao je svoje brojne sljedbenike na aktivno informiranje nežidova o *Sedam zakona za Noine sinove*, jer je u njima duhovna i društvena vrednota koju židovstvo nudi narodima svijeta.

התלמוד
והשולחן

תלמוד

תלמוד

תלמוד

ירושלמי

ירושלמי

ירושלמי

The image shows the cover of a book with a repeating embossed floral pattern. The pattern consists of stylized leaves and flowers arranged in vertical columns. In the center, there is a rectangular label with a double-line border containing the title in black text.

**Židovska
književnost**

OD TEMELJNIH MITSKO-RELIGIJSKIH TEKSTOVA DO 21. STOLJEĆA

Mali i tijekom dvaju tisućljeća gotovo neprestano progonjeni židovski narod danas u matičnoj zemlji Izraelu i u svijetu broji tek nešto više od trinaest milijuna pripadnika. Unatoč malobrojnosti, već više od tri tisuće godina taj narod daje svijetu neprispodobiv prinos u svim područjima kulture i znanosti. A dio toga prinosa nedvojbeno, uz religijsku literaturu, čine i židovske bajke i pripovijesti, te tekstovi drugih srodnih područja židovske književnosti. Ona je nastajala tisućljećima, na korijenima bujnih bliskoistočnih kultura cvatućih i prije povijesne pojave židovskog naroda, prije gotovo tri i pol tisućljeća.

Tijekom dvaju tisućljeća dijaspore, nakon gubitka drevne židovske države u prvom stoljeću nove ere, oblikovale su se dvije najveće židovske zajednice, svaka sa svojim izrazitim kulturalnim posebnostima: takozvana aškenaska (prema hebrejskoj riječi Aškenaz koja označava njemačke krajeve, podrijetlom je iz istočne i središnje Europe, sa svakodnevnim govorom na jeziku *jidiš*), i takozvana sefardska (prema hebrejskoj riječi Sefarad koja označava Španjolsku, od kuda su se Židovi nakon progonstva 1492. razasuli u mnoge krajeve, sa svakodnevnim govorom na temelju srednjovjekovnih španjolskih govornih jezika). Ove dvije kulturalne skupine, unutar sebe također umnogome višeslojne, nositeljice su dvaju prepoznatljivo odvojenih i zasebno razvijenih glavnih ogranaka stare židovske kulture, pa i različitih književnosti.

Golemo blago bajki i pripovjedaka dolazi iz kruga aškenaske židovske kulture, nastale u središnjoj i, osobito, istočnoj Europi, od srednjeg vijeka do Drugog svjetskog rata. Sefardska predaja, pak, umnogome je vezana uz južniju, srednjovjekovnu španjolsku i tadašnju islamsku kulturalnu sredinu i baštinu. Sefardsku književnu tradiciju je u novije doba na našim prostorima na bošnjačkom jeziku, u više djela opširnije čitateljstvu približio znameniti jeruzalemski rabin i profesor židovskih studija Eliezer Papo, podrijetlom iz balkanske sefardske sredine.

U užem smislu, židovsku književnost čine vrlo brojna djela na kojima počiva židovska religija, te djela sekularne književnosti židovskih autora na različite židovske teme, koja je nastajala i nastaje od srednjeg vijeka do danas. U širem smislu, židovsku književnost – uz tekstove koji se tematikom oslanjaju na židovstvo kao religiju i one koji na sekularan način obrađuju židovsku povijest i kulturu – također čini i većina ili mnoga djela autora koji potječu iz židovskoga naroda neovisno o temi kojom se autor bavi. Ovo se odnosi osobito na novije doba, od početka 19. stoljeća nadalje, kada je dio europskog židovskoga stanovništva napustio židovstvo kao svoju temeljnu kulturu i priklonio se većinskoj građanskoj kulturi. Osobito se u 20. stoljeću, kao posljedica opće društvene liberalizacije, među i židovskim i nežidovskim svjetskim književnicima razvilo zanimanje za židovske teme.

Motivi iz židovske književnosti od srednjeg vijeka do danas snažno utječu i na sekularne književnosti zapadnog kulturalnog kruga. Brojni autori nežidovskoga podrijetla od starine do najnovijeg doba nadahnuti su židovskim motivima, prije svega povijesno-biblijskim i eshatološkim, a u novije doba osobito i filozofskim. Tako je židovstvo kao sastavni kršćanske kulture, umnogome čak i jedan od njezinih temeljnih dijelova, te kao dio suvremene sekularne kulture, ostavilo i ostavlja bitno dubok trag na općoj europskoj i svjetskoj kulturi, napose književnosti. Stoga je češki pisac Milan Kundera (preminuo 2023.) opravdano Židove nazvao 'žbukom Europe', jer bez židovskog prinosa, Europa bi, a umnogome i svijet, današnjem promatraču bila posve neprepoznatljiva, razvila bi se u obliku koji bi nam danas bio posve stran. Uz to, znameniti argentinski pisac-filozof Jorge Luis Borges smatrao je da smo svi 'ili Grci ili Židovi', odnosno da svi živimo ili prema izvorno židovskim ili prema poganskim, grčko-rimskim načelima, jedni s Bogom, drugi bez Boga...

Židovski temeljni religijski tekstovi i njihove ideje stoljećima nakon nastanka temeljno utječu na oblikovanje svjetonazora oko polovine današnjeg čovječanstva, sljedbenika kršćanstva i islama. Njihove zajednice žive i svoja načela zasnivaju umnogome na židovskim temeljima. Kršćanstvo se, uz biblijsku tradiciju oslanja i na grčko-rimske poganske tradicije, a islamska predaja se u najvećoj mjeri oslanja upravo na prethodne židovske svete spise i narative. Tanah (hebrejska Biblija) u glavnini je, premda s drukčijim rasporedom knjiga, u kršćanstvu prihvaćen kao Stari zavjet, a i islamska knjiga objave, Kur'an, umnogome uključuje većinu osnovnih biblijskih tema i osoba.

Drevna usmeno prenošena narodna židovska književnost nastala je na temelju ranih plemenskih mitova o stvaranju svijeta i nastanku židovskog naroda, koji su se razvili i produbili za vrijeme razvitka nacije u biblijsko doba oblikovanja naroda, a zatim i života u nacionalnoj državi (11. st. prije nove ere – 1. st. nove ere). Ovaj korpus predaje već je u najvećoj starini bio prihvaćen kao temelj za religijske tekstove toga malog, tada još nomadskog naroda, kojemu korijeni sežu u drugu polovinu drugog tisućljeća prije nove ere. Poput nekih drugih drevnih bliskoistočnih kulturnih naroda, Židovi su razvili duboku strast za pisanu riječ. Vremenom je razvijena židovska književnost obuhvatila nepregledno golem niz naslova, religijskih i sekularnih tekstova nastalih i redigiranih od protopovijesnoga doba nadalje. Ta su djela nastajala u starom i srednjem vijeku, te u doba novovjekovne književnosti, sve do djela nastalih u obnovljenoj modernoj židovskoj državi i u modernom svijetu.

Glavna izvorišta židovske književnosti su do kraja petog stoljeća bila na istočnoj sredozemnoj obali, u staroj židovskoj državi, koja je nakon raspada jedinstvene židovske države na dvije židovske države i nakon rimskog prodora na ta područja, nazvana Palestinom i Judejom. Bilo je to područje ‘Plodnog polumjeseca’, kako su u starini nazivali prostore između najistočnije obale Sredozemnog mora do Mezopotamije. Daljnji izvori židovske književnosti nastali su u Europi od ranog srednjeg vijeka do Drugog svjetskog rata, kao i tijekom moderne obnove stare židovske države, od potkraj 19. stoljeća do danas. Od početka 20. stoljeća bitan izvor židovske književnosti su nedvojbeno i Sjedinjene Američke Države, koje su Židovi, nimalo slučajno, u to doba na jeziku *jidiš* nazvali *Goldene Medine – Zlatna Zemlja*, jer pružila je utočište i nebrojene mogućnosti za dobar život, postala je dom velikom broju izbjeglica pred antisemitizmom, mnoge spasila od smrti u Holokaustu, a zatim spašenima pružila utočište i novi život.

O izvornim tekstovima dragocjene su podatke pružili arheološki izvori, zahvaljujući židovskoj praksi da se oštećene ili odbačene knjige s tekstovima religijskog značaja ne smiju odbaciti kao otpad, već se pokapaju u *genize* ili ‘grobove za knjige’. Najznamenitiji izvor takvih nalaza je *Kairska geniza*, s rukopisima od 10. stoljeća nadalje. Najstariji na taj način ‘pokopani’ su rukopisi jedinstvenih primjeraka nekih biblijskih knjiga, takozvani *Kumranski rukopisi*, pronađeni 1947. godine u pećinama u Judejskoj pustinji, kamo su ih pobožni pustinjaci pohranili u doba sloma stare židovske države i rimske okupacije. Nakon nastanka drevne židovske države u 11. stoljeću prije nove ere, do tada usmeno

prenošena književnost sve se više zapisivala, u različitim verzijama koje su nastale jer se dotad održavala samo usmenom predajom, te su razlike nastale zbog mnogostrukog ponavljanja u različitim okolnostima. Redakcija primarnih religijskih tekstova u većoj je mjeri završena oko 250. godine prije nove ere. Neka djela tada nisu bila uvrštena u kanon, zbog čega je više njih naknadno i izglubljeno. Konačni oblik hebrejske Biblije nastao je oko 90. godine prvoga stoljeća nove ere, objedinjen u 24 knjige poznate pod zajedničkim nazivom Tanah (hebrejski akronim naziva sastavnih dijelova *Tora* – Petoknjižje ili Zakon, *Neviim* – Proroci, *Ketuvim* – Knjige, Spisi).

Tora (biblijsko Petoknjižje) prenosi kanonizirani oblik jednog od bliskoistočnih mitova o stvaranju svijeta, te drevnu predaju o ropском boravku židovskog naroda u Egiptu, zatim predaju o čudesnom izlasku iz ropstva, o oblikovanju židovskog naroda u pustinji i njegovu naseljavanju u Obećanoj Zemlji, te o ranim danima te židovske nacionalne države. U ovaj sadržaj ugrađena su vjerovanja oko Božje objave zakona na Sinaju i temelji religijskog i građanskog prava. Uz ovu pisanu Toru, a ta je riječ neprevodiva, uvjetno znači Zakon, vremenom se razvila i takozvana Usmena Tora, odnosno bezbrojni učeni komentari pisanih svetih tekstova. Nastajali su tijekom više stoljeća, a konačna redakcija je poznata kao Talmud (Proučavanje, Studij). Starija verzija, takozvani Jeruzalemski ili Palestinski Talmud, kraća je, dok je verzija koja je uskoro zatim nastala u tada kulturno mnogo bogatijoj babilonskoj dijaspori, poznata kao Babilonski Talmud. Na njega se najčešće misli kada se spominje ovaj golemi zbornik usmene predaje i rabinskih komentara, jer on je obvezujući propisnik za svakodnevni život. Talmud se sastoji osnovnoga zakonskog teksta izvedenog iz Tore, *Mišne*, te komentara, *Gemare* – studija, a po jedna tema iz svakog od ova dva dijela u izvorniku se uvijek nalaze usporedo, na istoj stranici. *Mišna* je zbirka pravnih odredaba koju su od 260. prije nove ere učenjaci, poznati kao mišnaiski rabini, izvodili iz usmeno prenošenog teksta Tore, a zapisana je na hebrejskom izvorniku 188. godine nove ere. Do zapisivanja, ukupnost teksta prenosila se pamćenjem i usmenom predajom. Konačna redakcija Babilonskog Talmuda, završena je 500. godine, obuhvaća oko dva i pol milijuna riječi hebrejske *Mišne* i aramejske *Gemare*.

U strogim smjerovima vrlo razgranatog svjetskog židovstva, Talmud ili Usmena Tora smatra se izvornim diktatom koji je Bog na Sinaju predao Mojsiju, zajedno s pisanom Torom. Usmenu Toru je otad taj prvi naraštaj sinajskih Židova dalje prenosio usmenom predajom sljedećim naraštajima, ali, kako drži tradicija, tijekom vremena su se riječi

Usmene Tore pomalo zaboravljale, pa su in naraštaji židovskih učenjaka morali izvorni tekst otkrivati korak po korak, u svojim komentarima na tekstove Tore, koji su do kraja petog stoljeća sakupljeni i konačno zapisani. Dakako, znanost prepoznaje povijesne slojeve nastanka talmudskih dijelova i njihove izvore u mnogo kasnijim vremenima, te manje strogi židovski smjerovi to prihvaćaju, premda ne umanjuju značenje Usmene Tore kao zakonika.

Samo oko jedne trećine teksta Talmuda odnosi se na usko teološka pitanja, koja se obrađuju u prisposodobama, pripovijestima, zagonetkama, anegdotama, poslovicama i basnama, alegorijski ili parabolično ilustrirajući dogmatske postavke. Ostatak teksta bavi se pravnim pitanjima, razmatranjima o narodnim vjerovanjima, medicini, životnom okruženju, astrologiji i magiji, umotvorinama i legendama. Usmeno prenošene odredbe, *Mišne*, bile su najopsežniji i najvažniji izvor za *Halahu*, židovski pravni sustav. Ona je strukturirana u šest takozvanih redova (hebrejski: *sedarim*, od *seder* – red), prema šest osnovnih područja onodobnog života u židovskoj zajednici: poljodjelstvo, godišnji ciklus blagdana, bračno odnosno obiteljsko pravo i građansko pravo, te javne i osobne religijske obveze. Na temelju tih dijelova životnih područja podijeljen je i sam Talmud podijeljen.

Zbog golemog opsega i jezične složenosti, Talmud je do sada u potpunosti preveden samo na njemački, engleski i španjolski, radi se na završavanju hebrejskog prijevoda aramejskog dijela Talmuda, *Gemare*, a opsežniji djelomični prijevodi su dostupni na francuskom, ruskom, talijanskom i japanskom. Na druge jezike prevedeni su samo mali izvodi, pa tako i na hrvatski (E. Werber, s opsežnim predgovorom, 1982., reprint 2008.; J. Parać 1941.; M. Škrgatić 1914., u prijevodu s njemačkog).

U okviru židovstva razvile su se mnoge struje i stupnjevi religijskog mišljenja, redovito u pisanom obliku. Smjer koji je u najtješnjoj vezi s kasnije nastalim bajkama jest egzegetska *midraška* književnost. Ona se bavi dubljim studijem temeljnih religijskih tekstova: pravnim gledištem teksta Tore i poukom koja iz njega proizlazi (*halahički midraši*, nastali između 60. i 200. godine prvog stoljeća), te proučavanjem etike Božjeg djelovanja u Tori i djelovanjem velikih mudraca (*agadički midraši*, nastali između 5. i 12. stoljeća). *Agadički midraši* često i na bajkovit način produbljuju i proširuju narativne sadržaje vezane uz mnoge biblijske likove, čije djelovanje je u Bibliji opisano sažeto, bez ulaženja u mnoge pojedinosti njihovih životnih dogodovština, zacijelo nedostatno za radoznali narodni um. *Midraši* su zadovoljavanjem ove radoznalosti po-

stali temeljem razvijene židovske mitologije. Na nastanak *midraškog* oblika književnosti očito su utjecali, uz biblijske mitološke i druge rane židovske tekstove, i tekstovi drugih, starijih književnosti, osobito sumerske i općenito mezopotamijske. Zbirke starih *midraša* se i danas prikupljaju, uređuju i tiskaju, a i nove *midraše stvaraju* suvremeni književni autori, s manje ili više znanja, spretnosti i talenta. Upravo na temelju pripovijedanja u obliku *midraša* nastale su, mnogo vremena nakon izvornih motiva, autorske bajke i pripovijesti s biblijskim i povijesno-religijskim motivima.

Tekstovi bujne židovske religijske predaje su više ili manje svi našli svoje mjesto i u konačnoj redakciji kanonskih knjiga triju jednobožaćkih odnosno objavljenih religija, židovstvu, kršćanstvu i islamu. U okružju religijske literature, usporedo je nastajala i gotovo nepregledno opsežna židovska narodna književnost, s izvorima i psihološko-kulturalnim poticajima crpljenima iz temelja židovske misli i religijskih tekstova. To su arhetipski motivi žudnje za pravednošću, vjerovanjem i odanošću, motivi ljubavi i smrti, čudotvornog izbavljenja iz nevolje, ostvarenje realno neostvarivih želja pravednog pojedinca, želje za kažnjavanjem zlih i davanjem nagrade dobrima i za pobjedom slabog, nezaštićenog pojedinca nad moćnom zlom silom. Uz to se javlja i motiv beskrajnoga obilja dobre hrane, što odaje izvorište sižea u čestom, danas nepojmljivom siromaštvu u kojem su trajno živjele zajednice koje su iznjedrile te tekstove. I ne samo u židovskoj, već ćemo sve ove motive više ili manje nalaziti i u općem pregledu svjetskog narodnog stvaralaštva, jer ovi su motivi imanentno ljudski, jer – za razliku od religijskih – narodni su nadgradnja temeljnih psiholoških potreba, zrcaljenih u narodnoj predaji.

A u obliku bajke ovi su motivi mogli biti izrečeni na bujan, ničim sputan način, koji, zaobilazeći pravila realnog svijeta i društvenih moralnih ograničenja, slušatelju i čitatelju pruža najpotpunije moguće zadovoljenje arhetipskih žudnja. Stoga židovska bajka, što joj je zajedničko s mnogim drugim sustavima narodnog pripovijedanja, obiluje svojevrsnom bešćutnom grubošću, okrutnošću, pa i krvožednošću: kraljevi umiru da bi mjesto na prijestolju oslobodili mladom sinu, ili kćeri i zetu, suparnice lijepih kraljevna zapadaju u nepremostive strašne nevolje, nepoželjni suparnici pozitivnog junaka jednostavno umru... Likova nepoželjnih glavnom junaku bajka se oslobađa ne vodeći ni najmanju brigu o njihovoj dobrobiti, već samo i jedino o dobrobiti i trenutnoj potrebi glavnoga junaka ili glavnih junaka, kao što to u židovskome pripovijedanju možemo pratiti čak i na mnogim stranicama samoga

biblijskoga teksta, svojevrsnoga korpusa rane židovske mitologije, koju mjestimice možemo prepoznati i bajkovitom.

Upravo se tim načinom čitatelju neprimjetno ali uspješno prenose duboke pouke o moralu: osuđuje se zloba, podmetanje, zavist, pohlepa, proždrljivost..., a pohvaljuju se i nagrađuju konačnom trajnom srećom prijateljstvo, odanost, poštenje, ustrajnost... Ali ova pouka ne dolazi izravno, kao gotov zaključak. Čitatelj ju prihvaća usput, psihoanalitičkom parafrazom bi se moglo reći, putem 'rada bajke', odnosno samim djelovanjem njezina sadržajnog zapleta na čitateljevu ili slušateljevu psihu. Jer bajku se, poput snova, nezaobilazno mora promotriti psihoanalitičkim promišljanjem. I tu se potvrđuje znanstvena teza da je bajka po definiciji upravo svojevrsan psihoanalitički zaplet u kojem glavni junak zapada u nepremostive teškoće, te ih konačno osobnim naporima ili zaslugama rješava u svoju korist, ostvaruje svoju želju neostvarivu u realnosti i time junak nadrasta frustraciju (također i čitatelj, koji se s njime identificirao).

Tako u psihoanalitičkom smislu i židovska bajka dopušta podsvijesti (peichoanalitičkom *idu*) proživljavanje i svojevrsno ostvarenje najsebičnijih, društveno ponekad i nemoralnih, primordijalnih želja, ali bez popratne grdnje i kazne, koju za takav čin inače određuje društvo (*super-ego*, nadsvijest, naučena moralna ispravnost). Time se, pak, osoba (*ego*, svijest o sebi) rasterećuje od frustracija nakupljenih potiskivanjem svojih sebičnih želja i maštanjem o njihovom ostvarenju po svaku cijenu. Stoga slušanje ili čitanje bajke djeluje duboko terapijski, te nije slučajno da djeca, a često i odrasli, za istim bajkovitim sadržajem posežu mnogo puta iznova. Pritom ključnu terapijsku ulogu pritom igra zabrinutost slušača ili čitatelja za uvijek opasnu i tešku sudbinu glavnih junaka, punu teških kušnja tijekom mnogih peripetija koje junak mora proživjeti prije sretnog okončanja. Ponavljanjem i ponovnim proživljavanjem sadržaja s već poznatim sretnim završetkom, povoljno psihološko djelovanje se umnožava.

Stoga uglavnom griješe površni kritičari bešćutnosti u bajkovitim sadržajima, jer 'prave' se bajke, i narodne i autorske, upravo svojim terapijskim djelovanjem kroz proživljavanje zadovoljenja tabuiziranih želja bitno razlikuju od, pretežno novijih, štetnih sižea s masovnim besmislenim nasiljem. U takvim komercijaliziranim sadržajima zli likovi često nisu konačno kažnjeni prema svojim zlodjelima, a likovi s kojima se slušatelj ili čitatelj intimno identificira i vezuje ne dožive katarzu u završetku drame. Dok nasilje koje je samo sebi svrhom u takvim sižejima potiče nasilje u pojedincu koji je već u sebi nakupio mnogo bijesa, smrt

i, uvjetno rečeno, nasilje u 'pravim' bajkama vodi rasterećenju, pa time i smanjuje mogućnost manifestiranja potisnutoga bijesa u otvorenoj, stvarnoj agresiji. Jednom riječju: bajke su dobre za psihološko zdravlje.

Djeca to u ranoj dobi nagonski osjećaju i vole bajke o sirotim mladićima koji postaju kraljevski zetovi, o kraljevnama i sretnim brakovima s kraljevićima, narative u kojima mladi par 'sretno živi zauvijek'. Međutim, pod utjecajem snažno komercijaliziranoga odrastanja u svijetu medija, u naše doba djeca rano gube taj odušak za potisnute frustracije. Tako im se 'prave' bajke, uz lavinu štetnih sadržaja kojima su dnevno izloženi, sada često čine dosadnima, nedostatno uzbudljivima. Tada će, nesvjesno i pod pritiskom odustajući od proživljavanja sraza i od rasterećenja od nakupljenog bijesa putem slušanja i čitanja bajke, pojedinac agresiju neizbježno više ili manje ispoljiti u realnome svijetu, prema drugima ili prema sebi.

Sam siže židovskoga narodnog pripovijedanja organski nastaje upravo iz njegova osnovnoga arhetipskog motiva. Tako se kao glavni junaci javljaju maleni ili slabi dječaci ili mladići, poput biblijskog Davida (Prva knjiga Samuelova 17,4-54), koji svojom mudrošću ili pravednošću ostvaruju najvišu nagradu i donose poraz zlu koje ugrožava dobar društveni poredak. U drugima lijepe mlade djevojke, često kraljevine ili siročad, a ponekad i mudre djevojke plemenitog srca, svojom pravednošću i ustrajnošću također uspijevaju ostvariti najvišu nagradu. Za djevojke je u drevnom svijetu židovske književnosti neizbježna i željena nagrada brak s mladim i poželjnim uglednikom, najčešće princem i prijestolonasljednikom. Ovo objašnjava neizbježni 'seksizam' u većini bajka (židovskih i nežidovskih) s djevojkama kao glavnim junakinjama. Jer u svijetu bajke nezamislivo bi bilo da glavna junakinja, ne osobito lijepa, ali obrazovana i poslovno sposobna, nakon sretnog okončanja svoje pustolovine postane uspješnom neudanom odvjetnicom, astronautkinjom ili kirurkinjom: sve to bi se odveć razlikovalo od uobičajenoga svijeta bajke s njezinim arhetipskim podtekstom ostvarenja primordijalnih želja. I siromašni mladići, najmlađi sinovi, sluge ili na drugi način potlačeni, a i mladići šepRTLje i nevježe, u tim bajkama često svojim razumom i odvažnošću, a često i bez vidljivih zasluga, jer im za to nisu potrebne, osvajaju princeze, te brakom s njima postaju kraljevim nasljednicima, dok se oca-kralja bajka obično bešćutno brzo oslobodi smrću, kako bi mladiću ostavio prijestolje, na kojemu će on 'zauvijek sretno vladati'. Zabranjenu agresiju prema ocu u stvarnom svijetu, dijete putem bajke proživi bez kazne, dapače, doživljava oterećenje zbog podsvjesnih negativnih želja.

Da bi ostvarila svoje nesvjesne, ali time ne manje djelotvorne psihološke ciljeve i svakako ne svjesnim izborom autora, židovska narodna bajka možda više od drugih u siže unosi i elemente mistike, sna i čudnosti. Crpi ih iz svojih djelomice mističnih bliskoistočnih korijena, snažno razvijenih u srednjovjekovlju jugozapadne Europe, a zatim i, više nego ikada, iz istočnoeuropske hasidske kulture. Javljaju se i elementi humora i također drevni narativi basne.

Najizrazitija osobitost europskog židovskog pripovijedanja jest unošenje elemenata realnosti i opisa teškog položaja židovske zajednice u srednjovjekovnoj Europi, u društveno-povijesnoj sredini u kojoj je ukorijenjen najveći dio toga pripovijedanja. Ovim se židovsko pripovijedanje i najviše razlikuje od tradicijskog pripovijedanja kršćanskih europskih naroda, u čijim sižeima su Židovi redovito zli likovi: vješci, škrtci i lihvari, sve do ljudoždera. Kao svojevrsan otpor tomu, Židovima je tijekom stoljeća potlačenosti u Europi bilo utješno u bajkama svoje tradicije čuti o mudrosti i pravednosti židovskih likova: mudraca, liječnika, mudrih kraljevskih savjetnika čiji savjeti ili molitve spašavaju ne-židovske uglednike od bolesti i drugih propasti. Ali se kao motiv javljao i težak položaj židovske zajednice, jer židovstvo je u to doba živjelo pod golemim pritiskom Crkve, jedinog društvenog autoriteta. Kada su živjeli u sretnijim krajevima ili dobu, bili bi Židovi kraljevo vlasništvo i u 'milosti kralja, koji s njima može činiti što mu drago', jer visoko plemstvo je uglavnom štitilo Židove kao svoju korisnu imovinu. Svi ovi elementi će se, sve do 19. i 20. stoljeća, pa i 21. stoljeću, sačuvati u bajkovitome pripovijedanju i drugim oblicima književnosti i anonimnih i imenom poznatih židovskih autora.

U svakodnevnom govoru, Židovi su tijekom srednjovjekovne europske dijaspore sve više i u međusobnoj komunikaciji počeli usvajati jezike sredina u kojima su živjeli. Izvorni hebrejski kao govorni jezik bio je napušten već prije mnogo stoljeća, u doba 'babilonskog ropstva' u šestom stoljeću prije nove ere, te je u svakodnevnom životu mjesto hebrejskoga zauzeo aramejski, *lingua franca* tadašnjeg bliskoistočnog svijeta. Ali su i hebrejski i aramejski nakon propasti stare židovske države, u drugoj polovini prvog stoljeća, uskoro ostali samo jezicima religijskih tekstova i liturgije. Tako su tijekom mnogih stoljeća suživota s različitim domaćinskim europskim narodima, u srednjem vijeku i kasnije, nastale opsežne književnosti na jezicima naroda među kojima su Židovi tada živjeli i do danas žive. U židovskim sredinama u dijaspori tijekom vremena su se spontano razvile varijante govora većinskog stanovništva, jezici poput onih u rano doba dijaspore: judeo-aramejskog i judeo-per-

zijskog, do kasnijih judeo-grčkog, judeo-arapskog, judeo-španjolskog odnosno *đudezma* ili *đudizma* i njegovog pisanog oblika *ladina*. Ta *ladino* ili 'latinska' književnost, bogata je usmena i pisana književnost, uglavnom lirska i često nostalgična, a i danas je bitan dio židovske svjetske kulturne baštine. Tu je nezaobilazna i bujna književnost na jeziku *jidiš*, odnosno judeo-njemačkom, Kao govorni jezik višemilijunske istočnoeuropske židovske zajednice, *jidiš* se počeo razvijati u srednjem vijeku, većinom na osnovi tadašnjeg njemačkog govora, s oko 80 posto riječi iz njemačkoga, desetak posto iskrivljenih hebrejskih riječi i desetak posto prilagođenih riječi iz mjesnih govora židovskog stanovništva u germanskim i slavenskim sredinama, a zapisuje se hebrejskim pismom,

U okviru brojne dijaspore u španjolskim zemljama, mnogi su židovski učenjaci, gramatičari, pjesnici i putopisci pisali u tolerantnom okružju srednjovjekovne islamske vlasti na Iberijskom poluotoku, zatim i u okružju manje tolerantne kršćanske rekonkviste, stvarajući značajna djela židovske literature na hebrejskom i arapskom, a kasnije i na jezicima kršćanskih španjolskih zemalja. Među brojnim se širinom opusa, kvalitetom ostvarenja i golemim tragom u književnoj povijesti ističe Jehuda Halevi (prije 1075.–1141.), uz znamenite putopise Benjamina iz Tudele u drugoj polovini 12. stoljeća.

Međutim, odnos prema Židovima se u okružju kršćanske rekonkviste neprestano kvario, osobito od 1391. godine nadalje, da bi nakon punog stoljeća teških progona, godine 1492. došlo do konačnog velikog izгона Židova iz Španjolske. Kao posljedica toga, književnost *ladino* proširila se istočnim Mediteranom i bliskim zaleđem, uglavnom u tada tolerantnom islamskom svijetu, koji je masovno prihvatio izgnane Židove. Sefardi su sa svojim jezikom i kulturom u tadašnjim islamskim krajevima istočnog Balkana živjeli u lijepom suživotu s većinskim stanovništvom.

Međutim, na tim područjima su, četiri i pol stoljeća kasnije, kultura, jezik i književnost raseljenih španjolskih Židova tek u tragovima preživjeli progon nacista i suradničkih režima tijekom Drugog svjetskoga rata. Danas je upitan opstanak sefardske kulture i njezinog židovsko-španjolskog jezika upitan, čak i kao akademske discipline, unatoč naporu mnogih stručnjaka. Za razliku od toga, prije svega kao akademska disciplina, ali ipak i kao kultura istaknutoga dijela suvremene svjetska židovske zajednice, donekle je preživjela židovska istočnoeuropska kulturalna tradicija sa svojim najizrazitijim znakom prepoznavanja: jezikom *jidiš*. Njime i danas u svakodnevnom životu govore brojne hasidske ultraortodoksnе zajednice, a književnost na tom jeziku je u

drugoj polovini 20. stoljeća okrunjena i Nobelovom nagradom za književnost, kao neprolazni spomenik istočnoeuropskoj hasidskoj zajednici koji je svojim djelima podigao književnik Isaac Bashevis Singer. *Jidiš* i njegova kultura proučavaju se danas kao studijska disciplina, na njemu se tiskaju knjige i brojna periodika, te se čini da će preživjeti kulturnu krizu našeg doba.

Sredinom 18. stoljeća u srednjoeuropskom i istočnoeuropskom kulturalnom krugu, uz postupno sporije ili brže dobivanje građanskih prava, nastao je snažan prosvjetiteljski pokret *Haskala*. Zagovornici ovog modernizacijskog pokreta zalagali su se za uvođenje laičkog obrazovanja u židovsko školovanje, što je do tada bilo nezamislivo. S manjim ili većim stupnjem asimilacije i akulturacije u narode među kojima su Židovi živjeli, postupno je rasla i emancipacija Židova kao građana, što je pogodovalo modernizaciji i židovskog društva. Tako je tijekom druge polovine 19. stoljeća *Haskala* bitno pridonijela daljnjem razvitku židovskog društva u Europi, potičući i nastanak moderne židovske književnosti. Ali se poticalo i usvajanje i daljnje razvijanje hebrejskoga jezika kao izvornog nacionalnog govora: od potkraj 19. stoljeća hebrejski je prihvaćen kao jezik moderne židovske književnosti u dijaspori i u domovini. Na oba jezika, *jidišu* i hebrejskom, sve do najnovijega doba nastaje i pripovjedna književnost utemeljena na tradiciji. Međutim, kao govorni jezik istočnoeuropskih Židova tijekom mnogih stoljeća njihova poniženja i obespravljenosti, *jidiš* se u krugovima prosvjetitelja smatrao zaostalim i značajkom židovske građanske podređenosti u dijaspori.

Ipak je u praksi većina književnika pristalica *Haskale* u drugoj polovini 19. stoljeća pisala i objavljivala i na hebrejskom i na *jidišu*, te na drugim jezicima sredina u kojima su stvarali, osobito na ruskom, stvarajući bujnu svjetovnu književnost koja je u cjelini svojih tema pripremala i podupirala novu židovsku nacionalnu osviještenost. Među najznamenitijim autorima koji su stvarali pod utjecajem toga novoga vala su Mendele Moher Seforim (pravim imenom Šalom Jakov Abramovič, 1835.–1917.), Jichok Lejb Perc (1852.–1915.), Šolem Alehem (pravim imenom Šolem Rabinovič, 1859.–1916.) – autor lika mljekara Tevjea, koji je poslužio kao osnova za musical Steina i Bocka *Guslač na krovu*, Morris Rosenfeld (1862.–1923.), An-Ski (pravim imenom Šlojme Zejnvil Rapoport, 1863.–1920.), Hajim Nahman Bjalik (1873.–1934.), Šolem Aš (1880.–1957.).

Među njima je bio i Šmuel Josef Czaczkes (1888.–1970.), podrijetlom iz Bukovine iz koje se 1907. godine, kao mladi autor na hebrejskome i *jidišu*, priključio *jišuvu*, židovskoj zajednici u Palestini prije

proglašenje Države Izrael. Odmah je počeo objavljivati svoja djela pod pseudonimom Agnon, koje je od 1924. uzeo za službeno prezime, pod kojim je postao jednim od utemeljitelja moderne hebrejske književnosti. Svojim djelom svečanog tona, sličnoga onom drevnih židovskih mistika, te folklornom epikom, iskazivao je oduševljenje za obnovljeni život u staro-novoj židovskoj domovini, ali je i sačuvao spomen života židovske zajednice na starom, zauvijek nestalom zabačenom europskom židovskom istoku. Živeći u oba ta svijeta, za buduće naraštaje je sačuvao i svijet ranog židovskog nacionalnog osvještenja u židovskoj staro-novoj domovini i istočnoeuropsku židovsku kulturu, u doba procvata čak nazivanu *Jidišlandom – Zemljom jidiša*, a taj je dio židovske prošlosti zauvijek uništen u Holokaustu. Godine 1966., Agnon je podijelio Nobelovu nagradu za književnost s njemačkom židovskom pjesnikinjom Nelly Sachs.

Na prijelazu dvaju epoha, u doba između svjetskih ratova, nastao je paradigmatički lik bajkovitog pripovijedanja: lane Bambi. On je rođen u književnoj radionici Felixa Saltena, pravim imenom Siegmunda Salzmana, pripadnika posljednjeg naraštaja emancipiranih europskih Židova prije Holokausta: rođen je 1869. u Budimpešti i kao izbjeglica pred nacističkim progonom umro 1945. u Zürichu. Ovaj austrijski književnik, pripadnik bečke moderne, pripovjedač i kazališni kritičar, neovisno o povijesnim događanjima i bez ikakvog izravnog utjecaja židovske tradicije, godine 1923. je stvorio kasnije planetarno omiljeni lik Bambija. Njegov bajkoviti lik otad obilježava modernu bajku i duboko utječe na nju u književnim tekstovima, u kazalištu i na filmu. Uz sentimentalne natruhe, ali književno kultivirano, Saltenov Bambi prenosi ljudske vrijednosne sustave u svijet prirode, suočava se sa životnim radostima i opasnostima, tugama, zaprekama i teškoćama i iz njih izlazi zreliji i ojačan, upravo paralela i zrcalni lik onim siromašnim mladićima iz starijih naraštaja židovskih bajki. Jer u sretnom okončanju svojih brojnih kušnja, Bambi, poput starijih uzornih junaka bajke, nalazi životno ostvarenje kao predvodnik svoje zajednice. Međutim, u našem stoljeću je Bambi, pretjeranim nastojanjima za postizanje političke korektnosti po svaku cijenu, doživio temeljitu prilagodbu ispraznim novim društvenim zakonitostima, pa se zaplet pripovijesti do neprepoznatljivosti udaljio od početnoga, koji je u izvornom sretnom raspletu donosio rasterećenje krize. Tako se u 21. stoljeću silom novih društvenih normi briše Bambijevu razumljivu patnju, čime se onemogućuje identifikaciju i djeteta i odrasloga s protagonistom, te se gubi pozitivan psihološki učinak izvorne bajke u njezinom sretnom raspletu. Sreća je

autorova što je odavno našao mira u svom grobu i nije morao saznati za ovu licemjernu i štetnu travestiju svoga djela...

Tijekom Drugog svjetskog rata, od rujna 1939. do svibnja 1945., Holokaust je poharao europsko židovstvo. Ali ni u tim okolnostima nije nestalo književnog stvaranja. Mnogi od autora su svoja djela zapisali neposredno prije svoje tragične smrti u logorima i getima. Većina tih djela nastalih tijekom Holokausta napisana je na *jidišu* i često je vrhunске književne kvalitete. Svjetsko židovstvo se ni do danas nije oporavilo od gubitka gotovo šest milijuna smrtno stradalih žrtava – između trećine i polovine svih svojih tadašnjih pripadnika, a preživjeli se, pa ni sljedeći naraštaji, uglavnom nisu oporavili od traume gubitka najbližih i sveg svijeta koji su poznavali. Ni obnova židovske državnosti u Državi Izrael, proglašenoj u svibnju 1948., nije to mogla potpuno nadomjestiti, premda su do danas tamo oživjeli bujni ogranci židovske tradicijske kulture.

Svijet europske židovske kulture, s tako bogatim književnim izrazom, zauvijek je nestao, naporedo sa svijetom emancipiranog ali tradicijskog europskog židovstva, koje je sve do Holokausta bitno, pa i odlučujuće u gotovo svim europskim zemljama utjecalo na kulturu šire zajednice. Na području koje je zahvatio Holokaust preživjeli su mali ili tek simbolični dijelovi zajednice, koji više nikada nisu stekli dovoljno snage za obnovu kulture toga izgubljenog svijeta. Danas u gotovo svakom zakutku svijeta živi barem poneki Židov, te je posvuda neizbježna i tema Holokausta, jer na izravan ili neizravan način ta je neusporediva tragedija pogodila svakog pripadnika židovske zajednice. Stoga vrlo brojni autori do danas obrađuju teme iz Holokausta, koji je postao bitan dio židovskog mentaliteta. Iz kolektivnoga iskustva te neusporedivo najveće tragedije u židovskoj povijesti, organski je tijekom sljedećih desetljeća nastala svojevrсна vrlo razvijena književna tematika o Holokaustu. Ona je postala neodvojivim dijelom suvremene svjetske židovske kulture i književnosti. Osobito je pritom primjetan istočnoeuropski hasidski mistični ugođaj, u kojemu se očituje snažno Božje djelovanje u svijetu, ili, zapravo, arhetipska potreba i želja za Božjim djelovanjem koje liječi rane nastale u ponekad nevjerojatnoj okrutnosti stvarnoga života. U tom duhu stvarao je i nesporno najznamenitiji i međunarodno najpoznatiji autor na *jidišu*, Isaac Bashevis Singer, čija proza, uz mnogo elemenata koji potječu izravno iz istočnoeuropske hasidske židovske mistike, neprolazno bilježi duboko ranjen emocionalni doživljaj svijeta među preživjelim žrtvama Holokausta.

Potkraj 20. i početkom 21. stoljeća, književnost židovskih autora u Izraelu i svijetu počela se međusobno bitno razlikovati. Danas u Izraelu, modernoj državi zapadnjačkog tipa demokracije, živi više od polovine svega svjetskog židovskog stanovništva, a ostatak je i nadalje raštrkan po gotovo svim svjetskim zemljama; u nekima su zajednice napredne i mnogobrojne, u nekima siromašne i broje tek nekoliko obitelji. U dijaspori, kulturno aktivnoj gotovo jedino u zajednicama koje su uspjele sačuvati veći broj pripadnika, a osobito u Sjedinjenim Američkim Državama, mnogi se književnici židovskog podrijetla bave općim književnim temama, potpuno ili pretežno nevezanim uz židovstvo, poput Saula Belowa, Charlesa Bukowskog, Edgara Lawrencea Doctorowa, Erice Jong, Normana Mailera, Arthura Millera, Jeromea Davida Salingera... Ali mnogi među njima su često, a neki i ustrajno, poput primjerice Bernarda Malamud i Philipa Rotha, usredotočeni na, uvjetno rečeno, izrazito židovske teme, prije svega društvene, ali kojima su zapleti i problemi ukorijenjeni u nekadašnjoj europskoj židovskoj sredini.

Istodobno, u još uvijek mladoj izraelskoj državi književnici se, poput najznamenitijih Jehude Amihaja, Amosa Oza i velikog niza mlađih, gotovo potpuno usredotočuju na suvremene teme u složenoj društvenoj i političkoj sredini svoje svakodnevice, dok ih tradicijske teme zanimaju samo u srazu velikih razlika između tradicijskog života dijela zajednice sa sekularnim životom životom drugog dijela zajednice. Moguće je da će u tim okolnostima upravo u naše doba potpuno nestati bajka, kao donedavna razvijen oblik u židovskom književnom izražavanju. Ako bi tako i bilo, suvremena izraelska i svjetska židovska književnost će u srazu staroga i novoga pronalaziti svoj daljnji život...

JERUZALEM KAO KNJIŽEVNI MOTIV: 3000 GODINA ZJENICE ŽIDOVSKOG SVEMIRA

Jeruzalem je u židovskoj misli središte svemira od samog stvaranja svijeta, zjenica Božjeg oka, vječni glavni grad Božjeg izabranog Naroda, bio je to i bit će u Božjem nacrtu svemira od prije početka svijeta sve do mesijina doba. Hebrejski naziv grada, Jerušalajim, sastoji se od dvije riječi: *Ir šalom – Grad mira*. Nepregledno mnogo drevnog i modernog pripovijedanja i poezije vezano je uz ovaj grad kralja Davida, nastao prije 3000 godina. Imenom ga se u biblijskom tekstu spominje 735 puta, tisućljećima prije i samoga spomena o nastanku kršćanstva i islama. Njima je ovaj grad također u raznim okolnostima postao svetim, ali uvijek kao drugo ili treće najsvetije mjesto, s neuporedivo manje ili nimalo spominjanja u svetim spisima tih religija.

PSALAM 122

Ovaj psalam Jeruzalem naziva „čvrsto sazdanim”, sintagmom koja se odnosi na hebrejski pojam *Jerušalajim habenuja – Obnovljeni Jeruzalem*, što poetskim molitvenim riječima prikazuje Jeruzalem kao znak mesijina dolaska, nakon kojeg će se sve nepravde ispraviti i svaka suza usahnuti i pretvoriti u smiješak sreće. Iz Jeruzalema će se za mesijina dolaska vidjeti otvoren ulaz u Raj, a ljudi će u svim krajevima svijeta bez ikakvog posrednika i tumača moći sami svojim osjetilima spoznati da je mesija došao. Jer biblijski proroci su opisali kako će se svijet promijeniti toga dana i kako će se sve naočigled preobraziti i kako će svijet izgledati: janje će mirno pasti uz lava, jer se ni lav ni druge životinje-mesožderi više neće hraniti mesom, sve oružje će se prekovati u oruđe koje će služiti u proizvodnji čovjeku korisnih stvari, trenutno će i zauvijek prestati svi ratovi i sva zlostavljanja, sva mržnja i svi progoni nevinih.

Žudnju za ovim Božjim darom, za danom mesijina dolaska, danom vječnog iskupljenja, prepoznajemo i u molitvi *Avinu malkeinu šma koleinu – Oče naš, čuj naš glas ...* pomozi nam zaustaviti pošasti, rat i glad, neka svaka mržnja i ugnjetavanje nestanu s lica zemlje. Većina od nebrojenih židovskih tekstova i vjerskih odredaba govori, premda nama danas često manje razumljivim simboličnim iskazom, o toj trajnoj žudnji za mesijanskim dobom izbavljenja od patnja ovoga svijeta i o najavi mesijina budućeg dolaska. On će biti židovski kralj, dakle nitko drugi nego jedan potomak loze kralja Davida, time nedvojbeno čovjek, ali zacijelo čovjek jedinstvena značaja, čovjek kojemu je Bog povjerio ulogu u spasenju svijeta već prije nego je svijet i stvorio. Židovstvo vjeruje da će ovo doba nastupiti razmjerno uskoro, najkasnije kada se napuni 6000 godina od stvaranja svijeta, nešto više od 200 godina od našeg doba. Tada će, a i prije bi, ako bi ljudi masovno postali pravednici, što je malo vjerojatno, nastati vječni, šabatni mir. Bit će to, kada mesija dođe, onaj veliki ŠALOM u kojem će se prebivati u neiskazivoj sreći trajanja u Božjoj blizini.

Vrhunski židovski mesijanski simbol je sam Jeruzalem i njegov Hram, sjedište nacionalnog osjećaja da je u njemu najveća blizina Duha Božjeg. Nije bilo dano sagraditi Hram Božji ratničkome kralju Davidu, već je to dano njegovu sinu Solomonu, mudracu i mirotvorcu svoga doba. Pa ipak je David, ne samo ratnik nego i pjesnik, tradicijski autor Psalama. U njima židovski vjernik uvijek može naći izraz svojih osjećaja, njima može izraziti molitvu svoga srca. Jer u židovstvu se Bogu ne upućuju molitve iskazane slobodnim riječima, već će svatko svoju poruku i osjećaje prema Bogu izraziti riječima odgovarajućeg psalma. Upravo 122. psalam u poetskom iskazu govori o Jeruzalemu kao središtu svemira u doba mesijanskog ostvarenja vječnog mira.

Obradovah se kad me pozvaše:
 »Pođimo u Hram Gospodinov!«
 Eto, koraci su nam već
 na vratima tvojim, Jeruzaleme.
 Jeruzaleme, grade čvrsto sazdani,
 kao izjedna saliveni!
 Ovamo hodočaste plemena Gospodinova,
 po Zakonu Izraelovu,
 dolaze slaviti Ime Gospodinovo.
 Tu su sudačka sjedišta,
 sjedišta doma Davidova.

Molite za mir Jeruzalema!
Blago onima koji tebe ljube!
Budi mir u zidinama tvojim
i spokoj u tvojim palačama!

Za dobro braće i prijatelja,
klicat ću: »Mir tebi!«
Radi Hrama Gospodina Boga našega,
molit ću za sreću tvoju, Jeruzaleme.

KAKO JE BOG ODREDIO MJESTO ZA GRADNJU JERUZALEMSKOG HRAMA

(narodna predaja)

U pravadna vremena živjela su u gradu Jeruzalemu dva brata, a bilo je to u doba dok Hram još nije krasio brežuljak Cion, jer ga je tek mnogo godina kasnije sagradio kralj Solomon. Stariji brat nije bio oženjen, a mlađi je bio oženjen i imao je troje djece. Obojica su se bavila poljodjelstvom, ali bili su jako siromašni, jer od oca su bili naslijedili samo jedno polje. Jako su se voljeli i bili odani jedan drugomu, pa nisu željeli dijeliti to svoje jedino polje na dva dijela, već su ga odlučili zajednički obrađivati. Jednoć su tako, pred zimu, izorali polje i posijali pšenicu. Godina je bila plodna i polje je dalo velik urod.

U ljeto, kada je pšenica sazrela, braća su ju nakon žetve podijelila na dva jednaka dijela: jedan dio starijem bratu, a drugi mlađemu. Oblikovali su dva žitna kupa: jedan kup postavili su pokraj šatora starijeg brata, a drugi pokraj šatora mlađega. Noću bi tako svaki od braće ležao pokraj svoga kupa. Stariji brat ležao bi tako, a brige mu nisu dale zaspati, jer razmišljao je: 'Moj brat ima ženu i troje djece, mora im dati kruha i odjenuti ih. Ja nemam ni žene ni djece. Nije pravedno što imam jednako velik udio u urodu kao moj brat. Nisam to dobro riješio!' Tako jednoć tiho ustane, zahvati nešto pšenice sa svoga kupa i stavi ju na kup svoga brata, pa se vrati u svoj šator i zaspava dubokim, mirnim snom. No iste noći ni mlađi brat nije mogao zaspati. Razmišljao je: 'Imam ženu i troje djece. Kada ostarim, o meni će se skrbiti moja djeca. A moj brat nema djece; što i kako će on kada jednog dana ostari? Nije pravedno što ja imam jednako velik udio u urodu kao on. Nisam to dobro riješio!' Tiho ustane, zahvati pšenice sa svoga kupa i premjesti ju na kup svoga brata, vrati se u svoj šator pa, riješivši tu svoju najveću trenutnu brigu, čvrsto zaspava.

Sljedećeg jutra, kada je stariji brat ustao, nemalo se iznenadio: njegov je kup bio jednako velik kao i jučer! I mlađi brat bio je jednako iznenađen, jer je i njegov kup bio jednak koliki i jučer. Oba su se brata iznenadila, ali nisu jedan drugom progovorili ni riječi. Sljedeće noći stariji brat je ponovo ustao i odnio dio pšenice sa svoga kupa na kup mlađega brata. Jednako je ponovio i mlađi brat. Ujutro, braća su opet vidjela da su njihovi kupovi jednako veliki. Još su se više začudili, no ponovo nisu jedan drugom rekli ni riječi. Treće noći stariji brat opet ustane, zahvati pšenice sa svoga kupa i ponese ju prema kupu mlađega brata, ali putem sretne svoga mlađeg brata, koji je istodobno bio zahvatio pšenice sa svoga kupa i nosio ju starijem bratu. Prepoznali su jedan drugoga u mraku i shvatili zagonetku kupova koji stalno ostaju jednako veliki unatoč njihovom nastojanju da bratov kup povećaju na račun svoga. Odluče oba kupa spojiti na mjestu između svojih dvaju šatora, a bilo je to upravo ono mjesto gdje su se treće noći sreli i prepoznali.

Bog je vidio njihovo djelo i blagoslovio mjesto na koje su postavili zajednički kup pšenice, a to je ono isto mjesto gdje su, naraštajima kasnije, praotac Abraham i njegov sin Izak iskazali svoju potpunu, bespogovornu predanost Bogu i njegovoj zapovijedi. Mnogo godina nakon toga, upravo je na tome mjestu nastao i Hram koji je sagradio kralj Solomon.

KAKO SU SAGRAĐENE ZIDINE JERUZALEMSKOG HRAMA

(narodna predaja)

Kralj David prvi je maštao o gradnji Hrama u svojoj prijestolnici Jeruzalemu, o podizanju veličanstvenog mjesta u kojem će prebivati sama Božja nazočnost. Noću, u snovima, penjao bi se u visine, dok ne bi dosegnuo nebeski Jeruzalem, jer Jeruzalem na nebu je poput zrcalnog odraza Jeruzalema na zemlji. Kralj David divio se nebeskome Hramu, koji se tamo uzdizao od početka vremena, u svojim ga je snovima proučavao, obilazio njegove prostore, istražio je svaku njegovu prostoriju. A kada bi se ujutro probudio, zapisivao bi opis nebeskog Hrama, jer namjeravao je sagraditi točno takav u svome prijestolnom gradu Jeruzalemu. Počeo je radove, tijekom života iskopao je temelj za Hram, ali njemu, velikom ratniku, nije bilo dano ostvarenje toga svetog djela, podizanje Božjeg Hrama. Premda mu nije nedostajalo uzvišene mudrosti i pobožnosti, to veliko djelo čekalo je svoje ostvarenje kao djelo stvaratelja mira, a ne rata.

Nakon Davidove smrti, na njegovu je prijestolju zavladao sin Solomon, mirotvorac, najmudriji čovjek svoga doba i mnogih vremena. Zbog svojih zasluga, Solomon je počeo ostvarivati žudnju svoga oca i u svojoj prijestolnici, Jeruzalemu, nastavljao je na Davidovim temeljima gradnju veličanstvenog Božjeg Hrama. Na početku radova, on pozva sve, sav narod, bogate i siromašne, knezove i svećenike, učene i neuke, pa im reče: 'Narode Izraelov, izgradimo u Božju čast veličanstven Hram u Jeruzalemu. A s obzirom da će Hram biti sveto mjesto za sav narod, sav narod treba i sudjelovati u njegovoj gradnji. Stoga ćemo slučajnim odabirom, odnosno bacanjem kocke, odlučiti koji zid će tko od vas graditi'. Jer u ta drevna vremena, složni ljudi su određivali kada će se što učiniti bacanjem kocke, dakle slučajnim odabirom, a ne međusobnim nadjačavanjem i otimanjem o časti i zasluge.

Tako kralj Solomon na četiri stranice kocke napisa na jednoj *sjever*, na drugoj *jug*, na sljedećoj *istok*, te konačno *zapad*. Tada podijeli narod u četiri skupine: knezove, svećenstvo, bogate trgovce i obični narod. Bacanjem kocke odredili su da će knezovi graditi sjeverni zid, kule i stubište Hrama, svećenici će graditi južni zid i pobrinuti se za Zavjetni Kovčeg, bogati trgovci će izgraditi istočni zid i priskrbiti sve što je potrebno za Vječno svjetlo. Izgradnju zapadnog zida i tkanje hramskih zastora kocka je povjerila siromašnima, običnom narodu kojem je pripala i posljednja dužnost koju je trebalo dodijeliti: moliti Boga za uspješan završetak gradnje Hrama. Tada gradnja započne.

Trgovci su uzeli zlatni nakit svojih žena i prodali ga, kako bi mogli platiti radnike koje su zaposlili na gradnji svog dijela radova, te su se time što je prije moguće riješili obveze. Slično tome, knezovi i svećenici pronašli su načine da netko umjesto njih izgradi dijelove zida, stubišta, smještaja Zavjetnog Kovčega i svega drugoga za što su bili zaduženi. Ali siromasi, jer nisu imali novca za plaćanje radnika koji bi im pomogli, morali su njima dodijeljen zapadni zid graditi sami, stoga je gradnja tog zida potrajala mnogo duže od gradnje drugih dijelova Hrama. Svakog su dana siromašni ljudi dolazili na gradilište, pa su svojim rukama gradili, a dok su oni zidali, njihove su majke, žene, sestre i kćeri tkale hramske zastore. Sve vrijeme dok su radili, srca su im bila puna radosti, jer su od sveg srca voljeli Boga. Konačno je Hram bio dovršen, blistavo lijep poput onoga nebeskog, kako ga je prvi u svojim snovima upoznao kralj David. S Hramom se ništa na svijetu nije moglo usporediti, bio je to pravi dragulj u kruni jeruzalemskoj. A zatim, kada bi siromašni ljudi došli u Hram, očevi su mogli govoriti sinovima: 'Vidiš li ovaj kamen u zidu? Ondje sam ga ugradio vlastitim rukama.' A majke bi govorile kćerima: 'Pogledaj onaj predivni zastor u Hramu, sama sam ga svojim rukama otkala.'

Mnogo, mnogo, mnogo godina kasnije, kada je Hram uništen, samo se njegov zapadni zid sačuvao, jer su nad njim anđeli raširili svoja krila. Jer taj zid, kojega su sagradili siromašni, bio je u Božjim očima dragocijeniji od svega. I danas zapadni zid Hrama stoji netaknut. Židovstvo ga stoga i imenom zove Zapadni zid, na hebrejskome *Kotel Hamaaravi*. Narodi ga često nazivaju Zidom plača, jer se Židovi pod njim sakupljaju i tuže za vremenom kada je Hram stajao u punom sjaju. Svakog jutra, njegovo kamenje se orosi, narod kaže da to zid plače zbog rušenja Hrama, a možda su to suze hodočasnika, dok u boli za izgubljenim Hramom svoja čela naslanjaju na Zapadni zid, pa im suze kaplju po drevnom kamenju.

RAZMIŠLJANJE O TEMI

Narod je u biblijsku Zemlju Obećanu, Kanaan, ušao – ali ne prije nego je u pustinji proveo četrdeset godina i nakon Mojsijevе smrti – pod zapovijedanjem Jošue, kojega je sam Mojsije izabrao za svoga nasljednika, kako je opisano u biblijskoj knjizi Jošua. Biblijski tekst opisuje borbe i nasilje kojim su Židovi osvajali zemlju, međutim, arheološki nalazi pokazuju da je tada mali nomadski židovski narod useljavao mirno, postupno, tijekom dugoga vremena, prvo se naseljavajući izvan gradova. Osvajanje utvrđenih gradova mogli su nomadski Židovi tada samo sanjati i te žudnje, kao da su ostvarene, opisati u biblijskom tekstu. Biblija, ipak, nipošto nije povijesni dokument, već je prije svega odraz starovjekovnog načina mišljenja u kojem se zrcale drevni književni običaji uzvisivanja i pretjerivanja o navodnim čudesnim pobjedama svog naroda, koji poražava brojne ‘kraljeve’ usputnih utvrđenih gradova, na koje pridošlice nailaze u svom navodnom pobjedničkom pohodu.

Međutim, vremenom se od starijega stanovništva i židovskih pridošlica iz pustinje, kako nam to otkriva znanost, stvorio narod, koji možda i jest bio, za ono doba, vrlo brojn. Upravljali su njime biblijski ‘suci’, narodni predvodnici, a njihovo je djelovanje opisano u biblijskoj Knjizi o sucima. Tako je, u znanstvenom razmimoilaženju s izvješćem iz biblijskog teksta, oko 11. stoljeća prije nove ere doista i nastao židovski narod, a uskoro je nastala i njegova rana država. Time je s područja mita i protopovijesti židovski narod stupio na povijesnu scenu.

Nekoliko prvih, politički razmjerno burnih stoljeća, okončalo se oblikovanjem snažne monarhije, s prvim kraljem dinastije koju je sam Bog izabrao: Davidom. Pripovijesti o Davidu kao dječaku i o njegovim kasnijim mnogobrojnim osvajanjima i drugim dogodovštinama tijekom četrdesetgodišnjeg kraljevanja, spominju se u biblijskim knjigama, od Prve knjige Samuelove 16,12, cijele Druge knjige Samuelove, sve do Prve knjige o kraljevima 2,11. David je poput vladara susjednih naroda, svome narodu, a i moćnim susjedima, želio pokazati svoju snagu gradeći središnji hram u kojemu će narod štovati nacionalnog Boga, nevidljivog snažnog čuvara i plemenskog zaštitnika.

Država je tako, poput susjednih, bila teokratska, odnosno svećenstvo je upravljalo svim javnim poslovima, religijskim i građanskim. Ipak, bitnu razliku prema susjednim državnim sustavima činio je teokratski sustav židovske države: umjesto mnogih božanstava, poput onih u susjednih naroda, zaduženih za različita životna područja, čak i za različite društvene slojeve, židovska država je zahtijevala služenje svih

svojih pripadnika samo jednome Bogu. Bio je On Kralj nad kraljevima, tvorac i upravljač svih promjena u svemiru, gospodar svih ljudskih sudbina..., ali prije svega je bio židovski nacionalni Bog, vođa i zaštitnik. Bio je to onaj Bog koji se obratio već praocu Abrahamu, koji je govorio Mojsiju a Mojsije mu je jasno odgovarao, koji je izbavio Židove iz egipatskoga ropstva.

A dok su susjedni narodi svojim božanstvima prinosili žrtve pred njihovim kipovima u kojima su bili otjelotvoreni, često u obliku životinje ili djelomice životinjskih a dijelom prikazanih u obliku ljudskih tijela, Bog židovskog naroda bio je bestjelesan i potpuno duhovan. Ni tada ni kasnije, od najstarijih vremena sve do danas, nije Ga se moglo niti smjelo prikazati u bilo kojem tjelesnom liku. Podizanjem veličanstvenog hrama takvome duhovnom Bogu, kralj David je želio iskazati i religijsko opredjeljenje i čvrst politički stav. Narodna predaja isprela je mnogo pripovijedanja o tome omiljenom biblijskom liku, a danas znamo da mnogo i sve više povijesnih dokaza otkriva Davida kao stvarnog, živućeg junaka židovskoga naroda, kao pjesnika, ratnika i ljubitelja životnih užitaka.

Ali u Davidovo doba mladi židovski narod nije još imao dovoljno snage za tako golem pothvat kakav je bila gradnja Hrama u njegovoj prijestolnici Jeruzalemu. Židovska tradicija, pak, drži da tom velikom kralju, upravo kao ratniku koji je bitno proširio židovsku državu, zbog njegovih brojnih ljudskih grijeha nije bilo dano postizanje takvog djela u slavu Božju. Tek će njegovom sinu, pravedniku Salomonu, najvećem mudracu svoga doba i povijesnom uzoru mudrosti i pravednosti, pripasti povijesna zasluga kao graditelju Hrama. O povijesnom mjestu za gradnju jeruzalemskog Hrama javljaju se u židovskom narodnom pripovijedanju mnoge teme oko raspodjele prinosa gradnji, jer zasluga običnih ljudi bila je u narodnoj tradiciji čak i veća od zasluge kraljeva, svećenstva i bogataša.

Oko tri i pol stoljeća nakon izgradnje, Hram je prvi puta poharan u babilonskoj provali početkom šestog stoljeća prije nove ere, ali je prije završetka tog stoljeća i obnovljen. Međutim, rimsko razaranje u potpunoj okupaciji i uništenju države, 70. godine prvog stoljeća nove ere, potpuno je uništilo Hram. Židovi se pred njim svakodnevno okupljaju, moleći za njegov povratak, u očekivanju dana mesijina dolaska tužeći za izgubljenom svetinjom.

GOLEM

(kabalistička književnost)

U gradu Wormsu živio je svet čovjek, veliki pravednik, rabi Becalel. U to su doba gradski kršćani teško zagorčavali život Židovima, jer svake godine u doba Uskrsa iz mržnje bi ih lažno optuživali za ubijanje kršćanskih dječaka i za uporabu njihove krvi za izradbu *macesa*. Vlastita izmišljotina toliko bi u to doba godine razbješnjela kršćanske građane da nijedan Židov nije bio siguran. Gradski Židovi osjećali su se ugroženima podjednako koliko su se njihovi predci osjećali u doba svoga egipatskog robovanja.

Prve noći blagdana Pesaha židovske godine 5273. (1513. godine prema gregorijanskom kalendaru), usred *sedera*, obreda za dočekivanje ovog blagdana, žena rabi Becalelova osjetila je porođajne bolove. Gosti su istrčali iz kuće kako bi što prije doveli primalju, ali su pritom naletjeli na nekoliko kršćanskih susjeda koji su nosili mrtvo kršćansko dijete, očito namjeravajući tu ostaviti njegovo tijelo, kako bi pokrenuli pogrom nad židovskim susjedima. Shvaćajući da je njihova podla zavjera otkrivena, zlonamjernici su se prestrašeno razbježali, odnoseći tijelo. Tako je te blagdanske noći na čudesan način izbjegnuta takozvana krvna optužba. A te je noći rođen sin rabi Becalela, Jehuda Levi, što znači Juda Mladi Lav. Njegov otac je o njemu rekao: ‘Kao i prvi Juda, živjet će od molitve i spasiti nas od naših neprijatelja.’

Juda je narastao i postao svet i učen rabin, poznat pod imenom Maharal. Preselio se u Prag, gdje je nastavio proučavati Toru i Talmud, a također i svetu mistiku. U to doba i Židovi u Pragu su patili od neprestane prijetnje krvnom optužbom, poput onih u Wormsu, te Juda odlučio zamoliti Boga za pomoć. Noću usni san; u njemu mu je otkriven hebrejski stih sastavljen od deset riječi poredanih u alfabetskom redu, u značenju: ‘Stvori biće, golema, od gline, uništi one koji u suze bacaju srce Izraelovo.’

Sedam dana je Juda postio i molio, a dvadesetoga dana mjeseca *adara* 5340. godine (ili kršćanske 1580. godine) rabi Juda povede svoga zeta Jichaka Kaca i učenika Jakova Sasona, te pođe u noć, do obale rijeke Vltave. Od gline s riječne obale načini oblik ležećeg čovjeka, te na jezik toga stvora stavi komadić papira na koji napisa Neizrecivo Ime Božje. Na čelu stvora zatim je napisao hebrejsku riječ *emet*, što znači: istina.

Tada rabinov zet Jichak sedam puta obiđe oko glinenog obličja u smjeru suprotnom od smjera kretanja kazaljke na satu, izgovarajući mistične kombinacije slova. Ono glineno tijelo se zatim užarilo poput gorućega ugljena, a tada ga rabinov učenik Jakov obiđe sedam puta, izgovarajući druge kombinacije slova, a vatra se stiša i para se poče dizati s onog tijela, te mu izniknu kosa i nokti. Tada sam rabi Juda obiđe sedam puta oko tijela, a sva trojica su izgovarali: 'I Bog mu udahnu životni dah.' Stvor poče disati i otvori oči, ali nije mogao govoriti. Tada mu Maharal zapovjedi: 'Ustani!', i on ustade. Odjenuli su mu odjeću služinčadi, koju su bili ponijeli sobom, te ga povelu svome domu.

Krenula su trojica, a vratila se četvorica. Stvor je postao Maharalov sluga. Njegove su moći bile su nevjerojatne: bio je jak kao deseterica ljudi, vatra i voda mu nisu mogle naškoditi, a mogao je, ako je trebalo, postati i nevidljivim. Maharal ga je nazvao Josip, prema talmudskom polu-duhu polu-čovjeku, koji je u starini rabinima često znao priskočiti upomoć. Ali narod ga je prozvao *golem*, što znači budala, glupan, jer ništa nije znao učiniti samostalno. Njime nitko nije znao upravljati do samog Maharala.

On je, pak, neprestano opominjao svoju ženu neka *golemu* ne zadaje rad na obavljanju običnih kućanskih poslova. Ipak, ona ga jednog pošalje do rijeke, zatraživši da donese vode za šabat; bila je jako zadovoljna kada se on vratio tren kasnije, noseći dva vrhom puna vjedra. Ali jao, ona nije znala kako se *golema* zaustavlja, pa je nastavio donositi vodu dok gotovo nije poplavio kuću. Drugi je put poslala *golema* na rijeku po jednu ribu, a on je donosio rubu za ribom, dok uskoro čitava kuća nije bila skliska od riblje krljušti... Tek je Maharal izbavio ukućane od ovih *golemovih* nespretnosti.

A opasnost za židovsku zajednicu trajala je i dalje... Svako toliko je Tadej, zli praški svećenik, pokušavao uništiti Židove, no Maharal bi uvijek upomoć poslao svoga čudesnog slugu. Nevidljiv i neuništiv, Josip je spriječio sve urote za krvnu optužbu, a napadače bi osobno privodio pravdi. No Maharal je trajno bio zabrinut da će netko otkriti *golemovu* tajnu i zloupotrijebiti njegove moći. Ipak, tada se *golemova* zadaća

iznenada približila kraju: nakon mnogih godina progona, kralj Rudolf se sažalio na praške Židove i izdao objavu koja je zabranila pokretanje laži oko krvne optužbe. Te su godine Židovi Pesah proslavili bez straha od susjedskih napada, pa su počeli lakše disati.

Nekoliko tjedana kasnije, Maharal je zapovjedio Josipu neka se popne na tavan sinagoge i tamo legne u *genizu*, a to je spremište za istrošene molitvenike i molitvene ogrtače, *talite*. Dva sata kasnije, Maharal se popeo na tavan s onom dvojicom svojih učenika, Jichakom i Jakovom; tamo su našli Josipa, koji je, čekajući ih, ležeći usnuo. Sada su obred počeli izvoditi unatrag, te su iz *golema* vadili život koji su u njega bili stavili pomoću tajnih riječi i slova. Svaki od njih obilazio je sedam puta u smjeru kazaljke na satu oko Josipova uspavana tijela, unatrag izgovarajući mistične kombinacije slova.

Maharal iz Josipovih usta ukloni komadić papira s napisanim Božjim Imenom i izbriše prvo slovo riječi koju je prvotno bio napisao na Josipovom čelu. Time je riječ *emet* – istina, promijenio u riječ *met* – mrtav. I više nije bilo *golema*. Umjesto njega, pod njihovim nogama ležala je bezoblična golema gruda gline, još u ljudskome obliku. Svukli su mu odjeću i spalili ju, a tijelo su pokrili starim molitvenim ogrtačima. Sljedećeg dana, Maharal je objavio da je njegov sluga Josip u napadaju ljutnje bez traga pobjegao, a istodobno je zabranio da otad itko zađe na tavan sinagoge, jer – rekao je – među starim molitvenicima mogao bi se nemarom izazvati požar.

Neki o svemu ovome kažu još i to da se tadašnji domar u sinagogi, Abraham Hajim, koji je slučajno čuo što se one noći događalo na tavanu, ipak tamo ušuljao, te prenio *golemovo* tijelo u dom svoga zeta Ašera, kabalista, u neuspjelom pokušaju oživljavanja *golema*. No zatim je kuga zahvatila Prag, u epidemiji je umrlo i dvoje Ašerove djece. Sudi-onici pokušaja oživljavanja *golema* smjesta su iz toga zaključili da su učinili veliku pogrešku, *te su* oboje umrle djece položili u jedan lijes, a tijelo mrtvog *golema* u drugi. Djecu su pokopali na groblju, a onaj drugi lijes spalili su na Trgu vješala, u blizini zapadnih gradskih vrata, gdje počiva do dana današnjega i zauvijek. Neki pak kažu da će *golem* iznova oživjeti u doba dolaska mesije, kao nadnaravno stvorenje koje će provoditi Božju volju na zemlji.

HUMOR

Znameniti židovski humor očituje se na mnogo načina, a glavni je: smijati se sebi, ali sa zrnom istine i uz mnogo ironije. Humorom se pobjeđivalo svakodnevne teškoće i tragedije koje su često pogađale židovske zajednice, osobito u istočnoj Europi od 18. stoljeća nadalje. U nepreglednom nizu šaljivih crtica i anegdota, sakupljenih u mnogim zbirkama židovskoga humora, osobito se ističu one o do gluposti naivnim stanovnicima gradića Helma, samoprozvanim ‘mudracima’. Ali ipak, s oprezom treba uzeti i njihovu naivnost i njihovu glupost, jer ispod maske smijeha skrivali su se i tuga i strah i očaj i nada... Prvi temelj židovskog humora je u paradoksu susreta običnog čovjeka s beskonačnim Bogom, Tvorcem i upravljačem svemira, jer u tom susretu uvijek vrebava element apsurdna. Ovo je unikatna svjetska pojava, nastala iz golemog osjećaja bliskosti izvornog Židova s Bogom, što je pri nastanku židovskog humora bilo još i izoštreno ironičnim odmakom od realnosti, svojstvenim iskustvu egzila. Tijekom dvije tisuće godina židovski je narod poprijeko gledao na zemlje u kojima živi, a domaćinski narodi su s istim i gorim podozrenjem gledali na njega. A zatim su čak i u svojoj domovini Židovi sebe shvatili kao duhovne strance i pridošlice, otuda nastaje i suvremeni, izraelski židovski humor u naše doba, kada više nema globalnog progona Židova.

KAKO SU HELMLJANI UHVATILI MJESEC

Jednoć su se građani Helma našli u očajnoj oskudici, jer svu su imovinu upravo bili potrošili na gradnju vodenice na vrhu najvišega obližnjeg brijega. Konačno, otkrili su da vodenica tamo ne radi, jer nigdje u blizini nije bilo tekuće vode, pa su se sada našli i bez vodenice i bez ičega čime bi kupili hranu. Tada Gimpel, najmudriji čovjek u gradiću, iznese sjajan plan: ‘Uhvatimo Mjesec i iznajmimo ga! Ljudi će, dakako, trebati Mjesec kako bi mogli izreći blagoslov mladoga Mjeseca,

a u velikim gradovima željet će imati i mjesečinu na ulicama.’ Građani su dvojili: ‘Ali Gimpele, kako bismo uhvatili Mjesec? Pa on je predaleko!’ Gimpel se uhvati za bradu, duboko razmišljajući. Konačno im reče: ‘Donesimo na gradski trg veliki kotao s *borščem*!’

I tako su na trg dovukli veliki kotao *boršča*, govedske juhe s ciklom i drugim povrćem. Naime, u sredinama u kojima su živjeli, Židovi su preuzimali one navike i običaje koji su se mogli uklopiti u njihov religijski čvrsto propisan način života, osobito u području kulinarstva. A jedno od najomiljenijih židovskih jela u istočnoj Europi bio je i ruski *boršč*: gusta mesna juha s više vrsta povrća, među kojim se ističu luk, cikla i kupus. Tako je i Helmljanima omiljelo ovo jelo posuđeno iz većinske sredine, dok ga se god moglo pripremati držeći se zakona *kašruta*. I tako su tada, uz kotao pun boršča, nestrpljivo čekali da Gimpel otkrije svoj mudri plan. A bila je vedra noć punoga Mjeseca... ‘Sada se svi zagledajte u kotao,’ naredi Gimpel. ‘Što vidite?’ Svi povikaše: ‘Mjesec!’ I stvarno, u juhi je, svjetlucajući poput polovice kakve krupne srebrnaste glavice luka, plutao Mjesec. Brzo, prema Gimpelovom savjetu, preko kotla nabace vreću, omotaju taj prekrivač uz rub lonca, jakim konopom ga zavežu, te pečatnim voskom zapečate čvorove. Konačno, zaključaju kotao u zlatarov sef.

Tada su strpljivo počeli čekati da se puni Mjesec stanji i konačno, kako su očekivali na temelju svoga iskustva, nestane s neba. Uskoro nastupi noć bez mjesečine, gusta poput smole. Samo su zvijezde u tišini blistale i žmirkale na crnome baršunastom nebeskom zastoru. Helmljani tada oprezno ponovo donesoše teški kotao s *borščem* natrag na trg. Nestrpljivo slomiše pečate i odvezaše čvorove, ali kada su glave nagurali oko otvora i zavirili u kotao, ustanovili su, na svoj jad, da je Mjesec u međuvremenu iščezao! ‘Što se desilo, Gimpele?’ zavikali su uzbuđeno i zabrinuto. ‘Nitko ga nije mogao ukrasti, jer pečati su sve dosad stajali neoštećeni.’ Gimpel, zbunjen i očajan, zakuka: ‘Jao, otopio se u *boršču*! Mjesec se otopio u *boršču*!’ Tako otopljen u juhi, Mjesec je odavao i neki loš miris... Slomljena srca, prolili su tu usmrđenu juhu na ulicu. Ali gle ipak sreće, pa Mjesec je sačuvan, doduše u mnogo komadića: tisuće lokvica juhe sjajem su istočkale tlo, a svaka je svjetlucala mjesečevim sjajem, pa su Helmljani lako dokučili da je na cesti rasuto mnoštvo komadića otopljenoga Mjeseca.

KOLUMBO IZ HELMA

Živio je nekada u Helmu, znamenitome po svojim mudracima, čovjek imenom Zelig. Više od bilo kojeg Helmljanina žudio je za putovanjem i želio je vidjeti svijeta. Jednoga dana neki trgovac naiđe u grad, a bio je pun pripovijedanja o čudesnosti Varšave. Od toga trenutka, Zelig nije ni o čemu mogao razmišljati doli o odlasku u glavni grad, kako bi i sam vidio sva ta čuda.

Nakon što je neko vrijeme razmišljao, Zelig jednoga dana najavi svojoj ženi Lei da sljedećega jutra putuje u Varšavu. 'Ali, Zeliže, ti za put nemaš novca!', zavikala je. 'Pješačit ću', odvratila joj supruga. 'Ma tvoje cipele neće to izdržati! Pogledaj kako su odrpane! Varšava je daleko odavde!', pokušavala ga je urazumiti. 'Nosit ću ih u rukama do tamo, obući ću ih tek na gradskim ulicama', razuvjeravao ju je Zelig. 'Lud si!', reče mu žena. 'Moram vidjeti Varšavu!', ostao je Zelig pri svome.

Tako Lea diže ruke od njega i vrati se svome loncu s juhom. Sljedećega jutra Zelig je stavio nešto kruha i sira u torbu, pa krenuo na put. U podne dođe do raskrižja i sjede kako bi objedovao. No kada se, nakon što je založio, spremao prileći i pridrijemati, iznenada ga potrese zabrinjavajuća misao: 'Put se razdvaja na ovome mjestu. Jedan krak vodi u Varšavu, a drugi natrag u Helm, to je baš ovaj krak puta kojim sam došao. Kada se probudim, mogao bih pogriješiti i vratiti se kući, umjesto da nastavim prema Varšavi', zabrinuo se. Tada mu sine spasonosna misao: 'Kakav sam ja mudrac!', reče naglas, i sam se čudeći svojoj velikoj pameti. Pa postavi svoje cipele usred ceste, s vrhovima usmjerenima prema Varšavi. 'Sada se ne mogu zabuniti. Kada se probudim, samo ću pogledati na cipele i znat ću u kojem smjeru treba ići dalje.' Posve zadovoljan sobom, rastegnulo se pod drvetom i uskoro počeo ispuštati zvukove koji su pokazivali da je usnuo.

A dok je on spavao, neki seljak vozio se tuda na svojim kolima. Oduševio se kada je iz daljine nasred ceste ugledao cipele, koje, činilo se na prvi pogled, nitko nije čuvao. 'Baš bi mi dobro došao par novih cipela', reče. Ali kada je dohvatio Zeligove cipele, primijeti da su iznošene i pune rupa. Ljutit, baci ih natrag u prašinu i nastavi svojim putem. Zašto bi to njega trebalo zanimati što odbačene cipele sada svojim prednjim dijelom pokazuju prema Helmu, a ne prema Varšavi, kao maločas?

Kada se Zelig probudio osvježen kratkim snom, skoči do svojih cipela. 'Kako li sam samo mudar!', uzvikne. 'Sada posve mirno mogu nastaviti svoj put.' I krene putem u smjeru koji su pokazivale cipele,

natrag prema Helmu. Kada se uskoro počeo približavati svome rodnom gradiću, primijeti da su mu ulice i kuće posve poznate. Dakle, Varšava nije baš tako čudesna kao što je onaj trgovac rekao, mislio je, jer naš mali Helm izgleda posve jednako! Dok se približavao tržnici, neki ga čovjek prijateljski pozdravi: *Šalom alehem*, reb Zelig!

‘Zaprepašujuće!’, pomisli Zelig. ‘Taj čovjek izgleda posve poput krojača Hajima. A sigurno ovdje u Varšavi postoji i netko tko izgleda posve jednako kao ja!’ Koraćao je dalje, prema sinagogi. ‘Kako čudno!’, mislio je Zelig, ‘mislio sam da bi sinagoga u Varšavi trebale biti veće od ove. Nooo, pa naša sinagoga u Helmu izgleda posve jednako!’ Unutra je ustanovio, na svoje najveće iznenađenje, da je rabin posve kao onaj helmljanski, s istom dugom bradom, zelenkasto-modrim očima i dubokim glasom. A i svi ostali izgledali su poznato, čak je i domar sinagoge bio jednako grub i odbojan prema Zeligu kao što je uvijek bio i domar u njegovoj sinagogi u Helmu.

Izašao je iz sinagoge i hodao dalje, dok se nije našao na ulici koja je izgledala posve jednako kao njegova ulica u njegovom gradiću. ‘Zar sam trebao prijeći sav taj put samo da bih otkrio da se Varšava ne razlikuje od Helma?’, mozgao je Zelig razočarano. ‘Kada se vratim kući, bit ću zadovoljan što tamo ostajem, jer čemu poći na daleko istraživanje ako je sve posvuda jednako?’

Tada primijeti dječaćića koji se igrao pored ceste. ‘Ne mogu vjerovati svojim očima!’, zaviče Zelig. ‘Eto u Varšavi dječaćića koji je pravi brat blizanac moga sinčića Mojšelea!’ Upravo tada ženska glava proviri kroz obližnji prozor. ‘Nooo, Zelig, hoćeš li večeras večerati ili nećeš?’, upita ga njegova žena Lea. ‘Sigurno me je zamijenila s onim varšavskim Zeligom’, pomisli Zelig, koji se nije mogao načuditi koliko je njegova vlastita žena Lea izgledom i govorom sličila ovoj ženi. Ne želeći ju razočarati, uđe unutra i sjede za stol. Kako je iznenađen bio kada je ugledao isto okrnjeno posuđe, isti umrljani stolnjak, čak je i juha na stolu pred njim bila jednako presoljena i neukusna kao i obično. No pojeo je svoju večeru ne govoreći ni riječi, iščekujući drugog Zeliga, onoga varšavskog, da se vrati kući, pa da to srede.

Ali drugi Zelig nije se nikada vratio. I tako je Zelig iz Helma ostao u Varšavi, pitajući se kako se doma snalaze bez njega i nadajući se da će se jednoga dana moći vratiti i reći svima nevjerojatnu istinu: da putovati tako dugo do Varšave jednostavno nije bilo vrijedno truda.

KAKO SU HELMLJANI POPRAVILI MOST

Građani Helma dugo su uživali u prednosti koju im je pružao most pored njihovog gradića, njime su bez muke mogli izaći na cestu, a cestom su mogli stići dalje, kamo bi već željeli – ako bi se mogli sjetiti kamo su krenuli – bez potrebe za spuštanjem niz jarak preko kojega se nadvija most, te za veranjem s druge strane, kako bi se izvukli iz jarka. Tko zna tko je i kada sagradio most, jer Helmljani su zacijelo bili odveć mudri i dubokoumni da bi se bavili tako običnim, profanim stvarima kakva je, primjerice, gradnja mosta. Zacijelo je most sagrađen u dalekoj prošlosti, a to se vidjelo i po tome što je već bio gotovo propao: drvene podnice su istrulile, neke daske više nisu ni bile na svojim mjestima, a i one koje su tu još stajale jedva su se držale i svakoga trena prijetile popuštanjem pod težinom osobe koja bi se usudila proći mostom. Stoga je već gotovo svakoga dana bilo unesrećenih, nekih s lakšim, nekih s težim povredama.

Kada se to događalo već dulje vrijeme, a broj povrijeđenih se iz dana u dan i dalje zabrinjavajuće povećavao, mjesni mudraci su zaključili da je došlo vrijeme za razmatranje pitanja: što bi se moglo učiniti da se spriječi ova epidemija povreda pri prelaženju mosta? Sastali su se najmudriji među mudrima, gradski vijećnici, te su dugo iznosili svoja opširna mišljenja. Zasjedanje je potrajalo nekoliko dana. Mudraci su se iscrpljivali u žučnim raspravljanjima, posve predani svojoj plemenitoj zadaći. Svaki vijećnik imao je svoju zamisao za rješenje problema, koju je držao daleko najboljom, pa se stoga gradski mudraci nikako nisu mogli složiti oko zajedničkoga rješenja. No ipak, postupno se jedna zamisao svima počela činiti spasonosnom. Vijećnici su ju, sretni zbog postignutog jedinstva u odluci, konačno objavili građanima: ‘Zbog čestih povreda naših građana, do kojih dolazi stoga što je most pored našega gradića star i truo, odlučili smo trajno riješiti taj problem. Stoga ćemo uza sam most sagraditi bolnicu.’ Svi građani su zapljeskali, složili su se da se mudrija odluka nije mogla ni zamisliti, imali su sreće što ih vode takvi mudri vijećnici...

ZLATNE CIPELE

Jednoć građani Helma, diljem svijeta znani zbog svoje velike mudrosti, odluče proglasiti predsjednika svih helmljanskih mudraca. Sazovu vijeće i jednoga između sebe izaberu na tu časnu dužnost. Ali, zatim, dok je koračao gradskim ulicama, nitko mu se nije obraćao drukčije

nego ostalim građanima. ‘Zar ste me zato izabrali?, bunio se, ‘da bih ostao nepriznat i bez općeg divljenja?’

Stoga su odlučili kupiti mu par zlatnih cipela, kako bi se razlikovao od običnih Helmljana. No za prvoga kišnog dana ulično blato je zamazalo zlatne cipele, te tako opet nitko nije znao da je on predsjednik mudraca i nisu mu upućivali nimalo više pozornosti nego bilo kojem građaninu. Bijesan, upadne u gradsku vijećnicu. ‘Ako odmah ne dobi- jem više poštovanja, podnijet ću ostavku na dužnost predsjednika mu- draca!’, derao se. ‘U pravu si!, složili su se vijećnici. ‘Moramo zaštititi njegove zlatne cipele od prljanja’, zaključe.

Naumili su – sjajnog li, domišljatog rješenja! – na predsjednikove zlatne cipele navući još jedne, zaštitne cipele, načinjene od kože. Nove zaštitne cipele zadržavale su, doduše, ulično blato izvan predsjednikovih cipela, ali su istodobno i njihovo zlato skrivale od pogleda prolaznika, te tako nitko nije mogao vidjeti da su na njemu osobite cipele, kakve označavaju predsjednika mudraca i kakve mu priliče. I tako mu i dalje nitko nije upućivao osobitu pozornost. Stoga kod postolara naruče nove zaštitne cipele za predsjednika mudraca, ali ovoga puta s prorezima u koži: ‘Tako će koža zadržavati blato vani, ali kroz proreze će se moći vidjeti zlatne cipele koje ostaju unutra, pa će predsjedniku mudraca iskazivati doličnu pozornost i poštovanje’, zaključili su. ‘Tako će sada svatko po cipelama moći prepoznati predsjednika mudraca!’

No kada bi zatim predsjednik mudraca hodao gradskim ulicama, blato bi kroz proreze procurilo na unutrašnje zlatne cipele, te zamutilo i prekrilo zlato. Stoga su u proreze nagurali slamu, kako bi blato što sigurnije zadržali vani. Ali, ah, sada je zlato ponovo bilo pokriveno?! ‘Ovo je bezobrazluk!’, vrištao je predsjednik mudraca. ‘Skandal! Sramota! Zahtijevam da nešto učinite!’

Vijeće je, zabrinuto, ostalo u razmatranjima tijekom cijeloga toga dana, sve do u noć, dok naposljetku nisu otkrili rješenje. Pozvali su predsjednika mudraca i rekli mu: ‘Od sada, kada hodaš ulicama nosit ćeš na nogama obične kožnate cipele, a par zlatnih cipela istodobno ćeš nositi u ruci. Tako će svatko znati i odmah moći spoznati da si ti pred- sjednik helmljanskih mudraca!’

TEME IZ HOLOKAUSTA I NAKON NJEGA

O d katastrofe Holokausta židovski narod se nije oporavio, premda rane više nisu posve svježe. I pripovijesti nastale na temu Holokausta potaknute su istim arhetipskim zakonitostima – općeljudskim vaspajem za srećom i pravednošću – kao i sve starije bajke i pripovijetke, one svjedoče o nepromjenjivo ukorijenjenoj životnoj nadi i vjerovanju u konačnu pravednost. Jer u bajkovitome načinu mišljenja, često toliko različitome od životne stvarnosti, zli su, ipak, na kraju kažnjeni, a dobri dobivaju svoju nagradu, ili barem utjehu.

*Nitko ne smije govoriti u ime mrtvih,
nitko ne smije tumačiti njihove ranjene
snove i nade... ta čast pripada preživjelima
i njihovoj djeci ... i židovskom narodu ...
Ako to zaboravimo, mi smo krivi, tada smo
supočinitelji. Nismo mogli spriječiti njihovu
smrt prvi put, ali ako ih zaboravimo, bit će
oni ubijeni i drugi put. A tada, mi bismo
za to bili odgovorni.*

Elie Wiesel

u govoru zahvale na primanju
Nobelove nagrade za mir

ISTINITA BAJKA S POUKOM

Prepričano prema: Laurence Rees,
Auschwitz: The Nazis & the „Final Solution”
– navodeći ovu istinitu zgodu, autor je
napomenuo da ona zavređuje ‘naći se
među bajkama s poukom’

Ono malo preživjelih iz Holokausta vraćalo se u povremene posjete starome kraju, ali većinom samo da bi iskusili gorčinu susreta s nekadašnjim dobrim prijateljima, susjedima i sugrađanima. Među preživjelim poljskim Židovima je i Toivi Blatt. U Holokaustu je, kao mladić, izgubio roditelje i brata. Ostao je sam, s neizrecivim uspomenama na dane mučenja i borbe za preživljavanje. Naposljetku, uspio je osnovati dom u Americi, ali se u novoj domovini nikada nije osjetio posve kod kuće, onako kao što je to nekada bilo u Poljskoj. Dio njega ostao je Poljakom, uza sva proživljena neizrecivo strašna iskustva.

Početak 1990-tih godina otputovao je u posjet Izbici, svome rodnom selu u Poljskoj. Stupio je tada u svoje selo prvi put nakon više desetljeća. Tu je nekada živjelo četiri tisuće Židova, a sada nije bilo ni jednoga. Neki njegov poljski prijatelj, suseljanin, često mu je nakon Holokausta, prije nego se Toivi odselio u Ameriku, govorio da – ako se ikada vrati u selo – može boraviti kod njega. Ali sada, kada je Toivi došao i želio prihvatiti njegovu ponudu, nekadašnji prijatelj ga je bez objašnjenja odbio. Toivi je jako dobro znao što je zapravo bilo razlogom odbijanja: nekadašnji prijatelj danas nije želio da mu susjedi doznaju da bi Židov prenoćio u njegovoj kući. Toivi je takvo odricanje od prijateljstva, čak i od svakog poznanstva, susretao čak i u Poljaka koji su ga u ratno doba skrivali i time mu spasili život. Danas se, umjesto da se tim svojim djelima ponose, srame i izbjegavaju misliti o tim danima kada su iz ljudskog milosrđa i zbog kršćanske savjesti pomagali nepravedno progovjenim Židovima.

A najrazorniji dokaz da bezrazložna mržnja prema Židovima u narodu i dalje podjednako živi, Toivi je iskusio pri posjetu svome starom obiteljskom domu u Izbici. Pokucao je, pa čovjeka koji je otvorio vrata upitao bi li bio tako ljubazan te ga pustio razgledati kuću, jer u toj je kući odrastao, u njoj se skrivao pred nacistima koji su pretraživali selo tražeći i posljednjega skrivenog Židova, u njoj su mu voljeni otac i majka proveli svoje posljednje dane prije nego su bez povratka odvedeni u logor smrti Sobibór. Čovjek je u početku oklijevao, sumnjičava izraza lica, provirujući kroz uzak otvor između dovratnika i tek malo odškri- nutih vrata, u svakom trenutku spreman zatvoriti ih Toiviju pred nosom. Ali kada mu je Toivi u šaku gurnuo tri američka dolara, ipak ga je pustio u kuću.

U dnevnoj sobi Toivi je smjesta prepoznao nekadašnji stolac svoga oca, pa je to svome domaćinu i rekao, pun sjete i sjećanja. 'O, ne', odlučno je rekao sadašnji vlasnik kuće, 'to je nemoguće, nikako, to nije stolac vašega oca'. Toivi je, potresen, primio stolac i okrenuo ga: na donjoj strani sjedalice se jasno vidjelo ispisano njegovo obiteljsko prezime: Blatt. Na to je čovjek na tren zastao, pa oštro rekao: 'Gospodine Blatt, čemu sva ova komedija sa stolcem? Znam zbog čega ste zapravo došli.' Zbunjen, Toivi ga upitno pogleda. 'Došli ste zbog novca koji ste prije rata sakrili u kući', nastavio je čovjek. 'Ako ga sada želite pronaći, mogli bismo ga podijeliti: pola vama, pola meni.' Zgrožen, razočaran i gnjevan, Toivi je, ne osvrćući se, izjurio iz svog nekadašnjeg doma.

Ponovo u svome američkom domu, počeo je opet žudjeti za svojim selom i za svojom rodnom kućom. Opet je otputovao u Poljsku. Kada je prispio u Izbicu, put ga je nanio i do njegove nekadašnje kuće, ali zaprepastio se kada je na njezinu mjestu ugledao ruševinu. Upitao je nekog susjeda što se dogodilo s kućom, kako se tako brzo pretvorila u ruševinu. 'O, gospodine Blatt, nakon što ste tada otišli, taj čovjek više nije imao mira. Danomice je tragao za blagom za koje je mislio da ste ga sakrili negdje u kući, u zidovima ili podovima. Podigao je pod, rušio zidove, sve potrgao. Nije našao nikakvo blago, ali uskoro je uvidio da stanovanje u toj kući više nije moguće, jer bila je već toliko oštećena da se popravljanje više ne bi isplatilo. I tako, sada je tu samo ta sablasna ruševina.'

ISPLATI LI SE *HESED* – MILOSRĐE

zabilježeno 2004. godine u Zagrebu,
na temelju predavanja rabina
Dovida Goldwassera, New York

Potkraj Holokausta, tijekom zime na samom početku 1945. godine, u koloni židovskih logoraša koju nacisti pred nadolazećim osloboditeljima tjeraju s istoka na zapad, od logora do logora, neki se zatočnik, poljski Židov, jedva vuče uza svoga brata, koji je već posve iznemogao, izgubio nadu i želi leći u snijeg. Zatočnik, koji se i sam još jedva drži na nogama, podupire ga, izlažući se opasnosti da se i sam sruši, a to bi za obojicu smjesta značilo smrt metkom iz oružja nacističkih čuvara. Ali ni njegova snaga, već gotovo posve iščezla, više nije dostatna za podupiranje posustaloga brata... Izenada, s druge strane, pod drugu ruku netko podupre onog nemoćnoga. To je Janko, također poljski Židov, koji i sam jedva korača kroz snijeg. Zatočnik konačno ipak nije uspio spasiti bratov život, ali sam je preživio i dočeka oslobodjenje od nacista. Kao jedini preživjeli iz svoje šire obitelji, jer u Holokaustu je izgubio ženu i djecu, roditelje i brata, nastavio je živjeti u uskoro osnovanoj Državi Izraelu. Ponovo se oženio i u zrelim godinama dobio sina. Odrastajući, sin je upoznao očev 'pogled u prazno', koji ga je zastrašivao, jer otac bi tada bivao 'negdje drugdje', na nekom nepojmljivo strašnom mjestu, u sjećanjima u kojima ga nije mogao pratiti nitko tko nije proživio užase i gubitke Holokausta.

Jednoć je otac, sada već starac, sa svojim mladim sinom bio pozvan na neko vjenčanje. Trebalo se popeti stubištem, a njemu je to već postajalo teško, pa ga je sin uhvatio pod ruku i poveo uza stube. Toga časa otac dobije 'onaj' pogled, zbog čega sin u sebi počinje zdvajati, jer na vjenčanju nije dolično biti žalostan ili zabrinut! Vuče oca uza stube, kad iznenada, netko mu pomaže, podupire oca ispod druge ruke. Otac okrene glavu prema nepoznatom pridošlici, zastane, pa uzvikne:

‘Janko?!’ Tijekom pedeset godina mučilo ga je pitanje što je bilo s Jankom, čovjekom koji je mu je brata pokušao spasiti hvatajući ga pod drugu ruku, ugrožavajući svoj život, samo zbog *heseda* ili milosrđa. Često se pitao je li toga čovjeka dobro djelo koje je tada pružio svome bližnjemu stajalo života.

Na hebrejskome se i riječ *hesed* – milosrđe i riječ *hasid* – pravednik, pišu istim slovima: h-s-d. Jasno je, dakle, da pravednik ne može postupiti drukčije nego pružiti milosrđe, bilo bi to u suprotnosti s njegovom naravi. Ali, pitao se starac često, sve do toga trenutka, je li taj pravednik zbog svoje pravednosti tada izgubio svoj život? A sada je stajao licem u lice pred njim, pred Jankom! Nakon pedeset godina, to je bila barem jedna dobra vijest: Janko je preživio.

HEROJSTVO ŽIDOVSKIH JUNAKA OD DREVNOSTI DO DANAŠNJICE: STRIPOVSKI JUNACI U NAŠEM SVIJETU

O KNJIZI ROYA SCHWARTZA

Je li Superman obrezan?

Nakon 60-ak godina opsesivnog čitanja uglavnom ozbiljnih tekstova, nalazim malo njih, a još manje „zabavnih”, koji me hipnotički privuku i zatim čak neprestano čvrsto drže uza se. Ovo je jedno od takvih remek-djela, knjiga Roya Schwartza *Is Superman Circumcised? The Complete Jewish History of the World's Greatest Hero (Je li Superman obrezan? Potpuna židovska povijest najvećeg svjetskog junaka)*.

Knjiga prati razvitak utjecaja tema s područja židovske religije i tradicije na polje stripa kao masovne popularne zabave, s fokusom na Supermana kao arhetipski lik. Dosad neviđeno putovanje kroz spoj američke povijesti i židovske tradicije, ova nadasve vrijedna knjiga istražuje karijeru Supermanova lika od njegova nastanka do danas. Do objavljivanja te knjige nije u takozvanoj ozbiljnoj javnosti bio sustavno prepoznat nemjerljivo velik prinos ovog književnog lika svjetskoj kulturi, koju je učinio putem svoje moralne poruke. Knjiga uz više općih aspekata (povijesni, gospodarski...) uglavnom govori o povijesti nemjerljivo velikog utjecaja židovske zajednice na razvitak društva u Americi od kraja 19. stoljeća nadalje, te na prihvaćanje i duboko usvajanje židovskih moralnih vrijednosti u široj zajednici američkog društva upravo putem ovog široko omiljenog super-heroja. Vrijednost knjige je, osim u studioznom akademskom pristupu, također u općoj privlačnosti teme. Naime, Superman je originalno kreirani superheroj, američka ikona i vjerojatno najpoznatiji izmišljeni lik na svijetu, a autor knjige

korak po korak pokazuje da je taj univerzalni superheroj zapravo Židov! Kako je do toga došlo?

Bježeći od tada široko rasprostranjenog žestokog antisemitizma u zemljama istočne Europe, europski su Židovi, osobito nakon 1880-ih godina, masovno imigrirali u Sjedinjene Američke Države. Uskoro su se stvari pogoršale, nastao je talijanski fašizam i počeli su se pojavljivati prednaci nacizma, a istodobno su Sjedinjene Države 1922. godine proglasile restriktivan useljenički zakon. Sve je to u godinama pred početak Drugoga svjetskog rata pridonijelo realnom osjećaju ugroženosti europskog židovstva. U tim su okolnostima, u lipnju 1938. godine dvojica židovskih tinejdžera, pisac teksta *Jerry Siegel, sin imigranata iz Europe, te crtač Joe Shuster*, i sam imigrant iz Europe, u svjetskoj povijesti književnosti – i ne sluteći to – ovjekovječili svoje strepnje i svoje nade u spasenje putem nekog nadljudskog heroja. Karakter lika su utemeljili na svakom židovskom djetetu bliskom pravedničkom liku, Mojsiju, a tjelesne sposobnosti svog heroja nadnaravne tjelesne snage na još jednom herojskom biblijskom liku, Samsonu.

Ime Superman (Natčovjek) mladići možda nisu skovali potpuno svjesnom odlukom, ali iz povijesne perspektive neodoljiva je misao da je njihov Superman odgovor na tada suvremenu nacističku smrtonosnu promidžbu da ste svi „vi Židovi” pod-ljudi (a nacisti, naravno, nadljudi). Supermanovu životnu misiju spašavanja svijeta nadahnuo je kabalistički robot nevjerojatne snage, Golem, također poznat svakom imalo tradicijski odgojenom židovskom djetetu. A tajni identitet heroja, kao slabašnog običnog čovjeka, pritom novinara, utemeljili su autori na samima sebi, dvojici nepoznatih židovskih mladića bez moći i utjecaja na društvo. Supermana su, ne slučajno, učinili izbjeglicom koji bježi od katastrofe na svome rodnom planetu, kao što su Židovi u to doba bježali pred nadolazećom katastrofom naslućenog Holokausta. Dvojica mladića su, čak, gotovo dvije godine prije nego su se SAD uključile u svjetski rat na strani Saveznika, svoga junaka Supermana poslali da uništi nacističke tenkove.

U desetljećima koja su uslijedila, novi Supermanovi autori – uglavnom židovski pisci, umjetnici i urednici – nastavili su posuđivati židovske motive za svoje narative, temeljeći (ponekad nesvjesno, često i svjesno) prošlost Supermanova rodnog planeta na biblijskim knjigama Postanka i Izlaska, a društvo na tom planetu na događajima u židovskome svijetu. Tako je u 1960-im godinama i stripovsko suđenje vrhunski zlom uništavatelju svijeta Lexu Luthoru bilo nadahnuto stvarnim suđenjem „arhitektu Holokausta” Adolfu Eichmannu, koje je su preži-

vjeli iz Holokausta diljem svijeta doživjeli s neizrecivo velikim uzbudjenjem, danas gotovo zaboravljenim. Sve do tih 1960-ih godina, većina autora američkog stripa bila je iz židovskih krugova. Zatim je na tim temeljnim načelima američkog stripa nastao i daljnji niz nadmoćnih heroja koji nastupaju u obrani pravednosti. Neovisno o etničkom podrijetlu kasnijih autora stripova o superherojima, njihovo načelo pravednosti kao vrhunskog ideala naslijeđeno je od Supermana i židovske tradicije.

Autor je materijal istraživao i knjigu pripremao tijekom više od šest godina, te premda naslovom burno privlači radoznalost čitateljstva, ona na ozbiljan, studiozan način govori o podrijetlu industrije stripa i žanra superheroja. Autor je čitatelju pružio nenadmašnu analizu povijesti stripa, osvjetlio temeljnu vezu suvremene američke povijesti i židovske tradicije, te kulturološkom analizom prikazao cjelokupnu Supermanovu karijeru od nastanka do danas. Premda knjiga ima više aspekata (povijesni, gospodarski, sociološki...), uglavnom govori o povijesti velikog utjecaja židovske zajednice na razvitak društva u Americi u 19. stoljeću, ta na prihvaćanje i duboko društveno usvajanje židovskih moralnih vrijednosti putem široko omiljenog super-heroja.

Autor knjige Roy Schwartz izjavio je da je knjigu napisao kako bi bila zabavna za čitanje svakome koga zanimaju stripovi i superheroji, ali prije svega da bi ozbiljno govorio o utjecaju židovskih tradicijskih vrijednosti na kulturu Sjedinjenih Američkih Država i o nemjerljivom utjecaju židovske kulture na američku povijest i kulturu, koja je nakon 1945. godine postala dijelom svjetske baštine. Autor opravdano zaključuje da „ne morate biti Židov ili se zanimati za židovsku kulturu da biste uživali u čitanju ove knjige. A ako to učinite, imat ćete u što utočiti.”

PA TAJ STRIPOVSKI JUNAK SUPERMAN JE ŽIDOV!

- drugi zapis o istome -

U svojoj svakodnevnoj lektiri uglavnom sam prije svega usmjerena na ozbiljna djela koja se bave Holokaustom i na književne autore klasične kvalitete, te na rijetke autore o temama iz židovskih studija. Pritom, vrlo rijetko nabavim knjigu koja se netom pojavi na knjižarskom tržištu, osobito ako ju treba skupo naručiti iz inozemstva. Ali s ovom knjigom sve je bilo drukčije. Pa sam nedavno, nakon vrlo malo poznatih podataka o njoj, žurno naručila knjigu još mladog (rođen 1980. godine) američkog židovskog autora Roya Schwartza „Is Superman Circumci-

sed?”, odnosno na hrvatskome „Je li Superman obrezan”, dakako u značenju „je li Židov”. I oduševila se! Ova knjiga ušla je u moju osobnu, probranu, maloborjnu „dvoranu slavnih”. „Svježa” knjiga, objavljena 2021. godine, prvotno mi je privukla pozornost već samim osvajanjem godišnje nagrade za najčudniji naslov, potom zbog duboke židovske konotacije. Sam autor nije do ovog naslova objavljivao djela na židovske teme, pa mi dotad nije ni bio poznat, kamoli zanimljiv. Ipak, privukla me je njegova izjava da se knjiga bavi stripovskim junakom, dakle privedno neozbiljnom temom, ali na ozbiljan način.

Naručenu knjigu sam stoga nestrpljivo očekivala, čim sam ju otvorila oduševila me je..., što se nažalost već odavna nije dogodilo u mojim susretima s novoobjavljenim knjigama. Stručni komentari djela koje sam otvarala na internetu govorili su o istinskoj kvaliteti knjige kao ključnom prilogu povijesti modernog američkog mentaliteta, proizašlog iz temeljnog utjecaja židovske tradicije na neusporedivo širu američku zajednicu. Taj utjecaj, koji Schwartz u knjizi studiozno obrazlaže, nastao je tijekom razvijanja 20. stoljeća, u vrijeme goleme popularnosti narastajuće američke filmske industrije, u kojoj su najznačajniju ulogu odigrali europski židovski imigranti u Ameriku. Pod utjecajem svih ovih silnica, nastao je i prvi svjetski književni super-junak, Superman, koji je svojom osobnošću pokrenuo Schwartzovo nadahnuće za uporno šestogodišnje istraživanje u pripremi projekta koji je ovom knjigom postao krupnim prinosom povijesti svjetske kulture.

Autor duboko ulazi u povijest židovske zajednice u Sjedinjenim Američkim Državama, na popularno-znanstveni način i ozbiljnom znanstvenom metodologijom analizira utjecaj židovske kulture i tradicije na američki strip nakon 1938. godine, čime je – od tog doba prije masovnih komunikacija i interneta sve do danas – značajno, zapravo presudno utjecao na oblikovanje mentaliteta Sjedinjenih Američkih Država, pa time postupno i takozvanog Zapadnog svijeta.

Silno se nadam skorom prijevodu na hrvatski jezik ove sjajne knjige, dragocjene poruke svim suvremenim ljudima, osobito židovskom svijetu. Dva su pritom problema: teško će se naći prevoditelj koji dovoljno dobro poznaje tematiku, dakle prije svega koji/koja okretno *barata* i engleskim i hrvatskim jezikom, osobito opsežnom stručnom terminologijom, koja će se pri tom prevođenju umnogome javiti kao neriješena u standardnom hrvatskom jeziku. Zatim, tu je problem što će naša takozvana kulturna javnost možda na ovaj prijevod gledati s visine, jer eto, radi se o stripovskom junaku, o margini na mapi navodne visoke kulture... Međutim, ovaj tekst je pravi iskaz ŽIVE kulture, svi-

jesti o fenomenu koji umnogome oblikuje živote svih nas, ma i posve nesvjesnih tog posrednog ali snažnog utjecaja.

Želim i nadam se da će se pred hrvatskim čitateljem ipak, možda i uskoro, naći ovo dragocjeno, u svojoj biti duboko i kvalitetno edukativno djelo židovskog autora na židovsku temu. Pritom, hoće li sadržaj i poruka ove knjige pokrenuti još jednu floskulu mržnje da „Židovi imaju previše moći”, da se „Židovi u sve guraju” – pa neka! Kada bi židovstvo i imalo super-moći i utjecaj kao što mu pripisuju antisemiti, neka bi bar svaka moć na svijetu bila utemeljena na takvom plemenitom temelju.

GRAFIČKI ROMAN MAUS

kao pokazatelj antisemitizma u suvremenim društvima

Antisemitizam je posvuda oko nas živ i (ne)zdrav, *hvala na pitanju*, samo se, donekle pritisnut demokratskim dosezima kulturnog čovječanstva, malo podaprao, depilirao, počešljao i umio... ali jednako nalazi svoje načine za ulazak u naše živote. Najotrovnije je kada djeluje, navodno, u namjeri za edukaciju mladih naraštaja, kada je, navodno, lišen protužidovskih osjećaja, kada je „samo brižan za osjećaje mladih naraštaja”...

Između bezbrojnih slučajeva, evo i ovog vrlo štetnog sprečavanja kvalitetnog obrazovanja upravo mladih naraštaja. U naše doba je prognan iz školskog sustava takozvanog modernog svijeta i slavni grafički roman autora Arta Spiegelmana *Maus : Pripovijest o preživjelima*. Spiegelmanove ilustracije, poput svojevrsne basne, Židove prikazuju kao miševe, a naciste kao mačke; putem tih simboličkih životinjskih likova on suvremenim naraštajima na jasan i svakome razumljiv način približava neusporedive strahote nacizma i Holokausta. Ovo remek-djelo jedno je od najvažnijih i najutjecajnijih grafičkih djela svih vremena.

Knjiga izlaže istinitu povijest internacije umjetnikovih roditelja u Auschwitzu, te kako se njegova majka ubila, nakon što je preživjela Holokaust. Serijski objavljivan od 1980. do 1991., strip je 1992. osvojio Pulitzerovu nagradu, te postao prvi i jedini grafički roman nagrađen ovom svjetski prestižnom nagradom. Ipak se taj strip našao na meti cenzora, već i prije novih konzervativnih kretanja u SAD-u i u drukčijim ideološkim društvenim okvirima: U Rusiji je zabranu donijela navodna ‘antinacistička’ cenzura, te je prodaja prekinuta jer je na naslovnici bio ‘nacistički kukasti križ’. I neke druge europske sredine su se osjetile

nelagodno prozvanima i pozvanima da zabrane ovaj strip, pa su razne poljske skupine protestirale protiv ovog književnog stripa, jer Poljake prikazuje kao svinje (premda je činjenica da su neki Poljaci, zapravo mnogi, surađivali s nacistima na provođenju Holokausta; a to nas, ne slučajno, vodi i do besmrtnog Orwella i njegovog raskrinkavanja lice-mjerja i totalitarizma u 1984., te, vrhunski ironično, upravo u *Životinjskoj farmi!*).

Sada je, pak, duboko u 21. stoljeću, školski odbor savezne države Tennessee, u Americi, ponosnoj kao predvodnici svjetske demokracije, izglasao zabranu *Mausa* u školskoj lektiri. Prosvjetna komisija je navela da knjiga sadrži „materijal koji nije prikladan za učenike, vulgarnost seksualne prirode i golotinju”. Međutim, jedina golotinja je sličica na kojoj je prikazana umjetnikova majka kada je pronađena u kadi netom nakon što si je na zapešćima prerezala vene, kao simbolična predstavница

mnogih preživjelih koji su se nakon Holokausta ubili, ne mogući živjeti s uspomenu. Ta tko bi mogao shvatiti kao prikaz 'seksualne prirode' minijturni prikaz ove tragične smrti u kadi, samoubojstva osobe preživjele Holokaust?! Knjiga je bila u nastavnom planu za osmi razred, za dob učenika kada je svako američko dijete već diljem raznih medija vidjelo snimke mnogo tisuća slika krajnje spolno eksplicitnih, među njima i dragovoljnih i nasilnih, silovanja, ubojstava, zlostavljanja, paleža, ratnih i civilnih okrutnosti, svakog drugog nasilja... Holokaust je bio drastičan, a ta djeca su dovoljno zrela da mogu i smiju učiti o povijesnoj drastičnosti provedbe toga promišljenog i pomno organiziranog masovnog istrebljenja cijelog jednog naroda, židovskog, nerazdvojnog dijela i samog američkog stanovništva...

Taj školski odbor smatra da djecu treba zaštititi od *nepotrebne vulgarnosti i golotinje, prikaza nasilja i samoubojstva, smeta što strip pokazuje 'naznake autokracije i fašizma'*. Djecu se mora sačuvati od učenja činjenica, pa Odbor zaključuje: "Ne umanjujemo vrijednost *Mausa* kao dojmljivog i smislenog književnog djela, niti osporavamo važnost podučavanja naše djece povijesnim i moralnim lekcijama i stvarnostima Holokausta. Naprotiv, zamolili smo naše administratore da pronađu druga djela koja postižu iste obrazovne ciljeve na način koji je primjereniji učeničkoj dobi." Kao da je tako lako pronaći zamjensko djelo slične svjetski neponovljive kvalitete i poruke! Čast tom okretnom verbalnom licemjerju Odbora, jer u pravom su cenzorskom duhu prije glasanja za potpunu zabranu knjige čak i razmatrali i opširno raspravljali o mogućnosti cenzorskog uplitanja u tekst djela, odnosno je li moguće redigirati osam primjera, kako su naveli, *grubog jezika* poput riječi 'prokletstvo!'. Sve to u naporu da se književno djelo prilagodi svjetonazoru koji potječe iz 19. stoljeća (i sam zapisnik sjednice sadrži čak 19 stranica).

Istodobno, nije slučajno što rastući konzervativni pokret diljem SAD-a, a i drugdje, u naše doba agresivno pokušava zabraniti kritičko poučavanje upravo povijesnih činjenica iz Holokausta. Jer taj pokret pokušava zapravo općenito spriječiti razvitak dječjeg MIŠLJENJA. Novi konzervativizam se oštro suprotstavlja (pokušava to činiti i sudski) i nastavnim programima koji iznose jasno i odavno dokazane prirodnoznanstvene činjenice o nastanku svemira i planeta Zemlje, o nastanku prirodnog svijeta na tom planetu, o evoluciji živih bića na tom planetu... i tako dalje. Pa se kao ravnopravna školska poduka uvodi takozvani 'inteligentni dizajn svemira' poznat i kao 'kreacionizam'. Raste religijski utjecaj na školski odgoj, donose se novi zakoni koji ograniča-

vaju znanstvenu nastavu, jer bi se zbog znanstvenih činjenica, navodno, neki učenici mogli osjećati 'nelagodno'.

Vijest o zabrani *Mausa* u školskom programu prenijele su velike medijske kuće na dan 27. siječnja, jer je, slučajno i gotovo mističnom ironijom, vijest stigla upravo na 77. obljetnicu oslobođenja Auschwitzta, datuma međunarodno prihvaćenog kao *Međunarodni dan sjećanja na žrtve Holokausta*. Tako se, ipak i unatoč ove cenzure, *Maus* našao na listi bestselera, jer zabrana je izazvala i radoznalost. Mnogi su reagirali, među njima je i Washingtonski Memorijalni muzej Holokausta Sjedinjenih Država objavio: "*Maus* je odigrao bitnu ulogu u obrazovanju o Holokaustu kroz upoznavanje stvarnih i osobnih iskustava smrtno stradalih žrtava i preživjelih. Predavanje o Holokaustu korištenjem knjiga kao što je *Maus* može potaknuti učenike na kritičko razmišljanje o prošlosti i vlastitim ulogama i odgovornostima u današnjici."

התלמוד
והש"ס

תלמוד

תלמוד

תלמוד

ירושלמי

ירושלמי

ירושלמי

Židovski narod
i država

ŽIDOVİ U HRVATSKOJ

Kao nacionalna manjina, Židovi su hrvatskome gospodarstvu, znanosti i kulturi pridonijeli mnogostruko više nego je njihov udio u populaciji. Korijene židovskih zajednica na hrvatskim područjima moguće je dokumentirano pratiti do antičkoga doba. I prije trajnijeg nastanjivanja, još u grčko doba, dospijevali su Židovi do obale istočnog Jadrana sporadično, najčešće kao trgovci i pomorci. U rimsko doba, u Saloni pored današnjeg Splita živjela je trajno naseljena židovska zajednica, a i u kontinentalne hrvatske krajeve dolazili su Židovi već tijekom rimskoga doba, prateći rimske vojne postrojbe kao liječnici i trgovci. Sve te zajednice, manje ili više prolazne, bile su malobrojne, premda su neke, kao ona u Saloni, ostavile i bitne arheološke tragove svoga boravka. Međutim, velikim društvenim promjenama s početkom srednjega vijeka, Židovi uglavnom nestaju s područja koja danas obuhvaća Republika Hrvatska i susjedna područja.

Prvi znakovi povratka javili su se u jadranskom području, te su se u doba renesanse ponovo na istočnojadranskoj obali javila stalna židovska naselja. U Dubrovniku, kao neovisnoj republici, židovska zajednica se naselila već u srednjem vijeku. Malobrojna, mirno je živjela baveći se trgovinom, osobito posredništvom u trgovini između Dalmacije i njezinog zaleđa, sve do Dunava. Velika promjena dogodila se samim krajem 15. stoljeća i sljedećih desetljeća, izazvana iznenadnim potpunim izgonom više stotina tisuća Židova s Iberijskog poluotoka, kao posljedica edikta o zabrani boravka nekršćanskih stanovnika na području španjolskih zemalja. Dio Židova pod tim pritiskom se preobratio na kršćanstvo, a izbjeglo židovsko stanovništvo tada se masovno se raselilo Mediteranom, osobito osmanlijskim područjima u blizini mediteranske obale, jer islam je u to doba njegovao visoku toleranciju prema neislamskim stanovnicima. Tako su se izbjegli španjolski Židovi anelili i u dva grada na hrvatskom priobalju, u Dubrovnik, gdje je zajednica već od ranije bila razvijena, te u Split. Dvije sinagoge koje su u ta dva grada sagradile

te dvije srednjovjekovne židovske zajednice, druga su i treća najstarija očuvana europska aktivna sinagoga. Nakon najstarije, praške Staro-nove sinagoge (13. st.), slijedi i danas radna sinagoga u Dubrovniku, sagrađena 1408. godine, te u Splitu, sagrađena 1500. godine.

O boravku Židova u kontinentalnim krajevima podatci su vrlo oskudni. Ipak je iz arhivskih dokumenata poznato da je mala židovska zajednica, koja je imala i sinagogu, u 13. i 14. stoljeću živjela u Zagrebu, ali ta zajednica nije bila dugotrajna. U krajeve između rijeka Save i Drave naselili su se Židovi tijekom prve polovine 15. stoljeća, gdje su svojim stručnim i obrtničkim znanjima i sposobnostima pogodovali razvitku trgovine i gospodarstva. U počecima svoga boravka, stoga ih većinsko stanovništvo uglavnom nije uznemiravalo nikakvim pritiscima. Međutim, jačanjem crkvenog utjecaja na ukupan društveni život, počeli su se javljati pritisci, koji su od sredine 15. stoljeća nadalje sve više jačali, sve do progona i izгона pojedinih židovskih zajednica iz mjesta u kojima su boravile. Od godine 1527. godine Židovi su potpuno izgnani iz Hrvatske i Slavonije, a od 1738. godine pogoršale su se Židovima i životne okolnosti u Dalmaciji, što je trajalo do 1806. godine, kada su prispile Napoleonove trupe i dokinule diskriminaciju Židova.

Pod utjecajem modernizacije europske političke doktrine, krajem 18. stoljeća i austrijski car Josip II. izdaje Patent o toleranciji, te se Židovi ponovo postupno smiju naseljavati u Hrvatskoj i Slavoniji. U te krajeve počele su se doseljavati uglavnom mlađe obitelji, koje su se bavile trgovinom, a broj pripadnika zajednice ili, kako se to nazivalo 'duša', u početku je bio malen. Uvjeta za ortodoksnu židovski život nije bilo, te ne čudi što su ove nove zajednice pretežno bile sljedbenice neoloških odnosno reformiranih smjerova, dolezeći iz sjevernijih zemalja u kojima su se prvo i javili reformirani židovski smjerovi. Građanska prava su židovske zajednice dobivale postupno, te sve do 1873. godine nisu bile izjednačene s kršćanskom većinom. Nakon toga, poboljšanje životnih uvjeta za Židove odrazilo se u rastu njihova broja: godine 1840. u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji bilo je 380 Židova, a samo tri desetljeća kasnije, 1870., već 10.000, da bi Židova u hrvatskim krajevima nakon Prvoga svjetskog rata bilo zabilježeno već 20.000 duša.

Tako je početkom 20. stoljeća počelo kratko 'zlatno doba' židovske zajednice u Hrvatskoj. U Zagrebu su Židovi činili četiri posto, a u Osijeku čak osam posto stanovnika, u hrvatskim krajevima djelovalo je 11 rabina i četiri židovske škole. Židovi su sudjelovali u svim zanimanjima, čak i u poljodjelstvu, što je u ostalim europskim krajevima bila rijetkost (jer je tijekom srednjovjekovnog doba Židovima bilo zabra-

njeno posjedovati zemlju, a često i raditi na njoj, te se u međuvremenu izgubila tradicija rada na zemlji). Ipak, najčešće su se Židovi uspješno bavili trgovinom na veliko i malo. Uskoro je sazeo naraštaj djece tih prvotnih doseljenika.

Njihovi roditelji uglavnom su tu djecu školovali, te se u jednoj generaciji promijenila profesionalna struktura židovskih građana, jer je starija generacija djecu slala na visoko školovanje. U tom 'zlatnom dobu' hrvatskog židovstva, od 200 hrvatskih odvjetnika, trideset su bili Židovi, a čak deset suci. Pedeset židovskih liječnika imalo je svoju privatnu praksu, brojni Židovi bili su gradski vijećnici, pa čak i gradonačelnici, a kao ugledni građani, zauzimali su i počasna mjesta u dobrotvornim organizacijama. U tada još pretežno ruralnoj hrvatskoj sredini, mnogo je Židova pokrenulo publicističku djelatnost i druge kulturne i sportske djelatnosti. Židovske žene pokretale su i razna ženska društva, unapređujući time i opći životni i kulturni okoliš hrvatske žene. U takvim društvenim okolnostima, jačih antisemitskih struja u hrvatskom okružju praktički nije bilo, te su se Židovi snažno akulturirali u hrvatsko društvo, pa i u hrvatske političke stranke, ponekad usmjerene i krajnje hrvatski patriotski. Nakon Prvog svjetskog rata i ujedinjenja jugoslavenskih zemalja u novu državu, nastalu na ruševinama prethodnog političkog poretka, Židovi različitih kultura, jezika, običaja i raznolikog gospodarskog statusa našli su se u zajedničkoj državi.

Međutim, općenito su pripadali srednjoj klasi i ostvarivali su snažan utjecaj na industriju, trgovinu, obrte i bankarstvo. Prema popisu stanovništva iz godine 1931., na vrhuncu židovskog 'zlatnoga doba' u jugoslavenskim zemljama, u Zagrebu je živjelo 12.315 ili čak 6,63 posto Židova, u Osijeku i Varaždinu bilo je čak oko 10 i više posto Židova, u Čakovcu skoro 15 posto, u nizu manjih gradova oko 5 posto. Državni poredak sprečavao je antisemitsko organiziranje, premda su se javljali pojedinačni antisemitski glasovi, koji su najavljivali nastanak ne tako dobrih vremena.

U okolnostima fašističke vlasti u nekim zemljama, osobito nakon rujna 1939. godine i početka Drugog svjetskog rata, Kraljevina Jugoslavija je 1940. godine donijela prve antisemitske zakone. U zagrebačkim židovskim općinama te je godine zabilježeno 9.367 osoba, od toga u aškenaskoj 8.712, u sefardskoj 625, ortodokсноj 130, uz procjenu da više od 2.000 židovskih osoba nije upisano u općine ili živi u mješovitim brakovima. Sljedeće godine, nakon okupacije i raspada Kraljevine Jugoslavije, uspostavom Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.) započeo je zločin progona Židova na temelju ustaških rasnih zakona. Ustaški

režim donio je odluke o legalizaciji pljačke sve židovske imovine (zakonski je proglašena 'državnom imovinom'), ukinuo je državljanstvo židovskih građana, donio odluke o uhićivanju i deportacije Židova svih uzrasta i oba spola u logore, gdje su umirali od gladi, bolesti, prisilnog rada i gdje su masovno ubijani na razne načine. Ustaški zločinački režim uništio je, u okviru Holokausta, više od 80 posto svih Židova s područja kojim je vladao, jer je njegova Nezavisna Država Hrvatska obuhvatila većina Hrvatske, te Bosnu i Hercegovinu). Dio Židova aktivno je sudjelovao u partizanskoj oslobodilačkoj borbi, a malobrojni spašeni su preživjeli uglavnom pod zaštitom partizanskog pokreta otpora i bijega na područje bez progona. Simboličan, ali ne manje bitan broj preživjelih, spašen je djelovanjem hrabrih pojedinaca, koje je Država Izrael nakon Holokausta odlikovala nazivom Pravednik među narodima svijeta.

Nakon što je 1948. godine osnovana Država Izrael, visoki postotak desetkovane židovske zajednice iz cijele oslobođene Jugoslavije odlazi tamo trajno živjeti, pomoći gradnji moderne države svojih drevnih predaka. U Jugoslaviji su ostali živjeti uglavnom preživjeli Židovi koji su sudjelovali u partizanskom otporu i njihovi bližnji, više skloni lijevim političkim opcijama. Oni su nakon 1945. godine nastojali obnoviti dio židovskog života i tradicije u svim krajevima nove jugoslavenske države. Do sada se, tijekom niza desetljeća, pa i nakon ponovnog ratnog raspada Jugoslavije i uspostave Republike Hrvatske 1991. godine, tek mali preostatak zajednice trudi održati židovsku tradiciju, pritom u ne uvijek idealnim političkim i društvenim okolnostima. U židovskim krugovima se procjenjuje da u Hrvatskoj danas živi oko 1700 Židova, međutim, taj je broj realno znatno manji. U općem popisu stanovništva za 2011. godinu u Hrvatskoj se 509 građana izjasnilo da je židovske narodnosti, u 2021. godini taj je broj dalje opao na 410. U Zagrebu se na popisu stanovništva 260 građana izjasnilo kao Židov/Židovka po nacionalnosti. Nedvojbeno jest da je realan broj nešto veći, ali to je samo pokazatelj da mnogi iz statistike židovskih zajednica oklijevaju javno se iskazati kao osoba židovske nacionalnosti, što više govori o stanju države u kojoj ova mala, korak po korak nestajuća židovska zajednica živi i još uvijek djeluje, nego o njoj samoj. Građani kojima su bake i djedovi, majke i očevi... bili Židovi, sa svim strašnim iskustvima koje je to nosilo, danas se ne žele javno izjasniti kao Židovi. Tu nastaje razlika između proizvoljnog i napuhanog navodnog broja članova židovskih zajednica u Hrvatskoj, prema službenom broju deklariranih Židova s popisa stanovništva. Ovo zlokobno svjedoči o kratko rečeno barem nelagodi, ali ne i strahu... o lošoj općoj društvenoj klimi, jer često i prečesto se susreće otvoreniji

otrovni antisemitizam, a još češće onaj podli i licemjerni, s figom u džepu... Test „lakmus papirom” za prepoznavanje društvenog antisemitizma, u našoj sredini je problematične boje. Ništa pritom ne mijenja činjenica što se u vrhu kulturne i znanstvene Hrvatske našla nekolicina javno eksponiranih Židova... jer ni oni, svakodnevno, ne mogu od sebe otkloniti ‘pehar ovaj’ pun kiseline.

OSTVARENJE SNA DUGOG 2000 GODINA: STARO-NOVA DOMOVINA IZRAEL:

Dok god židovska duša u srcu duboko žudi, a pogled nam je okrenut ka Istoku, prema Cionu, neće nestati naše nade, našeg nadanja dugog dvije tisuće godina: da ćemo biti slobodan narod u svojoj zemlji, zemlji Ciona i Jeruzalema.

Izraelska nacionalna himna Hatikva (Nada)
- stihovi su spjevani prije proglašenja Države Izrael -

Čudesno je ostvarenje moderne Države Izrael, jer za njega je plaćena najveća cijena koju je židovski narod ikada podnio u svojoj teškoj i često tragičnoj povijesti. Proglašenje Države Izrael, u svibnju 1948. godine, umnogome je u međunarodnoj zajednici dopušteno kao znak pokajanja naroda svijeta zbog pretežne ravnodušnosti kojom su države sudionice otpora protiv nacizma dočekale i promatrale umorstvo šest milijuna Židova u Holokaustu. Čak i za nevjernike, nastanak moderne židovske države značio je ostvarenje čuda. I sam prvi premijer Izraela, David Ben Gurion, nevjernik i čvrsti realist, izjavio je tada da „u Izraelu, ako si realist, moraš vjerovati u čuda”. A pred kraj života izjavio je i da se bez čudesnog utjecaja Svemogućeg Stvoritelja ne bi ostvarila obnova židovske države, koja se nakon rimskog razaranja u prvom stoljeću nove ere i tijekom sljedećih gotovo dvije tisuće godina, činila zauvijek izgubljenom.

U starini grčko-rimskog svijeta, nakon duge strane poganskih vlasti, prvo grčke, pa zatim rimske, konačna rimska pobjeda nad malim pobunjeničkim židovskim narodom završila je uništenjem i posljednjih tragova onoga što je u okviru tadašnjega Rimskog Carstva predstavljalo židovsko autonomno pravo na njegovanje svojih religijskih i nacionalnih posebnosti. Država je bila uništena, Rimljani su izorali i zasolili tlo

na kojemu je dotad stajao Jeruzalem i njegov Hram, kako se na tome mjestu više nikada ne bi podigao sveti židovski grad. Na tome su mjestu podigli novi, rimski grad, nazvan latinskim imenom Aelia Capitolina.

Hram je bio uništen i opljačkan, sveti zlatni predmeti iz njega odneseni u Rim, gdje su ga pljačkaške vojne postrojbe s ponosom prikazale na i danas sjajno sačuvanom trijumfalnom luku pobjednika nad židovskom državom, rimskog vojskovođe Tita. Svećenstvo iz jeruzalemskog Hrama, sjedišta židovske vjere i bogoslužja, prognano je i poubijano, samo je njegov malen dio izbjegao u malo mjesto Javne, pribježište koje je uskoro omogućilo preživljavanje židovstva u svijetu. Velik dio stanovnika ubijen je, drugi su se ili razbježali ili pali u rimsko roblje i odvedeni u Europu. U toj unitarno i obvezno kršćanskoj sredini, postali su Židovi jedinom nekršćanima, da bi zatim stoljećima zbog toga bili progonjeni i zlostavljani. Petnaest i više stoljeća progona dovelo je Židove kao prezrene građane do prosvijećenog 20. stoljeća, ali tada je na temeljima starih mržnja Holokaust gotovo potpuno uništio židovski narod. Vjera u povratak u staru domovinu, nikada napuštena, postala je dotad ipak sve više mit, a ne stvarna nada.

Ipak, vjerovao netko ili ne vjerovao da se svijetom upravlja s Neba, ni jedan među današnjih 13 do 14 milijuna svjetskih Židova ne ostaje ravnodušan prema riječima proroka Izaije, koji opisuje obnovu židovske države, koja je u naše doba, nakon dvije tisuće godina, iz kamene pustinje i močvare pretvorena u zeleni vrt. Biblijski prorok Izaija kao da u proročkom nadahnuću vidi one svoje bijedne, iz Holokausta preživjele sunarodnjake, objavljuje Božju volju: „Kada jadni i bijedni traže vode, a nema nikoga da im ju pruži, i jezik im se od žeđi osuši, ja, Vječni, čut ću ih, ja, Bog Izraelov, neću ih napustiti. Pustit ću rijeke s uzvisina, otvoriti izvore u dolinama, u divljini ću načiniti jezero i u suhoj zemlji vrela. U pustoši ću zasaditi cedar, akaciju, mirtu i drvo maslinovo, u pustinji ću postaviti zimzelen i bor i šimšir uz njih, tako da svi mogu vidjeti i znati i spoznati i razumjeti da je to učinila ruka Božja, da je Izraelov Sveti to stvorio.”

ŽIDOVI I ŽIDOVSTVO MEĐU NARODIMA SVIJETA

Začudo, premda je tijekom više desetljeća upravo religija nedvojbeno čuvala židovski narod kao jedinstvenu naciju, obnovu židovske države je u moderno doba pokrenula velika sekularna struja u svjetskom židovstvu: politička ideja Teodora Herzla i njegovih sljedbenika o potrebi da se svi Židovi, razasuti svijetom, vrate u svoju drevnu domovinu, Izrael. I hrvatski i izraelski narod imaju postotkom golemu dijasporu, ali dok je Hrvatska povijesno mnogo mlađa zemlja, Izrael, pa tako i njegova dijaspora, potječe iz drevnog doba, tako drevnoga da ga već sam biblijski tekst opisuje kao povijesnu posljedicu asirske i babilonske provale u staru židovsku državu.

Donedavna, temelj židovskog identiteta je bio u zajedničkoj religiji, a od nastanka modernoga doba sve se više javlja i jača osjećaj nacionalnog identiteta utjelovljenog u osjećaju za Državu Izrael. U naše doba, Izrael je vratio svoju državnost: Država Izrael je židovski dom, unatoč i danas još golemoj dijaspori. Otuda dolazi i uglavnom jak osjećaj odanosti prema židovskoj domovini, premda oko polovine svih svjetskih Židova ne živi trajno u njoj, mnogi se zacijelo nikada neće u nju potpuno vratiti, a mnogi ju čak nikada nisu ni posjetili. Izrael je svet i vjernicima i nevjernicima, svakome na svoj način. Premda je iraelski građanski zakonik tekovina civilnog društva (naslijeđena uglavnom od britanske uprave u godinama 1917.–1948.), ali na samo tlo i zemljine plodove odnose se vjerski zakoni, koji osiguravaju i zaseban sveti status Zemlje.

Vjerovanje u moćno plemensko zaštitničko božanstvo nije bila rijetkost već prije pravilo među susjednim narodima u rano doba židovskog naroda, ali se sa židovskim vjerovanjima prvi put javilo vjerovanje u Jednog Jedinog, svemoćnog i pravednog Boga, Stvaratelja i Vladara svijeta, koji naređuje moralno, čovjekoljubivo postupanje, a kažnjava prekršaje takvog postupanja. Ovo je bitno utjecalo na mnogo kasniji

nastanak drugih dviju velikih svjetskih jednobožačkih religija: kršćanstva i islama. Sljedbenici ovih religija čine najveći dio današnjeg svjetskog stanovništva. Kako je došlo do toga da najstarija od ovih, Bogom objavljenih religija, do danas ostane toliko malobrojna između dvije mlađe i mnogobrojne? Razlika koja je do toga dovela jest u teološkom temelju, jer dvije mlađe religije su utemeljene u teološkom stavu širenja na što veći broj ljudi, primjerice u kršćanstvu to je teologija Radosne vijesti. Nasuprot tome, židovska se teologija temelji na izabranosti židovskog naroda, na vječnom savezu Boga sa svojim izabranim ljubimljenim židovskim narodom. Upravo zato ni odgovor na pitanje 'tko je Židov' nije jednostavan, jer židovstvo svakako nije vezano uz etničko i rasno podrijetlo nego uz vjerski identitet. Židovski narod je u svijetu jedan od etnički (u modernom smislu 'genetski') najheterogenijih svjetskih naroda. Jer ne postoji 'židovska krv', već rođenje od židovske majke ili ispravno preobraćenje na židovstvo. Židovstvo je stoga prije svega način života, poštovanje svih Božjih odredaba, čuvanje svetosti židovske zajednice pred Bogom, odgovornost jednog Židova za ponašanje drugih Židova na svijetu.

Suvremena znanost, doduše, pronalazi gene koji u krvi pojedinca koji označavaju manje ili više tragova o podrijetlu iz tradicijskih židovskih zajednica u sjeveroistočnoj Europi i na Iberijskom poluotoku, ili iz neke druge tipično 'židovske' sredine i predjela. Ali uza svu tu genetsku heterogenost, Židovi nedvojbeno jesu jedan narod, upravo kako su predstavljeni u Bibliji, jer svaki narod povezuje bitna odrednica: osjećaj zajedničkog identiteta.

Židovstvo je tijekom povijesti toliko pridonijelo čovječanstvu da bi svijet danas bez tog prinosa postao potpuno neprepoznatljiv nekome tko ga nije vidio dulje vrijeme, primjerice od doba egipatskih piramida... Drevna židovska kultura živi i danas neprekinutim kontinuitetom i snažnim intenzitetom, ono je i danas živuća drevna kultura, dok su velike kulture drugih starih naroda, kao egipatska, grčka, rimska, ranokršćanska, babilonska... i druge stare kulture, u međuvremenu nestale sa svjetske scene; možemo ih proučavati samo kao izložke u arheološkim i povijesnim muzejima. Ali židovski narod potječe iz doba starih velikih ranih povijesnih kultura i živ je do danas, čuvajući svoje značajke tijekom tisuća godina.

Malo tko u današnjem svijetu od osam milijardi ljudi nije čuo za Židove i židovstvo, mada se o tome prečesto zaključuje, pa i sudi, uz premalo znanja i ponekad s mnogo predrasuda. Tko su Židovi, jesu li oni narod, rasa, religija, kultura, ili nešto drugo? Ovaj drevni, do danas

razmjerno mali narod, opstao je do unatoč bezbrojnim teškoćama i tragedijama koje su ga trajno obilježile. Kako je do toga došlo, tko je Židove sačuvao od propasti koju mu mnogi prečesto žele? Možda je najtočniji kratak odgovor na to pitanje dao je češki pisac Milan Kundera (umro 2023. godine), pomalo u šali, ali umnogome i u zbilji, govoreći da je židovstvo do danas preživjelo stoga što se 'židovska religija čvrsto drži za svoje ljude kao što se morska školjka drži za svoju kamenu podlogu'.

Kako židovstvo vidi sebe i svoju ulogu u svijetu? Prije svega se vidi kao Božjeg partnera u usavršavanju svijeta, prema ulozi koju je Bog dao Židovima u Tori (biblijskom Petoknjižju), dakle u prvih pet knjiga hebrejske Biblije. Temeljna načela židovske religije snažno su do danas utjecala i na druga društva, gotovo na sav svijet; donijela su, prvi put u čovjekovoj povijesti, sveobuhvatni zakon o jednakom pravnom položaju svakog čovjeka, neovisno o njegovom društvenom položaju ili bogatstvu. Židovi su za zadaću učitelja etike među narodima opremljeni i odgovarajućim alatima: svetim tekstovima u kojima se prvi put u povijesti čovječanstva očituje božanska naredba za uspostavu opće društvene pravednosti, za jednakim postupkom i prema siromahu i prema kralju. Tim neusporedivim moralnim prinosom židovstvo je svijetu pružilo mjerilo moralnosti toliko vrijedno da ga se diljem svijeta poštuje i danas, bilo kao religija ili bilo kao temelj općeprihvaćenog pravnog sustava. Danas, nakon prve petine dvadeset prvog stoljeća, među skoro osam milijardi ljudi na našem planetu brojimo samo oko trinaest do četrnaest milijuna Židova, pa ipak teško je pronaći čovjeka koji nije čuo za Bibliju.

Biblija je najstarija židovska pisana riječ, znanje o njoj ušlo je u sve svjetske kulture, stoga Židovi i židovstvo u brojnim društvenim sredinama privlače neusporedivo više pozornosti nego je njihov udio u općem svjetskom stanovništvu. Manje je od dva Židova je na svakih tisuću stanovnika našeg planeta, ali je prinos toga razmjerno malog naroda nemjerljiv u kulturi i znanosti i umjetnosti čovječanstva od samih početaka organiziranih društava do danas. Religija židovskog naroda, nastala prije gotovo četiri tisuće godina kao plemensko vjerovanje skupine srodnika u svoga zajedničkog zaštitničkog Boga, toliko je utjecala na ukupnu svjetsku kulturu da današnji svijet ne bi postojao u nama prepoznatljivom obliku kada bi se iz njega, nekim čudom, odstranio sav židovski prinos.

Najstariju povijest Izraela čitamo već, svakako uz nešto mitoloških dodataka, u samoj knjizi hebrejske Biblije ili, europski rečeno, Starog

zavjeta. Država je trajala od oko 11. stoljeća prije nove ere, od doba takozvanih sudaca, to jest civilnih, izabраниh narodnih vođa, putem političkih previranja, sve do vladavine dvaju najvećih kraljeva židovske povijesti, Davida i njegovog sina Salomona. Kralj David je snovao gradnju veličanstvenog Hrama u svojoj jeruzalemskoj prijestolnici, a njegov sin i nasljednik, Solomon je taj san ostvario. Oba su ta kralja živjela uobičajenim životom drevnih bliskoistočnih i istočnomediterranskih vladara, kako opisuje i sam biblijski tekst obiju Knjiga o kraljevima: borili su se protiv suparnika u unutrašnjim redovima podjednako koliko i protiv susjednih naroda i plemena. Kao sin prvog velikog židovskog kralja, koji se još uspješnije od oca nametnuo suparnicima, Solomon je postao još slavnijim kraljem. Čuvao je područja koja je njegov otac bio osvojio od starih susjednih naroda, od kojih ni traga već tisućljećima nema na svijetu, ali istodobno je njegovao učenost, mudrost i blagost u upravljanju.

Tradicija, ne samo židovska već i kršćanska i islamska, prikazuje Solomona kao najmudriju osobu svoga doba i jednoga od najmudrijih ljudi svih vremena. Mnogo je židovskog pripovijedanja o Solomonovoj neizmjerljivoj i neusporedivoj mudrosti i pravednosti, a neki od motiva našli su svoje mjesto i u biblijskom tekstu, poput pripovijesti o neusporedivo mudroj Solomonovoj presudi dvjema ženama koje su obje tvrdile da su majke jednog te istog djeteta. Drugi pripovjedni motivi o njegovoj mudrosti sačuvali su se u narodnom pripovijedanju, a Solomonov život je u novije doba postao i čestim nadahnućem modernim autorima na biblijske teme.

Zbog unutrašnjih nesuglasica i stranih agresija, nakon Solomona je opadala snaga židovske države. Pred kraj prvog stoljeća nove ere, Rimsko Carstvo ju je potpuno uništilo i opljačkalo, razrušilo je jeruzalemski Hram i pobilo velik dio stanovnika, a preživjele su odvučli u roblje. Većina današnjih europskih Židova, kasnije raseljenih i drugim dijelovima svijeta, potječe od toga rimskog roblja i od onih malobrojnih već u rimsko doba živućih židovskih enklava, diljem Carstva, od Rima i Hispanije, današnje Španjolske, do sjevernijih krajeva, današnje srednje i istočne Europe. Te krajeve Talmud, židovska starovjekovna mješavina opće enciklopedije i zakonodavnog teksta, naziva Aškenaz, što se danas obično prevodi kao Njemačka, jer se odnosi na moderne krajeve njemačkog govora. I neke druge, malobrojne židovske zajednice, ostvarile su i sve do danas ostvaruju mnogostoljetni život i u najudaljenijim krajevima, sve do Indije i Kine, te Etiopije. Tamo su nastajale u raznim drevnim povijesnim razdobljima, dok se u naše doba uglavnom nastoje

spojiti s glavinom židovstva, često i povratkom u Državu Izrael nakon mnogih stoljeća u dijaspori.

Glavnina židovstva nedvojbeno se nakon propasti židovske države u prvom stoljeću nove ere našla u Europi, ali u učenosti i dalje je prednjačila babilonska dijaspora, odnosno skupina uglavnom učenih Židova, koja se nije vratila u domovinu nakon prestanka biblijskog babilonoskog ropstva. Tako su tijekom sljedećih nekoliko stoljeća u Babilonu djelovale talmudske akademije i nastao je temeljni sveti spis, Talmud, tradicijski prihvaćen kao Usmena Tora. Židovi su, zajedno s drugim rimskim građanima, proživljavali krizu opadanja Carstva, da bi konačno, u sumornoj Europi paloj pod navalama valova barbara, iskusili neočekivane nove strahote. Nova prijetnja bila je nova religija, kršćanstvo, tek nedavno pridošlo u Rim s istoka, iz same židovske domovine. Ex oriente lux – svjetlost dolazi s istoka, bila je latinska uzrečica koja se prvotno odnosila na izlazak Sunca na istočnom obzoru, ali u trećem stoljeću nove ere, kada se nova religija u dotad poganskom narodu počela širiti brzinom požara, označavala je tu novu religiju, kršćanstvo. Naziv mu je nastao od titule novog mesije, Krista, inače rođenog Židova imenom Ješua ili, u grčkom izgovoru, Isus, oko čijeg života i smrti su njegovi prvi sljedbenici, svi odreda rođeni Židovi, stvorili novo vjerovanje. Rimske su vlasti političke postavke te 'sekte' smatrale ugrozom društvenog sustava, jer kršćani su, zapravo, pozivali na neku vrstu revolucije, na uzdizanje obespravljenih: žena, djece, robova..., te očito i na ukidanje panteona rimskih božanstava i uvođenje vjerovanja u Jednog Jedinog Boga. Stoga su poganske vlasti progonile kršćane, jednako i Židove i donedavne pogane. Međutim, širenje novog vjerovanja je ubrzo izdiglo novu religiju iz kruga progonjenih, dijelom zahvaljujući i potlačenim kategorijama stanovništva, koje su ga stoga oduševljeno prihvatile. Tako je već 313. godine prestala zabrana obnašanja kršćanskih obreda. Istodobno, u povijesnoj krizi opadanja Carstva, na kršćanstvo je carska vlast počela gledati kao na očit ujedinjavajući faktor, te je za manje od 70 godina od trenutka legalizacije nova religija postala jedina dopuštena. Svi građani su prekonoc najkasnije godine 395. morali postati kršćanima, pripadnicima Crkve, barem u javnom iskazu. Židovi su se u toj situaciji našli kao jedini nekršćani. Od donedavna progone, Crkva je prekonoc postala progoniteljicom.

Od ranog 5. stoljeća, to jest od samog početka svoga u potpunosti vladajućeg položaja, pokrenula je Crkva pohod protiv Židova, iz jednog jedinog razloga, što tvrdoglavo nisu pristajali svoga sunarodnjaka Isusa prihvatiti kao mesiju. Židovi su se uporno i dalje nadali dolasku mesije,

ali onakvoga kakvog su najavili biblijski proroci, čovjeka (nipošto bogočovjeka) čiji će dolazak svatko moći primijetiti, jer njegovim će dolaskom prestati svi ratovi, sva zlostavljanja, sve nepravde... a to se dotad očito nije dogodilo. Ipak je židovstvo u Europi preživjelo, uza sve progone i teškoće, tijekom sljedećih 14-15 teških, često i tragičnih stoljeća. Europa se povijesno neizbježno društveno mijenjala: u 18. i, osobito, u 19. stoljeću, europske židovske zajednice su doživljavale postupnu emancipaciju.

U tim okolnostima i na tom novom duhovnom temelju, razvila se Haskala, pokret za židovsko prosvjetiteljstvo, koji se zalagao za izlazak židovstva iz stoljetne, velikim dijelom i dragovoljne kulturalne izoliranosti. Nastala u doba općega prosvjetiteljstva i buđenja demokratskog duha u Europi, Haskala je u mnogome utjecala na početak snažnog uključivanja Židova u društvene tokove. Mnogi Židovi su se europeizirali i u svakodnevnom obiteljskom životu: religija – koja je u životu tradicijskog Židova imala ne samo središnje mjesto, već je svakodnevno bila nazočna u praktično svakom njegovom činu – kod velikog postotka srednjoeuropskoga židovskog puka postupno se ograničila na subotu, tradicijski dan pobožnosti, šabat. Vjera otaca ostala je formalna, europeizirani život, pa čak i formalno prihvaćanje krštenja, postali su realnost. Time je i svakodnevni život židovske zajednice, poput održavanja kućanstva, odijevanja, tjednog životnog ritma, odgoja i školovanja djece, ambicija koje su roditelji gajili za tu djecu, počeo posve nalikovati životu kršćanske većine. Mnogima neočekivano, u turbulentnim godinama nakon Prvog svjetskog rata, u okviru krajnje lijevih i krajnje desnih političkih gibanja, kriza je iznjedrila stranku koju će povijest kasnije nazvati nacističkom, s vođom kojeg će povijest kasnije prepoznati kao najgoreg masovnog počinitelja genocida nad Židovima, razvojačenog njemačkog vojnika, besprizornika i talentiranog govornika, Adolfa Hitlera. Njegova prva opsesija, osim one neostvarenog umjetnika, bila je ostvarenje gospodarenja svijetom navodnog germanskog natčovjeka, što će ostvariti istrebljenjem svakog pojedinog Židova kojega bi se mogao dočepati, sve do potpunog nestanka židovstva sa svijeta.

Tako se, nakon sve tragične židovske povijesti, u prosvijećenom 20. stoljeću dogodilo nezamislivo: Holokaust, istrebljenje, organizirana i sustavno zadana stravična smrt šest milijuna Židova oba spola i svih uzrasta. Smrt mnogih rođaka i prijatelja pogodila je praktično čak i svaku židovsku obitelj koja je tada već bila raseljena u Europi, Izraelu (tada britanskoj Palestini) i svijetu, izvan dohvata nacističkog stroja za istrebljenje Židova. Pa ipak, ovo je probudilo i savjest čovječanstva, te se

ostvarila spasonosna ideja Theodora Herzla, potpomognuta britanskim ministrom Balfourom i mnogim drugim svjetskim političarima: u svibnju 1948. osnovana je moderna država židovskog naroda, na području stare.

Cijena kojom je to postignuto plaćena je i životima šest milijuna žrtava Holokausta, ali ova neizreciva žrtva omogućila je Židovima, kako pjeva i sama izraelska himna, da nakon 2000 godina upornog nadanja, ostvare život kao 'slobodan narod u svojoj zemlji, zemlji Ciona i Jeruzalema'. Zemlja je u Izraelu kupovana, čak i više puta uzastopno kupljena, od dugotrajnih prethodnih arapskih držatelja, kupovana je i otkupljena prilozima iz cijele dijaspore. Na to se prečesto zaboravlja čak i u židovskim krugovima, a naravno taj se zaborav rabi i teško zlorabi u nekim drugim krugovima i okolnostima.

Arapska manjina u Državi Izrael broji nešto iznad 20 posto i golemu većina izraelskih Arapa zadovoljna je i sretna što može živjeti i raditi u toj zemlji zapadnjačkog tipa demokracije, arapski je čak drugi službeni jezik, uz temeljni jezik židovskog naroda, hebrejski. Udio gradskog stanovništva u Izraelu je više od 90 posto, što govori o visokorazvijenoj modernoj državi, pritom i državi s golemom poljodjelskom proizvodnjom. Prirodni priraštaj izraelske židovske populacije je visok, za razliku od priraštaja u židovskim zajednicama u dijaspori, gdje je izrazito nizak, čak negativan. Ali ništa u židovskoj političkoj povijesti nije idilično, pa Medinat Israel – Država Izraelova, židovska domovina od proglašenja 1948. godine doživljava teške dane sve do danas. Ipak, ostvarenje moderne židovske države bilo je takvo čudo, da i pobožni i sekularni Židovi ne ostaju ravnodušni na biblijske riječi proroka Izaije, koje su se ostvarile tek nakon golemog danka, gotovo nestanka židovskog naroda u Šoi – Holokaustu: „Kada jadni i bijedni traže vode, a nema nikoga da im ju pruži, i jezik im se od žeđi osuši, Ja, Vječni, čut ću ih, Ja, Bog Izraelov, neću ih napustiti. Pustit ću rijeke s uzvisina, otvoriti izvore u dolinama, u divljini ću načiniti jezero i u suhoj zemlji vrela. U pustoši ću zasaditi cedar, akaciju, mirtu i drvo maslinovo, u pustinji ću postaviti zimzelen i bor i šimšir uz njih, tako da svi mogu vidjeti i znati i spoznati i razumjeti da je to učinila ruka Božja, da je Izraelov Sveti sve to stvorio.” Naravno, nevjerojatno marljiv rad modernih Izraelaca očito bitno pomaže Bogu u toj velikoj zadaći pretvaranja njihove male, donedavna besplodne domovine, u modernu urbanu i zelenu bliskoistočnu oazu, u jednu od vodećih svjetskih zemalja u znatnosti i tehnologiji.

POSTANAK I OPSTANAK ŽIDOVSKOG NARODA U SVIJETU

Mnogi pravni sustavi nastali su u drevnim društvima, pa je i židovski sustav mnogo preuzeo od tih svojih prethodnika, ali se tek u drevnom židovskom društvu javilo pravno načelo da se društveno povlaštenim građanima sudi jednakom mjerom kao i siromašnima i robovima. I današnje demokratsko načelo da se zakoni donose većinom zainteresiranih, potječe iz istog drevnog židovskog sustava upravljanja državom i društvom.

Židovska tradicija bilježi nastanak naroda prije više od tri tisuće i tristo godina. Premda je većina potomaka židovskih pojedinaca sačuvala svoj nacionalni identitet, danas se pripadnici toga nevelikog naroda među sobom krajnje razlikuju jezicima kojima govore u svakodnevnom životu, običajima, pa i bojom kože, koju u židovskom narodu nalazimo u svim nijansama kakvima se odlikuje sav svjetski ljudski rod.

Tako Židovi pripadaju i različitim političkim i religijskim usmjerenjima, od najkonzervativnijih do najliberalnijih svjetonazora, od krajnje tradicijskih i pobožnih smjerova do onih koji su napustili religiju, pa čak i tradiciju svojih predaka. Raseljeni svijetom od starine, uronjeni su u veliku svjetsku različitost kultura i običaja, dijeleći život s većinskim stanovništvom u brojnim nacionalnim državama u kojima žive. Jer danas tek nešto više od polovine svjetskih Židova živi u matičnoj državi Izraelu, mnogi i tek odnedavna, dok je druga polovina u većem ili manjem broju rasuta diljem svijeta.

Kako je došlo do toga da je sve do polovine dvadesetog stoljeća golema većina Židova živjela izvan Izraela, svoje drevne domovine, u kojoj su prije više od tri tisuće godina postali narod? Drevnu, najraniju povijest te rasutosti diljem tada poznatoga svijeta, pripovijeda biblijski tekst hebrejske Biblije, europski nazvane Starim zavjetom, prije svega u prvih pet knjiga, Petoknjžju ili, hebrejskim izvornikom, u Tori. Početak

drevne povijest židovskog naroda i njegove bliskoistočne domovine možemo upoznati čitajući te poetske biblijske riječi, ali još i jasnije u proznim riječima znanstvene povijesti. A one se umnogome podudaraju, ako ne ranije, onda od jedanaestoga stoljeća prije nove ere, kada se na istočnoj obali Mediterana od niza srodnih plemena oblikovao židovski narod.

Jer i sama Biblija, prvo i osnovno pisano blago židovskog naroda, počinje hebrejskom riječju *Berešit – U početku...* Početci židovskog naroda nastavljaju se na još starije istočnomediteranske kulture, te ne čudi što korijene biblijskih motiva nalazimo u arheološkim ostatcima tih kulture. Drevni izvor židovstva tako nalazimo, kao i u drugih drevnih kultura – egipatske, grčke, rimske, susjednih prednjoazijskih i sjevernoafričkih kultura... – u krugu narodne legende i mita, kao simboličkog odraza kolektivnog narodnog pamćenja stvarnih povijesnih događaja. Židovski mitovi se stoga uklapaju u skup mitova brojnih naroda o stvaranju svijeta, o općem potopu i drugim srodnim, pa često i zajedničkim narativima drevnih kultura.

Ali se židovstvo svojim prepoznavanjem Jednoga Jedinog, posve duhovnog Boga, Stvaratelja i Vladara svemira, već vrlo rano, u brončano doba, izdvojilo iz niza mitova ostalih naroda. A znanost, donekle u suprotnosti s od starine prihvaćenim jedinstvenim i nepromjenjivim biblijskim tekstom, otkriva i dublje slojeve starih židovskih vjerovanja i drevnih tekstova. Oni svjedoče, ipak, o drevnim mnogobožaćkim praksama, posve sličnim susjednim drevnim narodima i plemenima. Tragove ovoga nalazimo u gromkim pozivima biblijskih proroka za napuštanje takvih mnogobožaćkih običaja. Jer, najdrevniji Židovi svoga su Jedinog Boga smatrali svojim plemenskim zaštitnikom, jačim od božanstava drugih naroda, ali nisu dvojili oko postojanja i drugih božanstava, od božanskih zaštitnika drugih plemena do sile prirodnih pojava, poput poljodjelskih božanstava vjetera, vode, poplave, prikupljanja uroda.

Temeljni mit o postanku židovskog naroda zasniva se prije svega na biblijskoj temi o spašavanju židovskog naroda iz ropstva u drevnom, mnogobožaćkom Egiptu. Ovo spašavanje izveo je Bog, koji je zadaću vode naroda osobno predao Mojsiju, najvećem proroku i učitelju židovskog naroda. Spašavanje iz egipatskog ropstva temeljni je teološki motiv, narativ vjerovanja i liturgije, te se smatra najvažnijim događajem u povijesti stvorenog svijeta. Nakon tog spašavanja, Židovi su u pustinji od skupine daljnjih rođaka nastanjenih i porobljenih u Egiptu, postali narod. Izabrali su Boga i On je izabrao njih, te im je za sva vremena obećao

zemlju Kanaan, na istočnoj obali Mediterana, kasnije poznatu kao Erec Israel – Zemlja Izraelova. Tek tu, ili već tu, počinje i znanstvena povijest židovskog naroda, jer je tada s protopovijesne scene stupio na povijesnu.

Bezbrojni bogati arheološki ostatci svjedoče da je, na istom mjestu na kojemu je danas moderna židovska država, u 11. stoljeću prije nove ere nastala prva židovska država, ni u čemu zaostajući za susjednim državama, s veličanstvenim Hramom u glavnom gradu Jeruzalemu. Međutim, od samog početka državu su morale i unutrašnje brige i vanjske ugroze, jer s istoka je tijekom stoljeća naišlo više valova osvajačkih prodora. Država je oko 720. godine prije nove ere pala pod najezdom Asiraca, koji su ju opljačkali i uništili velik broj stanovnika. Tada je nastala prva velika dijaspora: mnogo je Židova pred asirskim uništavajućim prodorom pobjeglo na zapad, prije svega u sjevernu Afriku. Nakon oporavka, nastupila su dva snažna židovska krakha, David i Solomon, pod čijim vladanjem je Izrael postao snažna i razvijena država, usporediva s mnogo moćnijim susjedima.

Ali se zbog unutrašnjih teološko-političkih nesuglasica država uskoro raspala na dva dijela: Izrael na sjeveru i Jehudu, s glavnim gradom Jeruzalemom, na jugu. Godine 586. prije nove ere Jehuda je pala pod najezdom Babilonaca, Hram i Jeruzalem su opljačkani i uništeni, narod masovno kao roblje odveden u Babiloniju, kako čitamo i u biblijskom tekstu. Ipak su Židovi i u Babilonu, unatoč teškoćama života u progonstvu, postali cijenjenim i uspješnim građanima. Mnogi se čak nisu željeli vratiti u domovinu kada se za to ukazala mogućnost padom Babilonije pod novom istočnom silom, Perzijancima. Ipak se u domovinu vratilo oko sedamdeset tisuća ljudi, pod vodstvom proroka Ezre. Valja se sjetiti da je ljudi na svijetu u to doba bilo mnogo puta manje nego danas, pa je, prema današnjim mjerilima, razmjerno malen broj povratnika iz babilonskog ropstva mogao obnoviti život u državi. Do 515. godine prije nove ere obnovili su Jeruzalem i Hram, vjerski i društveni život se vratio punom snagom, ali država se više bogatstvom nije mogla mjeriti s bogatijim susjedima. Tako je u gospodarski i kulturno naprednom Babilonu i dalje napredovala zajednica potomaka nekadašnjeg babilonskog roblja. Do dotad neslućenih visina uzdiglo se židovsko religijsko umovanje i studiranje svetih spisa na akademijama u velikim babilonskim gradovima. Nastali su tamo tekstovi koji će do danas određivati židovstvo, prije svega Babilonski Talmud, djelo više naraštaja babilonskih židovskih učenjaka, koji su komentarima na temelju Tore – biblijskog Petoknjžja – stvorili temelj svega što nam je danas znano kao rabinsko židovstvo. Ovo djelo je napisano na aramejskom jeziku,

govornom babilonskom jeziku srodnom hebrejskome, koji se u doba babilonske vladavine bio proširio cijelim Bliskim Istokom.

Ali je uskoro, od prvog stoljeća nove ere nadalje, propašću stare židovske države pod rimskom okupacijom onoj staroj babilonskoj dijaspori, nekadašnjem biblijskom babilonskom ropstvu, uslijedila Velika dijaspora. Tijekom nje, koja traje i danas, židovstvo se stjecajem tih kolnosti razdvojilo na dvije velike grane i više malih, u udaljenim dijelovima svijeta. Na golemim prostorima kojima se raselilo, najveće su židovske skupine Aškenazi i Sefardi. Obje te zajednice su tijekom vremena razvile zasebne kulture na zajedničkom religijskom temelju. Aškenazom Talmud naziva središnju Europu, gdje se razvila zasebna židovska kultura na područjima srednjovjekovnog njemačkog govora, pa se mnogo kasnije taj naziv počeo odnositi na Njemačku. Ali, nakon što su srednjovjekovne njemačke Židove počeli teško progoniti, kultura te židovske zajednice proširila se na europski sjeveroistok, gdje se znatno proširila. Sefardi potječu iz rimske Hispanije, koju židovstvo naziva Sefarad, a stoljećima su Židovi tamo živjeli i značajno pridonosili španjolskom društvu, pa i u vrijeme islamske dominacije, koja je uglavnom bila vrlo snošljiva prema neislamskim skupinama. No nastankom rekonkviste, ponovnog kršćanskog osvajanja Iberijskog poluotoka i potiskivanja muslimana prema Africi, život židovske zajednice postao je vrlo težak i pun progona. Samim krajem 15. stoljeća Židovi, ali i muslimani, izgnani su iz španjolskih zemalja, a zatim i iz Portugala. Izgnani Sefardi naseljavali su se diljem Mediterana, a osobito rado u zemljama pod muslimanskom vlašću, koja je u to vrijeme nadirala u istočnome-diteranskim zemljama i na Balkanu.

Čime se to utjecaj toga malobrojnog svjetskog naroda, jer Židovi su samo dvoje od 1000 ljudi živućih na planetu, toliko nametnuo globalnoj čovjekovoj kulturi? Ovo se svakako nije dogodilo namjerom, već univerzalnom prihvaćenošću drevne židovske misli, biblijske misli i svjetonazora. Nedvojbeno je istina da je biblijska misao – dolazeći izravno iz temelja židovstva i njegovog drevnog bliskoistočnog korijena – utemeljila golem dio svjetskog svjetonazora. Židovstvo sebe vidi kao narod među svim drugim narodima svijeta, ali narod kojeg je Bog prije više od tri tisuće godina izabrao za osobitu odgovornost da bude učitelj svijeta u moralnom nauku. Otuda i toliko brojni velikani-Židovi koji su neprispodobivo pridonijeli čovječanstvu.

OZNAČENI ZA MRŽNJU

Na svome čelu prepoznajemo Kainov znak ... Oprosti nam prokletstvo što smo ga nepravедno izrekli nad Židovima. Oprosti što smo Tebe u njihovu tijelu ponovo pribili na križ.

Papa Ivan XXIII., pred kraj života, iskazujući najiskrenije ikad javno izrečeno kršćansko kajanje zbog neusporedivog zla učinjenog Židovima

Tijekom više tisuća godina, sve do novoga doba, židovstvo je preživjelo bezbrojne patnje i progone. Vrhunac mržnje i progona nastao je u nama blisko povijesno doba, tijekom Drugoga svjetskog rata (1939.–1945.); bio je to pokušaj organiziranog sustavnog uništenja čitavog židovskog naroda, poznat pod nazivom Holokaust, na hebrejskome: Šoa (Potpuna propast, Istrebljenje). Ali Holokaustu je prethodilo gotovo tisuću petsto godina teških iskaza mržnje prema Židovima samo stoga što su Židovi. Europljani, među kojima je u prosvijećenom i znanstveno razvijenom 20. stoljeću Holokaust pokrenut i izvršen, prije toga su se tijekom petnaest stoljeća privikavali na mogućnost potpunog uništenja njihovih židovskih susjeda. Neki od tih Europljana bili su pokretači i izvršitelji istrebljenja, drugi su, većinom, bili pasivni promatrači. Evo kako je to počelo...

I. OD POČETAKA ANTISEMITIZMA DO HOLOKAUSTA

Već u poganskom Rimskom Carstvu, na prijelomu stare u novu eru, postali su Židovi nepoželjni i progonjeni, jer se, jedini među brojnim narodima koje je Rim okupio u jednoj državi, nisu pokorili naredbi

da svaki rimski građanin mora dokazati lojalnost državi odavanjem božanske počasti carevu kipu. Svaki muškarac čak je morao predočiti i dokument s potpisima svjedoka, o osobno učinjenom poklonjenju pred kipom cara. Židovima je njihova religija to idolopoklonstvo zabranjivala, mnogi ga nisu željeli učiniti ni s poslovičnom 'figom u džepu', čime bi si spasili život. Uskoro se u u drevnoj židovskoj domovini, tadašnjoj rimskoj provinciji Palestini, upravo u židovskom vjerskom krugu oblikovala nova religija, kršćanstvo. Ali ni kršćane nije podnosila rimska poganska vlast, pa su mnoge tisuće ranih kršćana teško stradavale iz istog razloga kao i Židovi: odbijali su prinijeti propisane žrtve pred carevim kipom.

Ipak su vrlo skoro, samim početkom četvrtog stoljeća, tadašnje društveno-političke okolnosti, osobito pritisak barbarskih naroda s istoka, potakle rimsku vlast da isprva samo legalizira kršćanstvo, kao religiju koja bi mogla sačuvati jedinstvo te goleme države, jer ono se dotad bilo silno proširilo među rimskim građanima. Kršćanima je prvo bilo dopušteno javno iskazivanje vjere, da bi već za samo sedamdesetak godina još mlada rana Crkva, potkraj četvrtog stoljeća osvojila položaj jedine dopuštene religije u Rimskome Carstvu. Došavši na takav središnji društveni položaj, Crkva je smjesta zabranila stare poganske kultove i oštro je potiskivala zaostatke iskaza antičke kulture. U takav sustav se Židovi nisu mogli uklopiti kao ravnopravni građani: opet su stršali izvan zadanih društvenih granica, ovoga puta granica toga novog svekršćanskog društva.

Crkva je već bila stekla apsolutnu društvenu moć, ali nije odmah pokrenula progone Židova do istrebljenja; nije za to još imala ni snage ni 'infrastrukture'. U početku je bila samo mržnja, podjarivanje mržnje prema svemu nekršćanskom, a pritom su se i sami preostali potajni poklonici poganskih božanstava još dugo morali plašiti raskrinkavanja. Ipak, Židovima nije prijetila smrt zbog same činjenice što su rođeni kao Židovi, već zbog upornog odbijanja da prestanu biti Židovi, da prihvate Isusa kao mesiju. Doista, to je bilo dostatno da prokleti Židov postane normalan građanin. Ali to židovskom vjerniku nije bilo jednostavno, nisu to još bila vremena kada se 'figom u džepu' mudro spašavala glava. Jednostavno rečeno, Židovi nisu mogli prihvatiti temeljnu kršćansku postavku da dotad i Židovima i kršćanima zajednički i isključivo duhovni Bog, Stvoritelj svijeta, želi imati sina, čovjeka, kojega bi poslao ljudima da bi patio za iskupljenje svih naroda. Povrh svega toga, neprihvatljivo bi Židovima bilo što bi taj bogo-čovjek bio mesija, onaj čiji su dolazak i sami Židovi toliko dugo očekivali, iskupitelj, židovski kralj...

Biblijski su proroci najavili mesiju, nedvojbeno čovjeka, kralja koji će donijeti vječni mir.

Politički, bilo je to najgore moguće vrijeme za pokušaj nametanja židovstvu vjerovanja suprotnih od njihovih drevnih vjerovanja u mesiju, od onih opisanih u hebrejskoj Bibliji. Jer je ovo pitanje mesijine prirode bio sraz između mlade, otpadničke kršćanske zajednice i tisućljetne tradicijske židovske. Zapravo je to za ranu Crkvu prije svega tada još bilo političko pitanje, nužnost nametanja novog i drukčijeg vjerovanja svojoj donedavnoj zajednici. Oni koji su istupili iz tradicijskog židovstva, novi kršćani, postali su politički moćni, mrzili su svoje donedavne bližnje u vjeri. Jer ranu Crkvu činili su isključivo Židovi, okupljeni prije svega oko vjerovanja da je Isus mesija. I dok je donedavna rimska poganska vlast progonila i Židove i kršćane samo stoga što se nisu pokloniti caru kao božanstvu, sada je snažno narastajuća rana Crkva počela proganiti Židove stoga što nisu prihvatili Isusa kao mesiju.

Tako se među svakodnevno sve brojnijim kršćanima počela širiti snažna mržnja protiv tradicijskog židovstva. Na to je utjecao i jedan pisani dokument, tekst Novog zavjeta, kojemu su autori praktično u potpunosti bili židovski preobraćenici na kršćanstvo. Nakon što je još jedan preobraćeni Židov, sveti Pavao, pozvao sve narode, a ne samo Židove, u krug kršćanskih vjernika, vremenom su i pripadnici drugih rimskih naroda sve više prihvaćali kršćanstvo. Tako su Židovi uskoro postali jedinim nekršćanima u Europi.

Tekst Novog zavjeta poticao je snažnu mržnju prema Židovima, a pritom novi kršćanski narodi, donedavni barbarski pogani, nisu bili svjesni da se i samo kršćanstvo začelo na židovskim temeljima. Niti ih je to zanimalo. Oni su oportuno, prvo vođe, zatim i narod, kršćanstvo prihvatili kao politički pristanak na lojalnost snažnom Rimu. Zatim je kršćanstvo stoljećima toliko potiskivalo sjećanje na svoje židovske korijene, da je u moderno, prosvijećeno doba, u 20. stoljeću, čak moglo doći do toga da je jedna od Crkava (takozvana Njemačka Crkva), koje su djelovale u doba nacizma, zanijekala Isusovo židovsko podrijetlo, te ga proglasio Grkom.

Razvijanjem mržnje i predrasuda koje iz nje proizlaze, Židove se u srednjem vijeku obilježilo kao narod bogoubojica, kriv za izdaju Isusa, dakle za izdajničku smrt Boga. Tek je jedan korak nakon takve optužbe bio do težih nasilja, a taj se korak dogodio napredovanjem srednjovjekovne Europe, razvitkom gradova i trgovine, kada se Židove počelo doživljavati ne samo kao nevjernike, mrzitelje jedine prave vjere, nego i

kao gospodarsku konkurenciju. Židove se kao bogoubojice tijekom idućih stoljeća posvuda progonilo i izgonilo iz gradova i trgovišta, uskraćivana su im jednaka prava s ostalim građanima, nekažnjeno ih se pljačkalo, zlostavljalo i ubijalo. Biti Židovom značilo je biti najgorim otpadnikom, metom za svako zlostavljanje. Međutim je i dalje postojala jedna velika olakšica, trajan izlaz i spas: krštenje.

Krštenjem bi se svaki Židov zauvijek iskupio od rođenjem naslijeđenog grijeha bogoubojstva. Ovaj židovski grijeh je u međuvremenu Crkva teološki razradila, te se svaki Židov s tim grijehom rađao, što je, pak, bio tek korak do rasističke mržnje prema Židovima. Jer za malo godina, doći će do vjerovanja da Židov takav urođeni grijeh ne može sprati ni vodom krštenja, dakle, Židov i biološki postaje neizlječivo grešan. No tada je još Crkva na razne načine, ne uvijek diplomatske, Židove pokušala privesti krštenju iz najiskrenijeg uvjerenja da im time spašava duše. Često je to bilo uz teške pritiske, pa i nasilja. Ipak bi svaki Židov koji bi, milom ili silom, bio kršten, time postao punopravnim kršćaninom i građaninom, spasio bi sebe i svoju djecu od crkvene i susjedske mržnje i progona. Problem je bio samo u tome što se Židovi najčešće svoje vjere nisu odricali ni kako bi izbjegli najgore patnje i zlostavljanja, čak ni da bi od nasilja i smrti spasili svoju djecu. Od vjere otaca moglo ih se odrezati samo nasiljem, a to se prečesto i činilo. Ipak su, posvuda razasute, u Europi živjele brojne male židovske zajednice, bile su potrebne većinskom narodu kojemu su pružale razne usluge, od trgovine do medicine (koja se smatrala nečasnim, prljavim zanimanjem). Već od ranije baveći se najčešće trgovinom, obrtima i medicinom, većina je tu dospjela već nakon rimskog uništenja stare židovske države.

Propašću Rimskog Carstva i početkom srednjeg vijeka, Židovima je život postao još sumorniji i opasniji. Smjeli su trgovati, ali samo starim, otpadnim stvarima, te baviti se medicinom, jer se dodir s krvlju i izlučevinama smatrao odvratnim, ispod kršćanskog dostojanstva. Ali nisu smjeli kupiti nekretninu ili se baviti poljodjelstvom i obrtima, jer rad na zemlji smatrao se Bogom posvećenim, a obrti su bili pod zaštitom kršćanskih, cehovskih svetaca. Ipak su se, pod pritiskom množine zabrana, Židovi uspješno okrenuli novim zanimanjima, pa su se počeli baviti davanjem novca na posudbu, jer je Crkva kršćanima zabranila davanje kredita uz kamate. A u to se doba pokazala i sve veća potreba plemića za kreditima, te su se obraćali Židovima, koji su, zbog njima nametnutih zabrana, svu imovinu čuvali u gotovu novcu. Neki od njih su se stoga i ozbiljno počeli baviti bankarstvom, a takozvani 'dvorski

Židovi' postali su nasušno potrebni plemićima i vladarima u njihovim upravnom poslovima. Rijetki uspješni Židovi time su se razmjerno obogatili, što je pokrenulo daljnje predrasude o Židovima kao bogatima i kao lihvarskim krvopijama.

Židovske zajednice se sve više progonilo i pljačkalo, život svakog Židova ovisio je o promjenjivosti vladareve sklonosti i crkvenih moćnika u nekom gradu ili trgovištu. U međuvremenu je, od sedmog stoljeća nadalje, novonastala istočna religija, islam, brzinom požara osvajala rubna mediteranska kršćanska područja. Tako su se i drugi nekršćani, osim Židova, našli u neposrednom dodiru s europskim kršćanskim svijetom: muslimani su bili na granicama, a Židovi unutar granica. U tim su okolnostima Židove, omrznute nevjernike, izdajnike, bogoubojice i suradnike Sotone, njihovi kršćanski susjedi počeli optuživati i za izdajničku suradnju s islamom.

Crkva je od jedanaestog do trinaestog stoljeća pokrenula niz od osam takozvanih križarskih ratova ili pohoda protiv islamske vladavine na istoku, radi oslobođenja Isusovog groba od muslimana. Uspjeh tih pohoda konačno je bio kratkotrajan, izazvali su dva milijuna smrti ljudskih bića, pritom su obje su vojske, i kršćanska i muslimanska, ognjem i mačem uništavale sve židovsko na što bi u pohodu naišle. Potaknut tim vojnim neuspjesima, počeo se širiti i novi, još snažniji val otrovne mržnje: pojavila se grozna izmišljotina da Židovi za svoje navodne mračne obrede koriste krv kršćanske djece koju ubijaju, raspinju i muče, oponašajući mučenje Krista na križu. Ova stravična laž stoga je nazvana *krvna optužba*. Možda i ne iznenađuje što je ta grozota 'prepisana' od starih poganskih Rimljana, koji su istom optužbom o klanju djece svojedobno blatili upravo kršćane. Mnogo kasnije, osobito od 11. stoljeća nadalje, u doba europske društvene krize, univerzalno vladajuća Crkva oživjela je ovu objedu i primijenila ju na omraženim Židovima. Temelj krvne optužbe je u postavci da Židovi, iz mržnje prema kršćanskoj vjeri, otimaju i kolju kršćanske dječake, te njihovim mučenjem oponašaju i ponavljaju svoj čin izdaje i Krista, a iscijeđenu nevinu dječju krv miješaju u beskvasni kruh za svoj proljetni blagdan Pesah. A kako se dani Uskrsa preklapaju s tim mnogo starijim židovskim proljetnim blagdanom, tijekom kojega su Židovi, prema Novom zavjetu, izdali Krista, krvna optužba smatrala se potvrđenom činjenicom. Mnogi svjetovni i crkveni uglednici uzalud su pozivali na razum i navodili stroge židovske zakone, zbog kojih se Židovi užasavaju i jedne kapi krvi, te se ona ne smije ni u tragovima naći u hrani. Ne mareći za riječi svojih vlastitih teologa, u uskrsnim danima često je divlja rulja provaljivala u

židovske kvartove i ubijala sve pred sobom ili priređivala orgiju lomača na kojima su gorjeli židovski susjedi: žene, djeca, muškarci, mladi i stari.

Na krvnu optužbu nadovezalo se takozvano oskrvrnuće hostije: kada bi se u crkvenom svetojhraništu našle hostije prekrivene crvenom plijesni, smatrali su da to hostija, odnosno Isusovo tijelo, krvari, jer su Židovi Isusa ponovo proboli, kao navodno nekada na križu. Zbog te posve naravne pojave, koja nastaje na pekarskim proizvodima kada su pohranjeni bez dotoka zraka, događale su se strašne provale ubilačke mržnje kršćanskih susjeda protiv židovskih susjeda. Ali kako su Židovi uopće mogli dospjeti do hostije, zaključane u crkvenom oltarskome spremištu? To je jasno: njihov suradnik, vrag, pomogao im je čarolijom.

Dotad nepoznate, počele su se širiti optužbe protiv Židova za je-zive radnje poput obrednog ubojstva kršćanskih dječaka, kojim pribavljaju nevinu kršćansku krv potrebnu im za njihove mračne židovske obrede. Ta objeda, poznata kao 'krvna optužba', pokrenuta je prvo u Engleskoj u prvoj polovini dvanaestog stoljeća, te se postupno, sporim ali sigurnim napredovanjem, širila prema istoku i jugoistoku Europe, gdje prije toga nije bila poznata, unatoč dugih stoljeća postojanja židovskih zajednica. U moderno doba, postupno je krvna optužba dospjela i do pravoslavnih zemalja na istoku i jugoistoku, a i dalje, u islamske krajeve, kamo su ju prenijeli europski fratri-misionari.

Ti islamski krajevi dotad ovu monstruo-znu lažnu optužbu nisu poznavali, jer je dotad među muslimanima židovska zajednica uživala velike građanske slobode i visoko uvažavanje znanja i sposobnosti židovskih građana. Ali se uskoro nakon unošenja krvne optužbe i u islamskim krajevima snažno proširila mržnja prema židovskom narodu. I do dan-danas se diljem islamskog svijeta snažno promiče vjerovanje da Židovi vrebaju i kolju djecu, u ovom slučaju muslimansku. Da bi se takva tvrdnja održala u islamskome okružju, iz optužbe je samo uklonjen navodni motiv za taj židovski zločin u europskom okružju, mržnja prema kršćanstvu. Ostajući bez tog motiva, u islamu su nastali drugi iracionalni motivi za vjerovanje da Židovi otimaju djecu i njihovu krv koriste za svoje mračne obrede. Teološki umnogome sličan starijem židovstvu, islam nije mogao idtinski i dubiko vjerovati u ovu objedu, ali mržnja se širila vlastitom logikom, te i do danas živahno traje i prenosi se s naraštaja na naraštaj diljem islamskih prostora.

Iz stoljeća u stoljeće okolnosti opstanka židovskih zajednica rasutih Europom pogoršavale su se i u razvijenom srednjem vijeku. Pritisci su

postajali sve jači. Crkva je zaključila da je za židovsko tvrdokorno odbijanje krštenja kriv Talmud, temeljna zbirka židovskih zakona izvedenih iz teksta Tore, odnosno prvih pet knjiga Starog zavjeta, koji je i samo kršćanstvo prihvatilo kao svoj temelj, jer bez njega kršćanska teologija bi se urušila. Crkveni dostojanstvenici počeli su prisiljavati židovske učenjake na suočavanje s kršćanskim teozozima u takozvanim disputacijama – raspravama kojima se Židove željelo nagovoriti da doista prihvate vjerovanje da je njihova vjera pogrešna. Te disputacije su se odvijale s manje ili više prisile, a ponekad čak i bez veće prisile, u ozbiljnom teološkom razmatranju. Ipak su većinom završavale unaprijed određenom osudom židovstva kao otpadništva od prave vjere. Ovo je uglavnom pratila i presuda o zaplijeni i spaljivanju Talmuda, pa su na lomačama diljem Europe gorjele tisuće knjiga Talmuda, oduzete mjesnim Židovima. Istodobno, židovske zajednice se prisiljavalo da pribivaju misama, ne bi li spoznali pogrešnost svoga odbijanja Isusa kao mesije i dragovaljno se opredijelili za krštenje. Ne treba smetnuti s uma da je najveći dio prisile na krštenje Židova dolazio iz dubokog uvjerenja crkvenih vođa da svim oblicima nagovaranja spašavaju duše tih Židova, nastojeći ih privesti pravoj vjeri. Zacijelo su mnogi popustili spašavajući zdravlje, život svoj i svoje djece.

S tvrdokornima, koji bi po svaku cijenu ostajali u svome židovstvu, uskoro je kršćanima postalo zabranjeno zajedno sjediti, jesti s njima, družiti se s njima. Da bi se to moglo nadzirati, bilo potrebno brzo i jednoznačno prepoznati tko je Židov, jer licem, kožom i tijelom Židovi se ničim nisu razlikovali od svojih kršćanskih susjeda. Stoga je crkveni sveopći sabor samim početkom trinaestoga stoljeća odredio da Židovi prepoznatljivom odjećom ili znakom na odjeći pri prolasku ulicom na sebe moraju upozoriti prolaznike. Ovi znakovi mogli su biti različito oblikovani, od mjesta do mjesta bili su različitih oblika i boja, ali su uvijek morali biti lako vidljivi. Na srednjovjekovnim likovnim prikazima prepoznavamo čitav niz takvih odjevnih pojedinosti, koje su ulici odavale Židova, bilo da su to bili posebno oblikovani židovski žuti šeširi ili neke drukčije upadne oznake na odjeći. Žuta boja je bila uobičajena za te oznake, jer su tu boju u srednjem vijeku smatrali ružnom. Skoro sedam i pol stoljeća kasnije i nacisti i njihovi suradnički režimi označavali su Židove posebnim znakovima, možda ne slučajno također žute boje, redovito u obliku židovskog simbola, takozvane Davidove zvijezde. Ovo označavanje su, slično kao i u srednjem vijeku, činili kako bi sebi olakšali prepoznavanje Židova sve dok ih nisu uspjeli masovno okupiti i deportirati na mjesta koja su namjenski izgradili kako bi ih istrijebili.

Ipak, zamisao o masovnom sustavnom istrebljenju Židova bila je samo i izvorno nacistička, jer srednjovjekovna mržnja se nije, u strahu pred Bogom, usudila zakoračiti toliko daleko.

Ali ne može se zaniijekati da je time bio otvoren put: Židove, bogoubojice, omražene izdajnike Isusa, vremenom su diljem kršćanskoga svijeta počeli smatrati neizlječivo zlim, nasljedno zlim. Zlo i pokvarenost prenose se 'židovskom krvlju', neizbježnim biološkim nasljeđem, s naraštaja na naraštaj. Danas nas može začuditi što je do takvoga stava doveo upravo novovjekovni početak razvitka modernih fundamentalnih znanosti, međutim, znanost se u svojim prvim ozbiljnijim koracima još nije mogla odlučiti na potpuni prekid s Crkvom i religijskom tradicijom. Na tome putu nastao je i sam rasizam, vjerovanje da nisu sve ljudske zajednice jednako vrijedne, već da postoje više i niže rase: viša kvaliteta rase očituje se u svjetlijoj boji ljudske kože, a niža u tamnijoj. Stoga su, začudo, pri početku te podjele, još u rano doba razvitka modernih znanosti, Židovi kao narod dobro prošli, jer su uglavnom svijetle kože, često svjetlokosi i svjetlooki, a tada im se priznavala i činjenica da su neizmjerljivo pridonijeli kulturi čovječanstva.

Međutim, uskoro se na stari religijski antijudaizam, koji se hranio mržnjom prema ne-kršćanima, osobito Židovima kao bogoubojicama mesije, Krista, nadovezao rasistički antisemitizam, koji je Židove proglasio štetnom rasom, nižom rasom, štetočinskom rasom. Ovo je rodilo i želju da se tu nižu rasu ukloni sa svijeta. Svakako je u to doba buđenja industrije, antisemitizmu u moderno doba pomagala i želja da se Židove prije svega ukloni kao konkurente u poslovnom i kulturnom životu. Bitna otežavajuća činjenica nastala je time što se od trenutka kada je religijski antisemitizam prerastao u rasistički, Židov više ni krštenjem nije mogao osloboditi od grijeha bogoubojstva. Na svakom Židovu je zauvijek ostao doživotni neizbrisivi znak prokletstva.

Do ovoga je nedvojbeno došlo, prividno apsurdno, upravo kada su Židovi počeli stjecati jednaka građanska prava, nakon velikih društvenih preokreta krajem 18. i u 19. stoljeću. Upravo je to najviše zasmetalo zagovornicima očuvanja starog društva, prije svega Crkvi kao nositelju takvog društva i kao najvećem gubitniku u modernizaciji europskih društava. Stoga je Crkva najgorim svjetskim neprijateljem proglasila takozvani 'modernizam'. Sve ovo je bilo još složenije zbog raskola koji se tijekom triju stoljeća već odvijao u dotad jedinstvenom europskom kršćanstvu: početkom 16. stoljeća iz katoličanstva se izdvojio protestantizam. No, novonastali protestantizam nije stvorio i novo gledanje na Židove, dapače i dalje je Židove proklinjao kao neprijatelje čovječanstva,

protestantski vođe, pa i sam Luther, pozivali na izgon Židova iz svojih gradova, na paljenje židovskih svetih knjiga i sinagoga. Ali – bitna razlika! – u protestantizmu to nikada nisu proveli u praksi! Dapače, mnogi moderni protestantski ogranci često su vrlo prijateljski raspoloženi prema židovstvu, opravdano ga shvaćajući kao temelj kršćanstva.

Međutim, kao odgovor na gubitak cjelovitosti Crkve i, prije svega, svoga povlaštenog društvenog položaja, Rimaska Crkva je u posljednjoj petini 19. stoljeća pokrenula val suprotstavljanja načelima građanskih revolucija i preokreta koji su Židove uvrstili u ravnopravne građane. Ali su tada i veliki dijelovi sekularnih društava prihvatili rasistički antisemitizam, svaki iz svojih razloga, uglavnom radi eliminiranja Židova gospodarskog sustava. Crkva se svojim glasilima živahno priključila toj snažnoj općoj kampanji narastajućeg rasističkog antisemitizma. Objavljen je nepregledan niz tekstova u crkvenim i u svjetovnom nakladništvu, prepunih rasističke mržnje prema Židovima, sve do uvjeravanja da je 'krvna optužba' istinita. U okviru katolicizma, otvoreno propovijedanje židovske pokvarenosti ('perfidnosti') prestat će tek nakon Drugog vatikanskog sabora, od 1965. godine nadalje, ali u praksi i skrovito od očiju javnosti i mnogo kasnije.

Tako je mnogo čimbenika početkom modernog doba, uz nastavak starog srednjovjekovnog vjerskog antijudaizma, oblikovalo i novodobni, političko-rasistički antisemitizam. Takav rasistički antisemitizam je krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Njemačkoj uspio pokrenuti i zamisao o dobrobiti za čovječanstvo uništenjem svih svjetskih Židova. Jer su tadašnje društvene okolnosti i političke klime u njemačkim zemljama stvorile golemi val objavljivanih radova na teme o uzvišenosti germanske rase, pri čemu su toliko prednjačili njemački autori da je osim njih bio samo jedan Britanac, inače notorni antisemit. Ovi autori su dokazivali da se navodna germanska rasa prepoznaje po odlikama *velike intelektualne nadarenosti, karakterom vođe, čvrstom građom tijela, visokim stasom, vrlo svijetlom kožom, plavom kosom i modrim očima*. Tadašnji su njemački posve ozbiljni antropolozi i arheolozi, lingvisti i drugi autori, od starih germanskih bajki i maštovitih rimskih latinskih zapisa, te od svojih želja i domoljubne strasti, stvorili mit o herojskoj uzvišenoj povijesti takvog germanskog ili njemačkog naroda. Zamišljenu njemačku rasu nazvali su, posve neznanstveno i neznačajki, *arijskom*, a sve *arijsko* proglašeno je rasno nadmoćnim. Uskoro se javila i zamisao da njemački arijski narod ima potrebu za više prostora, kako bi na što većem životnom području njegovao i širio svoju rasnu čistoću i visoku arijsku kulturu.

Od takvog pristupa znanstvenika i uglednika u 19. stoljeću, bio je samo malen korak prema tvrdnji koja se javila u 20. stoljeću, da tu drevnu njemačku arijsku kulturu ugrožavaju druge, manje vrijedne rase, prije svega najniža od svih, židovska. S dosta dobrog mjesta na rasističkoj kvazi-znanstvenoj ljestvici ljudskih rasa u 18./19. stoljeću, Židovi su u 20. stoljeću, već i prije dolaska nacista na vlast, dospjeli na dno ljestvice, kao niža rasa društvenih štetočina. A štetočine dakako treba istrebljivati. Ipak se daljnji rast ovih stavova, pretvaranje teorije u praksu, ne bi mogao dogoditi bez katalizatora. A on se uskoro pojavio u porazu Njemačke u Prvome svjetskom ratu, kada je među njemačkim razvojačenim ratnicima i u razočaranom, osiromašenom građanstvu nastalo golemo ogorčenje. Ono se iskalilo na već povijesno omraženim Židovima, koje su masovno proglasili glavnim krivcima za mitski 'nož u leđa', koji je navodno doveo do ratnog poraza, a pripisan je, dakako, Židovima. U stvarnosti, države koje su rat i pokrenule izgubile su ga odlučnošću savezničkog otpora, te su 1918. godine poražene strane na kraju rata zapale u tako teško stanje da su molili pobjedničke države za prestanak rata i za primirje... A svijest o toj činjenici stvorila je još više frustracije u golemoj masi njemačkih građana svih kategorija, koje su gubitak rata doživjele i kroz osjećaj poniženja.

II. HOLOKAUST

Iz mase nezadovoljnika rezultatom Prvog svjetskog rata i porazom strane koja ga je i pokrenula, izdvojio se 1920-ih godina neki omanji siromašni razvojačeni veteran, neostvareni slikar, rođenjem Austrijanac ali njemački dragovoljac, vrlo nadaren govornik i uskoro zaneseni politički vođa masa, stoga nazvan *Führer* – Vođa. Stao je na čelo tada male i opskurne krajnje desničarske stranke, koja je kasnije postala poznata pod imenom *Nacionalsocijalistička njemačka radnička stranka*, a mnogo poznatija i u povijesti zapamćena pod skraćenicom *Nacistička* (od sintagme *nacional-socijalistička*), s članovima *nacistima*. Bio je to, dakako, Adolf Hitler.

Njemu i krugu istomišljenika koje je uskoro okupio oko sebe, ideal za koji će se boriti postao je ostvarivanje mitskog arijskoga svijeta, koji će živjeti po načelima iz njihove mašte, izmišljotine o patrijarhalnoj seljačko-ratničkoj povijesti navodnih starih Germana. Na temelju duboko ukorijenjenog antisemitizma, osobito uz potporu tadašnjih njemačkih kvazi-znanstvenih antropoloških i arheoloških krugova, pokret je kao jedan od glavnih ciljeva prvenstveno postavio uništavanje svakog

pojedinačnog Židova, potpuno istrebljenje židovskog naroda sve dok ne nestane i posljednjeg Židova na svijetu. Kao popratni cilj ideje o germanskoj nad-rasi prirodnih gospodara, javila se i želja za pretvaranjem u korisno roblje drugih, nešto manje štetnih naroda od Židova, ali također manje vrijednih rasa, poput slavenskih naroda. Da bi se ostvarili takvi ciljevi, bilo je potrebno domoći se vlasti, a za to su se nacisti pobrinuli na dva načina: prikupljanjem golemih količina novca konzervativnih tajkuna, te višegodišnjim teškim uličnim terorom nad građanima. Tako su nasiljem i novcem prikupili glasove za niz izbora na koje su izlazili kao stranka, dajući prednost prividu demokracije. Izbori su čak bili donekle zakoniti ili 'pošteni', jer građanstvo je već stoljećima bilo podjarivano protiv Židova i pritom nezadovoljno teškim životnim okolnostima.

Jer je poslijeratna njemačka država, Weimarska Republika, bila slabašna demokracija bezuspješnog gospodarstva i pod neprestanim napadima revizionističkih političkih snaga, ogorčenih njemačkim gubitkom Prvog svjetskog rata. Država je bila teško opterećena otplatama ratne štete, određene mirovnim ugovorom iz Versaillesa, kojim je pobijedena Njemačka pred silama pobjedničkih udruženih zemalja Antante morala priznati činjenicu da je ona izazvala Prvi svjetski rat, te da će oštećenim zemljama nizom budućih godina morati otplaćivati visoku ratnu odštetu. Ovaj obvezujući međudržavni ugovor, nazvan prema mjestu potpisivanja 'Versajski', ne samo što je pogoršao već tešku njemačku gospodarsku situaciju, već su vođe revizionističkih političkih struja uspjele tom temom podjarivati i privlačiti velik dio njemačkog stanovništva vrlo različitih profila. Tako su se građani, od osiromašenog gradskog stanovništva sve do studenata, profesora i učitelja, kućanica i radnika, masovno pridruživali desnim političkim pozivima na reviziju Versajskog ugovora. U takvim okolnostima, u kojima su ulični teror i marširanje svojih uniformiranih članova jasno najavljivali karakter svoje buduće vladavine, nacisti su na legalan način ostvarivali dobre rezultate na općim izborima.

Uskoro, od siječnja 1933. godine i tijekom idućih dvanaest godina, nacistima više nije trebao ni privid demokratskog sustava, ni održavanje stvarnih slobodnih izbora, dostajala im je oružana sila i teror. Brzim i odlučnim potezima uveli su totalnu diktaturu i strahovladu, ukinuli sve građanske slobode i sve ne-nacističke organizacije, osnovali logore i zatvore prvo za sve njemačke takozvane arijske građane koji nisu podržavali naciste ili se nisu uklapali u njihov društveni model. Židovi su, u očekivanju gorega, smjesta pali na društvenu marginu,

proglašeni su sramotnim dijelom njemačkog društva. A nakon dvije i pol godine od dolaska na vlast, nacisti su u rujnu 1935. godine proglasili niz protužidovskih zakona, poput onih u srednjem vijeku, pa i gorih. Židovima je zakonom postalo zabranjeno živjeti poput ostalih građana: nisu smjeli posjedovati automobil, nisu smjeli posjedovati radio aparate ni telefone... pa čak ni kućne ljubimce – Židovi više nisu smjeli pohađati kazalište, kino, plaže i bazene, parkove, nisu se smjeli voziti istim javnim prijevozom kao ostali građani... U jednoj od dotad znanstveno i kulturno vodećih europskih nacija, u njemačkom narodu, u kratkom roku je masovno prihvaćen, često i oduševljeno, nacistički sustav zlostavljanja Židova.

Popis zabranjenoga je bio golem, ali to je bio tek uvod. Uskoro je došlo zakonsko izbacivanje s posla javnih službenika Židova, pa i onih samo židovskog podrijetla. Iz službe su prekonoć izbačeni činovnici, učitelji, profesori, liječnici, pravnici..., zatim je na red došlo oduzimanje stanova i druge imovine. Prvih dana studenoga 1938. godine golema masa građana, na čelu s nacistima, porazbijala je izloge tisuća židovskih poslovnih prostora diljem tadašnjeg Reicha (koji je od proljeća te godine objedinio i dotad neovisnu državu Austriju). Zbog goleme količine razbijenog stakla na pločnicima gradova, ovaj pogrom poznat je kao *Kristalna noć*. U toj su noći njemački građani, predvođeni nacistima, opljačkali i zapalili bezbrojne sinagoge, ubili devedeset i jednog Židova, a zlostavljano je i u logore odvedeno oko 30.000 židovskih muškaraca.

Pod dojmom ovog pogroma, tada je i skoro potpunu propast predosjetio skladatelj, pjevač i pjesnik na *jidišu* Mordekaj Gebirtig, rođen 1877. u galicijskom gradiću Kazimierz, četiri godine nakon Kristalne noći ubijen u krakovskom getu. U pjesmi *Unser Stetl Brent (Naš gradić gori)*, godine 1938. naslutio je skori dolazak najtragičnijih dana, gorih od svih koje je židovska zajednica iskusila tijekom svoje duge i preteške europske povijesti, gori i od srednjovjekovnih progona i lovača. Ova pjesma najavila je krik strave i beznada, propasti koja će se samo godinu dana nakon pogroma u Kristalnoj noći prolomiti prvo nad poljskim židovskim gradićima, *šetlovima*, ali i nad čitavim europskim židovstvom: *Gori, mali brate, gori! / Oh, naš jadni gradić gori / Zli vjetrovi urlaju! / Čitav naš gradić gori!*

Od rujna 1939. godine nacisti su pokrenuli planirano osvajanje prostora na istoku Europe, da bi iduće godine u zamahu svoje agresivne snage okupirali ili stekli snažan utjecaj i u većini zapadnih i jugoistočnih europskih zemalja. Na tlu okupiranih istočnoeuropskih zemalja, nacisti i njihovi suradnici pokrenuli su sustav za sustavno uništenje Židova i

drugih ‘rasno’ nepoželjnih stanovnika, prije svega njima također neprihvatljivih Roma. Ali glavni cilj za uništenje ostali su Židovi, prikupljeni i dovedeni sa svih okupiranih područja u niz logora za iscrpljivanje radom do smrti, te u drugi niz logora isključivo namijenjenih svakodnevnim ubijanju velikog broja Židova u plinskim komorama, nakon čega su im tijela spaljivali u golemim krematorijima. Posebne nacističke, pa i regularne njemačke vojne jedinice, na okupiranom europskom istoku strijeljale bi čitava židovska sela, civile okupljene u redovima, na otvorenome, uz goleme jame u koja bi zatim zatrpavali njihova tijela. Opći cilj je bio što brže istrebljenje svih, kako su sami nacisti procijenili, jedanaest milijuna europskih Židova.

U okupiranim državama stekli su nacisti mnoge savezničke režime, koji su njihovu politiku slijedili u mnogočemu, osobito u sustavnom istrebljenju Židova. Posvuda na tim golemim područjima jedan od glavnih ciljeva je bio, pored pljačke židovske imovine, sustavna potraga za svim Židovima i njihova masovna deportacija u geta i logore smrti. Logore raznih namjena, od onih za prisilni rad zatočenika, do koncentracijskih mjesta za Židove, koje su zatim slali u njemačke logore smrti. Ali je i više suradničkih nacističkih režima kao svoje prihvatilo nacističko zakonodavstvo, sve do sustavnog odvođenja židovskih građana oba spola i svih dobi u logore ili na mjesta gdje su ih sami pripadnici tih naroda usmrćivali na razne najokrutnije načine. Takav režim pod vodstvom pokreta ustaša, djelovao je tijekom četiri ratne godine i u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, to jest na većini prostora današnje Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine. Ustaše su na svom području uprave osnivali logore za, između ostaloga, koncentraciju i istrebljenje Židova, a i za opće etničko čišćenje sustavnim na najokrutnije načine ubijanjem Roma i manjinskih (etničkih) Srba, nakon što bi ih i opljačkali.

Ustaški režim popisao je, odveo iz njihovih domova i usmrtio oko 30.000 hrvatskih i bosanskih Židova, odnosno usmrtio je oko 80 posto pripadnika tih zajednica, koje su povijesno bitno pridonijele uljudbi krajeva u kojima su dotad mirno živjele u suživotu s većinskim stanovništvom. U Holokaustu je usmrćeno oko šest milijuna Židova, a ni jedan preživjeli nije ostao pošteđen gubitka bližnjih i nije mu ostalo ikakve nade u normalan nastavak života. Židovski narod je 1945. godine, na prestanku Holokausta, doveden do granice opstanka, pa se taj najveći povijesni pogrom Židova u židovskome svijetu naziva biblijskom riječju Šoa, koja znači: potpuno opustošenje, propast, istrebljenje naroda do uništenja; a ova tragedija naziva se i drugom biblijskom riječju

sličnog značenja, Hurban. Židovi bi u Holokaustu kao narod i bili istrijebljeni do posljednjega, da udruženi protivnici nacizma, Saveznici, u svibnju 1945. nisu konačno uspjeli pobijediti Njemačku i njezine saveznike. Samo polazište nacističkog osvajanja i uništavanja, Njemačku, pritom je zadesilo neizbježno tragično uništenje, koje je vodilo završnim koracima toga rata. Njemački narod je platio nevjerojatno visoku cijenu za nacističkih dvanaest godina nezamislivog povijesnog potpunog zla. Golema većina organizatora i počinitelja Holokausta nikada nije kažnjena, pa ni sam Vođa Hitler, koji se ubio netom pred dolazak osloboditelja. Jedan od rijetkih koje je pravda ipak dostigla bio je vrhovni organizator tehničke provedbe Holokausta, Adolf Eichmann; izraelski sud ga je 1961. godine osudio na smrt, kao jedinog civila ikada u Izraelu osuđenog na smrt.

Europa i svijet tada su zauvijek teško osiromašeni gotovo potpunim uništenjem europskog židovstva, a ta je neusporediva tragedija stoga do danas ostala i neodvojivim dijelom židovskog identiteta. Ali ni ta ne samo židovska, već europska i svjetska tragedija, nije donijela kraj iracionalnoj mržnji protiv Židova. Jer unatoč općoj spoznaji da je mržnja prema Židovima utemeljena u predrasudama, čitav ljudski vijek nakon Holokausta, čak do naših dana, u mnogim se društvenim sredinama zadržala manje ili više skrovita, a često i otvorena strastvena mržnja prema Židovima, koju hrane isključivo prastare predrasude i – tamo gdje nema bolje narodne zabave – daljnje uzgajanje srednjovjekovne mržnje.

KAKO ŽIDOVE U POVIJESNOJ MRŽNJI PRIKAZATI KAO LJUDOŽDERE: *KRVNA OPTUŽBA*

Srednjovjekovna zapadna Europa nastala je gotovo u potpunosti na tradicijama Rimske Crkve. Premda se kršćanstvo u Rim, svjetsku prijestolnicu ranih stoljeća nove ere, proširilo s istoka, iz same židovske domovine, a božanska osoba, Isus, bila je rođena u židovskoj obitelji, tu je ipak nastala i prva mržnja protiv Židova. Židovi kao mesiju nisu prihvatili lik svoga sunarodnjaka, Isusa, onako kako ga je prihvatilo rano kršćanstvo, utemeljeno u početku u okviru same židovske zajednice. Istodobno je i sama rana Crkva tijekom prvih stoljeća svoga djelovanja u Rimu bila progonjena, jer poganske vlasti su ju smatrale tek još jednom mrskom židovskom sektom; ona je to na svoj način tada još i bila, jer se još nije osjećala odvojenom od svojih židovskih korijena. Budućnost je još bila nejasna...

Kršćanstvo se, međutim, u tim povijesnim okolnostima već vrlo rano plamenom brzinom proširilo Rimom i Carstvom. Nakon što je u petom stoljeću Crkva sebi osigurala isključivu društvenu vlast, ništa se u društvu više nije odvijalo bez njezinog dopuštenja i nadzora. Od progonjene, Crkva je gotovo prekonoć prvo dobila legalnost djelovanja, zatim je postala moćnom, a konačno i progoniteljicom. Židovi, koji su se često uz cijenu života odupirali krštenju, postali su oličenjem svakog zla i metom progona. U svim dijelovima društvenog života bili su jedva trpljeni, opći stav prema njima tijekom srednjeg vijeka zrcalio se podjednako u gospodarskom, društvenom i političkom životu.

Ali Crkva ipak tijekom cijelog prvog tisućljeća nije imala dovoljno snage za konačni i potpuni obračun sa Židovima. Još je tada bezbroj poganskih rimskih obitelji i dalje u potaji štovalo stare bogove, bila je tu i teška trajna kriza uzrokovana prodorima nekršćanskih plemena s istoka, gospodarstvo je bilo na slabim temeljima... Vladalo je opće si-

romaštvo, koje je pogoršavalo krizu. Ali su se novodošla plemena uskoro i sama u masama pokrstila, slijedeći svoje oportunističke knezove, time značajno povećavajući broj rimskih kršćana. Ipak, Crkva tijekom svojih prvih tisuću godina nije imala dovoljno snage za neki temeljit pritisak na Židove da se ili pokrste ili, ako se ne pokrste, da 'nestanu'.

Do početka 12. stoljeća, društveno mjesto Židova je isključivo izvan okvira kršćanskog društva, koje određuju tri kršćanska staleža: crkveni, plemićki i seljački. Židovi, kao nekršćani, ne mogu se uklopiti u tu strukturu, oni uvijek 'strše'. Ipak, do oko 11. stoljeća iskazivanje opće mržnje bilo je razmjerno rijetko. Čak su u ranom srednjem vijeku odnosi između kršćana i Židova bili razmjerno česti, jer dijelili su zajednički govorni jezik i svakodnevnu životnu kulturu. Pojavili bi se povremeno čak i mješoviti brakovi, jer Crkva tada još nije bila stvorila svoje pravne kodekse za svakodnevni život, poput obveznog obreda crkvenog vjenčanja. Donedavna je moderni čovjek, nakon toliko mnogo stoljeća totalne crkvene ovlasti nad europskim kršćanima, lako mogao smetnuti s uma koliko je život svih stanovnika, kršćanskih i nekršćanskih, do krajnosti bio prožet crkvenim diktatom, koliko se stoljećima duboko razlikovao od svijeta kakav znamo u 19., 20. i 21. stoljeću, nakon što su se države postupno počele odvajati od Crkve.

Tek kada je oko 1000. godine već gospodarski donekle osnaženo kršćansko društvo započelo proces još dubljeg, potpunog preuzimanja ovlasti nad životom i smrću svakog pojedinca, stanje se posve pogoršalo za Židove, a i za tada još vrlo rijetke druge nekršćanske skupine, poput muslimana na Iberijskom poluotoku. Bitan službeni pomak nastao je nakon što je Crkva materijalno i organizacijski ojačala toliko da je počela poduzimati takozvane Križarske vojne ili ratove, pohode na Istok, s navodnom idejom oslobađanja Kristovog groba od nevjernika. Jer, dakako, Isusov navodni grob bio je u zemlji njegovih predaka, u staroj židovskoj domovini, tada već pod vlašću muslimana. Ali zapravo je glavna postavka križarskih pohoda bila neki srednjovjekovni *New Deal*: konsolidirati europsko kršćanstvo kao jednu naciju s jednim ciljem. Upravo radi toga je trebalo prikupljati i slati goleme postrojbe vojnika, civila (i žena), konja, brodova, opreme... da bi se 'oslobodio' grob Isusa Krista u Jeruzalemu, u nekadašnjoj rimskoj pokrajini Palestini, u tom udaljenom kraju svijeta, posve osiromašenom nakon propasti Rimskog Carstva. Te su, u pustom i gotovo nenaseljenom predjelu i dalje živjeli malobrojni ostatci starog židovskog stanovništva, preostali nakon rimskog uništenja stare židovske države, u prvom stoljeću, a i mnogobrojne islamske vojne postrojbe.

U okolnostima pokretanja Križarskih pohoda, Židovi i muslimani su u Europi 11. stoljeća proglašeni naravnim neprijateljima, jer prividno je glavni cilj bio osloboditi Božji grob u Jeruzalemu, a pri toj svetoj zadaći treba ukloniti i sve nekršćane na koje naiđe sveti kršćanski pohod. Od pradavnih vremena živjele su židovske zajednice diljem Rimskog Carstva, daleko prije nastanka i širenja samog kršćanstva i mnogo stoljeća prije nastanka i širenja islama. Muslimani, sljedbenici nove jedno-božačke religije, nastale tek koje stoljeće ranije, koja se širila u golemom zamahu, bili su daleko: u Palestini, u Španjolskoj i u sjevernoj Africi, ali Židovi su bili posvuda na dohvat križarima. Godine 1096. vitezovi sudionici Prvog križarskog pohoda pokrenuli su val nasilja nad Židovima u Francuskoj i u Svetom Rimskom Carstvu, poklali su i spalili židovske zajednice u Wormsu, Trieru (danas Njemačka) i Metz (danas Francuska).

Usporedo s križarskim pohodima, usmjerenima izvan Europe, javio se i razvijeni oblik crkvenog poticaja na mržnju i nasilje prema Židovima: stvorena je „krvna optužba”. To je tvrdnja da Židovi ubijaju kršćanske dječake – najradije njih, kao nevinu sliku Isusa na križu – ali ako nemaju prigode za ubiti dječaka, ubiju i djevojčicu ili odraslog muškarca. Naknadno se stvorila i razrada ovog narativa, objašnjenje da se Židovi ovim obrednim umorstvima osobito bave u doba godine pred blagdan Pesah, jer im nevinna kršćanska krv treba kako bi priredili svoj beskvasni kruh, koji jedu u dane tog blagdana kojim slave izlazak iz egipatskog ropstva. Teološki nimalo slučajno, najveći kršćanski blagdan Uskrs slavi se upravo u doba blagdanskog tjedna Pesaha (Pashe), pa je time lako nastala usporedba s novozavjetnim događajima oko Isusove mučeničke i krvave smrti u Jeruzalemu. Dakle, zločinački židovski narod, koji je nekada u svom glavnom gradu Jeruzalemu raspeo i ubio Boga Isusa Krista, i dalje žudi za nevinom krvi, koju miješa u svoj beskvasni kruh.

Inače, židovski zakoni o svakodnevnom životu vjernika malo se čega toliko užasavaju koliko od jedenja krvi: najmanja pomisao na krv u jelu čini ga zakonski zabranjenim, a vjerniku odvratno nejestivim. Ovo su, dakako, brojni kršćanski teolozi dobro znali tijekom svih stoljeća progona Židova pod optužbom za obredno umorstvo, stoga su ustajali (barem u tu) u obranu Židova, izdavali su proglose kojima su upozoravali da je lažna ta optužba Židova za zločin obrednog umorstva. I neki prosvijećeni europski kraljevi i vladari izdavali su edikte kojima se upozorava da je ta optužba zlobna izmišljotina. No najčešće je to bilo uzalud, jer je drevni i uporni crkveni nauk o prokletim Židovima du-

boko prodro u narodna vjerovanja, te su nahuškane ljudske mase u kršćanskim sredinama stoljećima, sve donedavna, žudjele za prolijevanjem i spaljivanjem židovske krvi...

No većina naroda nije, vjerojatno, istinski vjerovala u tu monstruoznu ljudoždersku optužbu na štetu svojih posve normalnih, često ljubaznih i dragih židovskih susjeda. A ni među kršćanima se u to doba zacijelo još nije bilo posve izgubilo sjećanje da su prvu optužbu za obredno umorstvo radi pribavljanja nevine krvi upravo kršćanima pripisale poganske rimske vlasti, iz mržnje prema kršćanima, a možda ih je nadahnulo kršćanski obred s navodnim pričešćivanjem Isusovom krvlju. Nije bilo takve monstruozne optužbe tijekom svih stoljeća nakon nestanka rimske poganske vlasti, od kraja četvrtog stoljeća nadalje, a ta poganska rimska vlast je dotad za obredno umorstvo, isključivo iz političke mržnje, lažno optuživala upravo kršćane! Kako god bilo, prva zamisao o obrednom umorstvu radi dobivanja nevine kršćanske krvi protiv židovske zajednice pokrenula se iz Engleske. Netko je tamo i tada imao dovoljno mržnje i bolesne mašte za pokretanje „krvne optužbe”. Mnogi engleski gradovi danas žive preužurbano da bi se njihovi građani prisjetili tadašnje otrovne mržnje koja je često dovodila do progona i istrebljenja njihovih susjeda, židovskih zajednica, pod optužbom da su mjesni Židovi ubili nekog dječaka kako bi si pribavili nevinu kršćansku krv.

Neki od tih dječaka izmišljeni su likovi, drugi pak stvarni dječaci, nestali i ubijeni u raznim tadašnjim nemirnim okolnostima, koje se nikada ne bi ni istraživale dok god je u blizini bilo pogodne židovske zajednice za 'krvnu optužbu'. Prvi zabilježeni takav dječak-mučenik bio William iz Norwicha, u 12. stoljeću.

William je bio naučnik u kožarskom obrtu, zbog čega je u sklopu rada njegovog majstora redovito dolazio u kontakt s mjesnim Židovima, sve dok jednog dana nije bilo pronađeno njegovo tijelo. Počinitelj ubojstva nije bio pronađen, a nije se za njime ni tragalo, jer je zajednica mještana iz Norwicha dječakovu smrt smjesta optužila Židove, premda lokalne vlasti za to nisu pronašle nikakve dokaze. Nedugo zatim, William je proglašen svetim i pripisano mi je više čuda.

Williamova smrt i svetost ispriopovijedane su u više svezaka pod naslovom *Život i čuda svetog Williama iz Norwicha*, autora benediktinskog redovnika Thomasa iz Monmoutha. Teško je u tome djelu razlikovati činjenice od očite mašte, jer autor je djelo započeo pisati godine 1149./50., pet godina nakon Williamovog umorstva, a tek drugi svezak,

vjerojatno napisan 1155., još je teže optužujućeg tona, tek tada uvodeći tvrdnje o židovskom godišnjem obredu raspinjanja kršćanskog djeteta... Još kasnije objavljeni svesci navode i dokaze o čudesnim izljećenjima djeteta-mučenika Williama; završni svezak dovršen je gotovo tri desetljeća nakon Williamove smrti, 1172. godine, te tada djelu dodan i zaključni predgovor.

Thomas iscrpno piše da je William rođen dana drugog veljače 1132., kao sin Wenstana i Elvive, te da je majci, nedugo prije djetetove mučeničke smrti, prišao čovjek koji je tvrdio da radi za arhiđakona iz Norwicha, te joj ponudio da sina pusti na posao u arhiđakonovim kuhinjama; majci su tada, pripovijeda Thomas, isplaćena tri šilinga. William je kasnije u društvu onog čovjeka posjetio svoju tetu, koja je zbog nečega postala sumnjičava i zamolila je svoju kćer da ih prati nakon odlaska, te ih je vidjela kako ulaze u kuću jednog Židova. Ovo je bio zadnji put da su dvanaestogodišnjeg Williama vidjeli živog, a bio je to upravo utorak pred Uskrs. Na Veliku subotu, dan uoči samog Uskrsa, izvan grada je pronađeno dječakovo tijelo, a pronašla ga je, eto, baš neka redovnica, kada je naišao i šumar Henry de Sprowston. On je, pak, primijetio ozljede koje su ukazivale na nasilnu smrt. Tijelo su zatim došli pogledati i neki mještani, oni su prepoznali Williama. Neposredno nakon toga i u dogovoru s lokalnim svećenikom, odlučeno je da se pokop održi na Uskrsni ponedjeljak.

Naknadno, Thomas iz Monmoutha piše su Williamu ubojice “obrijali glavu i uboli ga na bezbroj mjesta i natjerali krv da užasno poteče iz tih rana. Neki od ubojica pričvrstili su ga na križ” – kaže Thomas kao da je bio očevidac! – “ismijavajući Gospodinovu muku, te je kasnije rečeno i da je tijelo pronađeno s trnovom krunom na glavi”. Jedan obraćenik sa židovstva, zvan Theobald iz Cambridgea – govori dalje Thomas u svome djelu – rekao mu je da postoji pisano proročanstvo da će Židovi vratiti vlast nad Izraelom tek ako svake godine žrtvuju kršćansko dijete. Svake su se godine židovski vođe sastajali kako bi odlučili tko će biti zamoljen da izvrši žrtvu, da bi, eto, godine 1144. upravo Židovi iz Norwicha dobili tu časnu zadaću. Williama su vezali, mučili i ubili na način koji oponaša Isusovo raspeće: Židovi su mu trnovom krunom razderali glavu i probili su mu bok, a njegovo tijelo potom bacili u obližnju šumu. Thomas ove riječi, osjećajući vjerojatno nedostatak svjedoka-očevidca, potkrepljuje prepričavajući izjavu još jednog navodnog preobraćenog Židova, koji je pripovijest proširio nekom kršćanskom služavkom, koja je sve to vidjela kroz raspuklinu na vratima, te još i izjavom nekog čovjeka, godinama nakon događaja, koji je na

samrti priznao da je u šumi vidio skupinu Židova kako na konju prevoze tijelo toga ubijenog dječaka.

Međutim, neposredno nakon pronalaska Williamova tijela i održanog pokopa, građani iz Norwicha su, okrivljujući mjesne Židove, zahtijevali suđenje pred crkvenim sudom. Željeli su da pripadnici židovske zajednice budu podrvguti tada uobičajenim metodama istrage, mučenju, ali ih je mjesni šerif John de Chesney upozorio da je crkveni sud nadležan samo nad kršćanima. Židove je smjesta odveo u dvorac, pod zaštitu mjesnog plemića; jer plemstvo je Židovima uglavnom pružalo zaštitu pred svjetinom. Nakon što se stanje smirilo, Židovi su se vratili svojim domovima, ali dvije godine kasnije slučaj je ponovo pokrenut, te je ga kralj pristao ispitati, ali ga je na kraju odbacio kao neutemeljen. U međuvremenu, Williamovo tijelo premješteno je na redovničko groblje, zatim je 1151. godine ponovo premješteno uz sam crkveni oltar, nakon čega su pripadnici mjesnog svećenstva pokrenuli njegov kult.

Kako se kult tijekom vremena razvijao, tako se razvijao i narativ o tome tko je ubio Williama (naravno, Židovi) i zašto ubijen (da bi mu uzeli krv za svoje mračne židovske obrede). Treba imati na umu da je Williamova obitelj bila saksonska, a njegov ujak navodno je bio svećenik. U to doba, nakon 1066. i nastanka normanske vlasti u Engleskoj, dubok je bio sukob starih britanskih stanovnika, Saksonaca, s novim normanskim vlastima, što je i česta tema u romantičnim književnim djelima Waltera Scotta. U taj sukob interesa upala je kao žrtva 'Irven optužbe' i ta mjesna židovska zajednica. Novi normanski vladari i plemstvo štitili su Židove, te je taj interni sukob kršćanskih Saksonaca s kršćanskim Normanima možda pokrenuo i narativ oko navodnog umorstva djeteta Williama iz Norwicha.

Osobito je William iz Turbevillea, biskup u Norwichu između 1146. i 1174., bio motiviran na uspostavu Williamovog kulta, te se čini da je on poticao Thomasa iz Monmoutha kako bi desetljećima bavio ovom temom u svome mnogosvezačnom djelu. Thomas navodi da su se neki među svećenicima, osobito prior Elias, protivili kultu jer nije bilo dovoljno dokaza ni o Williamovoj pobožnosti za života, ni o njegovom navodnom mučeništvu. Unatoč skeptičnom prioru Eliasu, Tjomas je i dalje ustrajno promicao svoje tvrdnje, kao dokaze pružajući svoje vizije i opise Williamovih čuda. Kazuje da je vizije dobio od biskupa Norwicha, Herberta de Losinge (koji je umro 1119. godine, 13 godina prije Williamova rođenja, odnosno 25 godina prije Williamove smrti), koji je Thomasu u viziji poručio da Williamovo tijelo treba preseliti u samo-

stanski kaptol. Ipak, tijelo malog sveca je premješteno tek nakon smrti tvrdoglavo racionalnog priora Eliasa, ali dotad je Williamov kult već bio uspostavljen.

Uskoro su se počeli pojavljivati i dokazi o Williamovoj svetosti, uključujući tajanstvena svjetla koja su 'neki' vidjeli oko tijela, a počela su se pojavljivati i čudesna izlječenja. Ipak je Williamov kult u Norwichu tijekom duljeg vremena ostao slabo razvijen. Povećanje popularnosti svetišta dogodilo se tek 232 godine nakon Williamove smrti, od 1376. godine nadalje, kada je toga dječaka-mučenika kao sveca-zaštitnika usvojio jedan od norwichih cehova, koji je uz obilježavanje obljetnica mučenikove smrti priređivao dramatizaciju djetetove mučeničke smrti od ruke židovskih počinitelja.

Slikovni prikazi djeteta-mučenika Williama izrađeni su za neke crkve u blizini Norwicha i za brojne druge crkve u toj regiji. Ikonografski, William je prikazan s čavlima, instrumentima svoje muke, kako je to uobičajeno na prikazima svetaca-mučenika, ali postoji i prikaz raspetog djeteta-mučenika Williama. Ovakav način navodnog židovskog mučenja i umorstva kršćanskog dječaka raspinjanjem na križ i uzimanjem njegove krvi iz rana koje bi mu zadali Židovi, prvi je takav poznat u literaturi, potječući izvorno od Thomasa iz Monmoutha. On ni sam u svom djelu u početnim svescima ovo ne spominje, već je tek nakon niza godina stvorio ovaj dio narativa o židovskoj obrednoj imitaciji raspinjanja djeteta na križ, u mukama poput Isusovih. I sam Thomas, spominjući razna svjedočenja suvremenika Williamovog umorstva, ne spominje ovu naknadno razrađenu protužidovsku varijantu krvne optužbe, očito razrađenu tek u vrijeme pisanja kasnijih svezaka njegova djela. Nakon događaja koji su uslijedili Williamovoj smrti, niz drugih neriješenih ubojstava djece, stvarnih i izmišljenih, pripisan je židovskim zavjerama, poput onih o Haroldu iz Glouceстера, godine 1168., te o Robertu iz Buryja, godine 1181. Svakako je daleko najpoznatiji od svim malih svetaca mučenika postao Mali Sveti Hugo iz Lincolna, nakon 1255. godine.

Pod utjecajem promidžbe o židovskom obrednom u morstvu kršćanskog dječaka, društveni odnos prema Židovima neprestano se pogoršavao, počeli su brojni napadi pa i masakri nad židovskim sugrađanima. Kada je lokalno plemstvo iz Norwicha pokušalo obuzdati takva neprijateljstva, seosko stanovništvo se pobunilo protiv gospodara i napalo židovsku zajednicu. Dana šestog veljače 1190. godine svi Židovi iz Norwicha poklani su u svom selu. Neprijateljstvo prema Židovima pojačvalo se u cijeloj Engleskoj, sve dok 1290. Židovi nisu bili potpuno

protjerani iz Engleske (nije im bio dopušten povratak sve do 1655. godine, kada je Oliver Cromwell ukinuo tu zakonsku odredbu).

Narativ o navodnom Williamovom mučeničkom umorstvu u židovskoj zavjeri trajao je još mnogo stoljeća: u prosvijećenoj 1853. godini autorica Susan Swain Madders u knjizi o povijesti Norwicha pripisuje Williamovu smrt ubilačkoj uroti “Židova, tada vodećih liječnika, trgovaca i učenjaka toga doba”, a ponavlja i dio kasnijeg narativa, koji kaže da su Židovi nakon umorstva izbjegli kaznu “lukavim podmićivanjem vlasti”. Nakon ovog još uvijek antisemitskom mržnjom zatrovanog navodnog studioznog razmatranja, javio se ipak i niz ozbiljnih komentara Williamovog slučaja, koji, dakako, odbacuju obredno umorstvo, optužbu isključivo utemeljenu u iracionalnoj crvenoj mržnji prema Židovima, već slučaj tazmatraju u realnim okvirima. M. R. James objavio je 1896. godine kritičku analizu slučaja, uz povijesne eseje svećenika Jamesa i Augustusa Jessopa. Ovo je prva moderna analiza izvještaja Thomasa iz Monmoutha o Williamovu slučaju. James napominje da Thomas dokazuje svoju verziju događaja navođenjem i nekih jasno prepoznatljivih izmišljotina. James odbacuje tvrdnju o planiranom obrednom ubojstvu kao fantaziju koja se pojavila tek nekoliko godina nakon zločina i koju je promicao obraćenik Theobald, željan pokazati zahvanost svojoj novoj kršćanskoj zajednici. Neovisna potpora svjedočenju vrlo je slaba, poput služavke koja je kroz pukotinu na vratima vidjela mučenje djeteta, a koje se toga i sjetila tek kada ju je Thomas intervjuirao, nekoliko godina kasnije.

James predlaže nekoliko realnih mogućnosti za smrt dječaka Williama, u skladu s modernim spoznajama o sličnim slučajevima, od nesretnog slučaja prikrivenog radi izbjegavanja odgovornosti, do ubojstva koje bi iz sada nepoznatog razloga počinile nepoznate osobe, sve do ubojstva koje bi počinio sam obraćenik Theobald, koji se, da bi izbjegao kaznu, dragovoljno javio kao prokazivač svoje donedavne židovske zajednice. Godine 1988. Zefirah Rokeah je poduprla Jamesov prijedlog rješenja slučaja mišljenjem da je upravo Theobald bio Williamov ubojica. Oslanjajući se na Thomasov komentar da su na pronađenom Williamovom tijelu još bili ‘jakna’ i ‘cipele’, što implicira da je dječakovo tijelo bilo golo ispod struka, godine 1967. Vivian Lipman je postavio tezu da je Williamovo ubojstvo počinio spolni predator; Lipman smatra da je taj počinitelj upravo onaj čovjek koji se Williamovoj majci predstavio kao kuhar, te joj je za sina ponudio posao, zatim ga je odveo. Taj je navodni kuhar, začudo, bez traga nestao iz daljnjeg Thomasovog pripovijedanja. Godine 1984. Gavin I. Langmuir prihvatio je Lipma-

nov razumno izveden zaključak, a godine 1997. i John McCulloh je slijedio je to zaključivanje, tvrdeći da se radi o sadističkom spolnom zločinu. Raphael Langham je 2005. godine prihvatio ovu tezu o motivu ubojstva, a i Jamesov zaključak da je najvjerojatniji ubojica sam preobraćenik Theobald, poremećena osoba puna mržnje prema svojoj donedavnoj zajednici.

Pripovijest o Williamovom mučeništvu najranija je poznata optužba protiv Židova za obredno umorstvo, a uslijedila su tome stoljeća proгона Židova s opravdanjem da oni čine takav neprosudljiv zločin... U početku optužba je bila rijetka, ali stoljeće nakon Williama, istraga o smrti drugog dječaka, malog Huga iz Lincolna, godine 1255. je izazvala takvu protužidovsku žestinu da je rulja pogubila 19 engleskih Židova. Pripovijest o *Malom svetom Hughu* uskoro je postala dio popularne književnosti i pjesništva, a naširoko su ga cijenili kao sveto dijete-mučenika. Kako se krvna optužba postupno promidžbom tog narativa širila prema europskim središnjim zemljama, pa zatim i prema europskom istoku, u sve novim i novim krajevima javljala se krvna optužba, dotad nepoznata. Tirol je postao osobito bogat takvim narativima i u skladu s time velikim progonima židovskih zajednica, osobito pred uskrсне dane. Tu se uvrstio i jedan od najpoznatijih i u narodu najomiljenijih, a u Crkvi najdugovječnijih svetih dječaka-mučenika, takozvani Mali Šimun iz Trenta, te uz njega i Andrija iz Rina.

Gdje god je bilo žestoke mržnje protiv Židova, a ona je i dalje posvuda bujala na podlozi neznanja i mnogostoljetne indoktrinacije, pojavila bi se i krvna optužba. Ipak mora se napomenuti da, uza sve tekstove prepune drastične mržnje prema Židovima, autora prethodno augustinskog redovnika Martina Luthera, koji je u ranom 16. stoljeću pokrenuo crkveni raskol i postao ocem protestantizma, u okviru protestantskih Crkava nikada nije bilo krvne optužbe Židova. Sva protestantska povijesna iskazana mržnja protiv Židova ostala je teorijska, te su se protestantske Crkve tako prve i oslobodile mržnje protiv Židova. A nakon što je Rimski Crkva, sve do duboko u moderno doba, prigrlila optužbu Židova za obredno umorstvo, nakon nje su ju prihvatile i Ruska i neke druge pravoslavne Crkve. Jer, kako se krvna optužba predajom u kršćanskom narodu dalje širila na istok, pojavljivala se tamo gdje je dotad nije bilo, čak i u Rusiji s početka 20. stoljeća. U svim ovim modernim slučajevima, optužba je uglavnom služila političkom antisemitizmu, koji je bujao u drugoj polovini 19. stoljeća i kasnije. Također, do danas se kao posve ozbiljna činjenica obredno židovsko umorstvo uzima u islamskim zemljama, premda treba reći da su ju i tamo početno bili

donijeli franjevački redovnici-misionari... Dakako, u islamskim se krajevima ovo se ne može vezati uz uskršno doba, već se i do danas široko primjenjuje prema dnevno-političkoj potrebi, kao kleveta, a u više zemalja s islamskom vlašću i kao znanstvena činjenica.

Kako su se uopće početno pojavile zamisli da Židovi za krv, koju navodno trebaju za svoje mračne obrede, ubijaju upravo kršćanske dječake? Čini se da je početna zamisao vazana uz tjedno crkveno slavlje dana novozavjetne *Nevine dječice*. Prema novozavjetnom tekstu, zbog pogrešne vijesti da će ga novorođeni mesija zbaciti s trona, (židovski) kralj Herod dao je ubiti sve betlehemske (očito židovske) dječake do uzrasta od dvije godine, pod zamišljenom pretpostavkom da je među njima i mali mesija, novorođeni (židovski) dječak Isus (kojega su, međutim, roditelji spasili pravodobnim bijegom u Egipt). Rani, intenzivni kult okrutno ubijene *Nevine dječice* slavio ih je kao prvomučenike koji su život dali za novorođenog Krista, kao 'nasljedovatelje' Djeteta Isusa; te se njihov spomen-dan već od prve polovine petog stoljeća, oko 400 godina nakon tog navodnog pokolja, obilježava 28. prosinca, tri dana nakon Božića, nakon Isusovog rođendana. Niz svetačkih blagdana neposredno vezanih uz Božić navodili su liturgijski kalendari već od starine, pa se među njima, dakako, nalazilo i slavljenje *Nevine dječice*. Taj kult je, čini se, više od šest stoljeća kasnije, prerastao u začetak mrzničke zamisli o židovskom grotesknom zločinu mučenja i umorstva nevinog kršćanskog dječaka u židovskoj rugalačkoj travestiji Isusovog raspeća. U 12. stoljeću je već vrlo razvijena crkvena mržnja prema Židovima stvorila zamisao da oni, iz mržnje prema Isusu Kristu, makabristički imitiraju raspinjanje Isusa na nevinoj žrtvi, otetom kršćanskom dječaku. U razvijenom srednjem vijeku ovo je postalo snažnim poticajem za daljnje golemo umnožavanje broja dječaka-mučenika, žrtava židovskog rugalačkog igrokaza Isusovog mučeništva. To bi Židovi, navodno, priređivali prvenstveno radi zadovoljavanja svoje neutažive potrebe za nevinom kršćanskom krv, po mogućnosti dječaćkom, koje bi rabili za svoje mračne obrede. Međutim, kako je spomen-dan *Nevine dječice* treći dan po Božiću, 28. prosinca, nije se u židovskom liturgijskom kalendaru pronalazilo logike za vezivanje obrednog umorstva s danima Božića.

Tako je velik korak prema razvijenoj optužbi Židova za obredno umorstvo nastao od 12. stoljeća nadalje, kada je ova objeda povezana s uskršnim dobom, koje je, dakako, prije Uskrša stoljećima bilo prije svega doba židovskog Pesaha – Pashe (u kršćanskom kalendaru određuje se uskršni dan na isti način kao i prvi dan Pesaha u tisućljeća starijem

židovskom kalendaru). Tim prebacivanjem ideje o židovskom obrednom umorstvu s doba zimskog solsticija na doba oko Uskrsa, učinjen je odlučujući pomak prema razvijenoj optužbi Židova za obredno umorstvo upravo u doba pred Uskrs. To je, pak, diljem Europe tijekom više stoljeća u uskrsno vrijeme izazivalo pogrome, pljačke, spaljivanja i zlostavljanja židovskih zajednica.

Rimska Crkva nikada nije službeno ni ustanovila neke od kultova dječaka-mučenika, žrtava navodnog židovskog obrednog umorstva, a u moderno je doba ponekad i ukidala postojeće dane slavljenje tih mučenika. Međutim oni su ostali dugo živući u narodu, pa čak i u crkvenom kalendaru. I do najnovijeg doba to ukidanje se događalo nakon dugog oklijevanja, jer su ti dječaćki svetački kultovi u narodu bili omiljeni, a i Crkvi nisu bili mrski, prije svega jer su poticali na hodočašća, a hodočašća donose goleme novčane prinose. Tako su mnogi spomen-dani dječaka-mučenika, žrtava židovske žudnje za nevinom krvlju, tek u naše doba nestali iz katoličkih kalendara.

Nepotrebno je o tome svemu zaključiti i riječ više od Johana Huijzinge, u njegovoj nenadmašnoj *Jeseni srednjeg vijeka*: “Zar je narod kriv što činjenice nije raspoznavao onako profinjeno kako su to razlikovali teolozi, dok mu je istodobno Crkva tu laž pružala s toliko mnogo živopisnog uvjeravanja?”

ANTISEMITIZAM VELIKANA: RAZBIJANJE ILUZIJA

Točno je rečeno da antisemiti ne mrze Židove zbog onoga što Židovi JESU, već zbog onoga što sami antisemiti ZAMIŠLJAJU zamišljaju da Židovi jesu. Tijekom mnogo stoljeća umjetno poticane i uzgajane mržnje prema židovstvu, nastajali su i antisemitski stereotipi o tome kakvi su i što su Židovi. Zatim je dolazilo, u najboljim slučajevima, do iskaza mržnje, ruganja i izгона, u najgorem slučaju do Holokausta. Ismijavati Židove, rugati im se, prikazati ih – na temelju starih predrasuda i iracionalne mržnje – kao paradigmu zla, bilo je u dugom nizu stoljeća jednostavno, prihvatljivo, probitačno, nekažnjivo i oslobođeno od nelagode pred javnom osudom. Ali eto, srednjovjekovna stereotipna slika Židova nastavila se i u novom vijeku, pa i nakon Holokausta, pa i u naše vrijeme. I ne događa se to (samo) u mnogim narodima do danas zaostalima u srednjem vijeku, niti su to primjeri iz vremena nacističke promidžbe, već ih nalazimo u takozvanim zapadnim kulturama, gdje dolaze s pisacih stolova i iz likovnih radionica naših najomiljenijih stvaralaca. Antisemitizam u djelima velikana svjetske kulture većinom nalazimo u književnosti, ali i u drugim oblicima umjetnosti. Primjera je bezbroj...

Prebolno bi za mene bilo ući dublje u izvorište ‘podlih, stisnutih židovskih očica’ u jednoj od bogatog opusa čudesnih pripovijesti moga idola Karela Čapeka – taj jedini primjer u ovog najplemenitijeg čovjeka, pisca i filozofa života, očito je ušao bez mnogo namjere, ravno iz općenito zatrovane društvene atmosfere u kojoj je Čapek živio svoj kratak, tragično završen život. A tu su i dva druga kulturna i inače čudesna Čeha, Jaroslav Hašek i Jozef Lada, ponovo samo jednim detaljem: njihov Dobri vojak Švejk ima mnogo nevolja skrbeći se za svoga nadređenog, pijanicu „feldkurata” (vojnog kapelana) Otta Katza. Prema prezimenu, isključivo židovskom, taj je pokršteni Židov i pripadnik katoličkog svećenstva, što je već samo po sebi svojevrsno ruganje i židovstvu i ka-

tolicizmu, ali i gore od toga, on je i notorni pijanac, nečastan, nemoralan, obična propalica... Ne bi to privuklo toliko pozornosti da nije čudesni crtač Lada to svojim velikim talentom značajno i pogoršao: Katzovo lice je najtipičnija moguća onodobna antisemitska karikatura Židova.

Doduše, sve je to bilo prije Holokausta, tada su Židovi (donekle) ipak još bili samo „normalni građani”, kako bi to u ovom slučaju zacijelo rekla ona dobra djevojačka duša Anne Frank... pa, ismijavajući ih i rugajući im se, inače čudesni dvojac Hašek – Lada nije predaleko zakoračio u područje koje danas jasno označavamo kao antisemitizam. I valja reći, ni na jednom drugom mjestu ovi autori nisu dalje dublje zagazili prema nacističkom gledanju na Židove, koje se u njihovo doba već uvelike razvijalo...

Ali ima i dubljih, težih tema o velikanima i antisemitizmu... Sofisticirane poznavatelje engleske književnosti i danas privlači nedvojbeno ljepota jezika i slika Thomasa S. Eliota. Njegova pjesma *Pusta zemlja* (1922.) često se navodi kao najutjecajnija pjesma na engleskom jeziku u 20. stoljeću, njeovo sjajno korištenje jezika, dubina njegova intelekta, širina njegove erudicije i sofisticiranost njegove književne kritike priskrbili su mu najveća priznanja i visoko mjesto u povijesti književnosti. Ali, unatoč svim sjajnim značajkama, T. S. Eliot bio je podao, opak i nikada pokajani antisemit. Premda elemenata gotovo nesvjesnog antisemitizma nalazimo i u mnogih drugih njegovih sjajnih literarnih suvremenika, nijedan drugi pjesnik ikada nije upotrijebio toliko velik ta-

lent da izazove toliko dubokih i namjernih antisemitskih osjećaja kao Eliot. Tipičan je njegov zlobni stereotip o židovskom zemljoposjedniku, zatim i još gori prikaz židovskog poslovnjaka koji grabi novac, u pjesmi *Burbank s Baedeckerom: Bleistein s cigarom*, iz 1920. godine. Tu je protužidovski stereotipni prikaz drastičan, dolazi izravno iz istog izvora s nacističkim repertoarom: "... jednom na Rialtu. Štakori su ispod gomila. Židov je ispod svega toga. Novac u krznu." Usprkos Eliotovim očito vrlo brojnim antisemitskim i uvredljivim riječima i konotacijama, u odboru za dodjelu Nobelove nagrade nisu, kada su mu 1948. godine odlučili odati počast ulaska u krug besmrtnih Nobelovih laureata, oćutjeli nimalo dvojbe, pa ni zbog poštovanja prema samo tri godine ranije okončanom nacističkom *Konačnom rješenju židovskog problema*, Holokaustu. Ipak, treba reći da su najbitnija Eliotova djela nastala prije Holokausta, dok su Židovi još bili samo 'normalni građani', tada doduše njegove riječi mržnje i gađenja prema židovstvu još nisu imale težinu koju su neizbježno stekle nakon nacističkog Holokausta. Međutim, Eliot je tri godine nakon Holokausta, kada su sve strahote istrebljenja židovskog naroda već bile široko poznate, u svojim *Izabranim pjesmama* odlučio ponovo objaviti teške antisemitske riječi pjesme *Burbank with a Baedecker...*. U toj pjesmi autor prikazuje turista, 'čikaškog Semita iz Beča' na mostu Rialto u Veneciji, čime autor skreće pozornost na Shakespeareovu antisemitsku karikaturu Židova u liku Shylocka, ali ni Shakespeareov lik nije ni približno u tako duboko opak kakav je Eliotov, a uostalom nastao je u posve drugom, mnogo starijem dobu. I u mnogim daljnjim tekstovima Eliot se vraća ovim motivima, a njegova mržnja prema Židovima evidentno je rasna (rasistička), a ne samo 'znak autentičnosti njegovog neokršćanstva', kako ga je pokušao opravdati neki književni teoretičar. Ovaj Eliotov protužidovski rasizam grubom je jasnoćom vidljiv u njegovom predavanju iz 1933. godine, godine dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj, u kojem je izjavio da je „bitno jedinstvo vjerskog temelja, a razlozi rase i religije kombiniraju se u cilju stvaranja velikog broja slobodno mislećih Židova nepoželjnima.”

Uskoro je, godine 1951., pjesnik Emanuel Litvinoff, Židov, bio pozvan na sudjelovanje u javnom čitanju poezije na londonskom Institutu za suvremenu umjetnost, a bio je veliki poklonik Eliotove poezije i godinama je antisemitizam svog kolege pjesnika smatrao samo mladenačkim grijehom. Potresen Eliotovim upornim antisemitskim stavom, Litvinoff ga je napao na pjesnički način, u svojoj pjesmi naslovljenoj *TS Eliotu*. Pjesma završava riječima: „... to je smijanje iza korica povijesti, lukave riječi i hladno srce i otisci stopala u krvi ... neka tvoje riječi la-

gano gaze ovom zemljom Europom, da ne uznemiruješ kosti mog naroda”. Na to je Eliot samo licemjerno promrmljao: “To je dobra pjesma, vrlo dobra pjesma.” Ali nikada se nije ispričao, niti imalo promijenio. Ništa od svega ovoga zapravo ne bi bilo bitno da Eliot nije među vodećim pjesnicima na engleskom jeziku prošlog stoljeća, veliki povijesni pjesnik engleske nacije, te samim time i iz groba poziva nove intelektualne naraštaje na buđenje antisemitskih osjećaja. To je stvarnost i realnost. Notorno antisemitska pjesma *Burbank s Baedeckerom: Bleistein s cigarom* iznova je objavljivana i u svim kasnijim izdanjima Eliotove poezije, sve do 1963.

Drugog modernog književnog velikana, Ezru Pounda, književna teorija smatra jednim od najutjecajnijih pjesnika 20. stoljeća, zbog velikog prinosa modernističkoj poeziji koji je učinio kao rani zagovornik niza avangardnih i modernističkih pjesnika, te zbog stvaranja kanala intelektualne i estetske razmjene između Sjedinjenih Država i Europe, čime je pridonio nastanku važnih književnih pokreta. Ipak, ima i suprotnih vrlo meritornih mišljenja: laureat Pulitzerove nagrade i predsjednik Američkog poetskog društva Robert Hillyer izjavio je da on u Poundovom djelu “nikada nije vidio ništa čemu bi se mogao diviti, niti jedan redak”.

Ne slučajno, Pound se susretao s T. S. Eliotom i pisao za njega kao urednika, a Poundov antisemitizam može se unatrag pratiti najmanje do 1910. Tada je napisao: “Samo Židov može ustrajati u svojim odvratnim značajkama, unatoč raznim klimatskim okolnostima /zemljama u kojima živi/” Krivnju za izbijanje Prvog svjetskog rata pripisivao je kapitalizmu, koji je nazvao ‘lihvarstvom’, a za ‘lihvarstvo’ je, kao i nacisti, okrivio Židove. Više puta je u tekstovima upotrijebio izraz *Leihkapital* (zajmovni kapital) označavajući ga kao društveno zlo koje je izjednačavao sa Židovima (i Hitler je isti izraz upotrijebio 1926. godine u *Mein Kampf*). “Nije vaš neprijatelj Njemačka – izjavio je Pound u radijskom programu 1942. godine – nego je neprijatelj Das Leihkapital”; dakle nije neprijatelj čovječanstva bila nacistička Njemačka, koja je tada već bila pregazila Europu i provodila masovno istrebljenje Židova, Roma i drugih nepoželjnih skupina, nego je za Pounda neprijatelj civilizacije bilo ‘kreditiranje’... a ono se, držao je, ne bi dogodilo bez ‘židovskog kamatarenja’; dakle, bez Židova ne bi bilo ni ratnog sukoba, a ovu je tezu i sam Hitler kasnije parafrazirao najavljujući svoju agresiju pred početak Drugog svjetskog rata.

Već tada nestabilne psihe, svoje je ekonomske stavove Pound predstavljao skribomanski, u stotinama članaka i pjesama: tijekom

1930-ih pisao je više od 1000 pisama godišnje s istom tematikom, a nakon 1932. godine na istu temu još i 180 članaka. U prosincu 1932. angažirali su ga na filmskom scenariju o talijanskom fašizmu, te se sastao s Mussolinijem. Od tada je razvio osjećaj da je postao utjecajna osoba, netko s kim se konzultira sam šef jedne moćne države, te je počeo pisati članke u pohvalu Mussolinija i fašizma. Njegov već dubok antisemitizam još se produbio u doba objavljivanja talijanskog fašističkog *Rasnog manifesta* i *fašističkih* rasnih zakona (1938.); Mussolini je 18. rujna 1938. godine, ničim izazvan osim svojom simpatijom prema nacističkoj Njemačkoj, židovstvo proglasio 'nepomirljivim neprijateljem fašizma'.

Želeći još više služiti fašističkim interesima i vjerujući da može zaustaviti sudjelovanje Amerike u Drugom svjetskom ratu, Pound je u travnju 1939. otplovio u New York, gdje je obilazio osobe koje je smatrao utjecajnim. Lobirao je kod više senatora i kongresmena, ručao s poljskim veleposlanikom i upozoravao ga da ne vjeruje Englezima i njihovom Winstonu Churchillu, te je (neuspješno) čak zatražio susret s predsjednikom SAD-a. U Americi je više uspjeha stjecao kao pjesnik nego kao fašistički lobist, ali je i u pjesničkom okružju bio sklon ispadima: godine 1939. je za poetsku večer na Harvardu, gdje je javno čitao svoju poeziju, izabrao upravo svoje antisemitske pjesme, jer je vjerovao da u publici ima Židova, koje je želio uznemiriti. Sklon eksczesnom i javno antisemitskom ponašanju, u to je doba prigodom jednog antifašističkog okupljanja u sveučilišnom okružju, agresivno prekidao govornika, sve dok nije morao intervenirati sam predsjednik koledža.

Godine 1939. Pound je postao talijanski dopisnik *Japan Timesa*, u kojem je zatim objavio da je se u Europi „demokratsku državu definira kao zemlju koju vode Židovi”, te je razglabao o “temeljnoj pravednosti Hitlerovih ratnih ciljeva”, te je Hitlera i Mussolinija usporedio s Konfucijem. Kada je u rujnu 1939. objavljen početak Drugog svjetskog rata, Pound je započeo burnu kampanju pisanja pisama političarima, rabeći uvredljive riječi o Židovima. Svome nakladniku, potpisao se uz nacistički pozdrav *Heil Hitler*, a američkog predsjednika (nežidova) Roosevelta je, ironizirajući židovska prezimena, nazivao “Jewsfeldt” ili “Smrdljivi Roosenstein”.

Između 23. siječnja 1941. i 28. ožujka 1945., snimio je stotine emisija za talijanski promidžbeni radio, koji je osim na talijanskom emitirao na engleskom, njemačkom i francuskom jeziku. Predstavljao s slušateljima kao Dr. Ezra Pound, premda je njegov jedini doktorat bio počasni doktorat s nekog koledža. Svakodnevno je u programu napadao Sjedinjene Države, Roosevelta i njegovu obitelj, Churchilla, Židove, a

hvalio Hitlera i preporučivao primjenu eugenike za ‘očuvanje rasno najboljih’, dok je Židove nazivao ‘prljavštinom’. Sve to je zabilježila *Služba Sjedinjenih Američkih Država za praćenje inozemnih radio emisija*, te je 26. srpnja 1943. Okružni sud u Okrugu Columbia optužio je Pounda za izdaju, dakako u odsutnosti, jer tada je sudu bio nedohvatan. Ali je ovo ipak označilo početak pada ne samo naci-fašizma, nego i Ezre Pounda.

Nakon što je u rujnu 1943. njemačka vojska okupirala sjevernu i središnju Italiju, SS-ovci su počeli koncentrirati Židove u tranzitne logore, a zatim ih deportirali u Auschwitz-Birkenau; iz prve skupine od 1034 rimska Židova koji su dopremljeni u Auschwitz u listopadu 1943. godine, njih 839 je ugušeno u plinskim komorama. Ovo Pounda nije zanimalo, već je u prosincu 1943. predložio se otad zakonski obveže knjižare da u izlozima moraju izložiti notorno antisemitske *Protokole cionskih mudraca*, među antisemitima omiljenu krivotvorinu ruske carske obavještajne službe iz 1903., koja iznosi navodni židovski plan za svjetsku dominaciju.

No ubrzo je propao njegov idealni svijet: fašizam i njemački nacizam. Ne shvaćajući, zajedno s većinom nacista, da je sve izgubljeno, počeo je gledati kako bi opstao i u novom poretku, nakon naci-fašizma. Telegramom je ponudio američkom predsjedniku Trumanu svoju pomoć kako bi SAD o ‘pravednom miru’ pregovarao s tada već sigurnim ratnim gubitnikom, fašističkim Japanom. O sebi je, unatoč situaciji nakon pobjede Saveznika, izjavio u svom starom stilu: „Nisam antisemit, jer razlikujem židovskog kamataru od Židova koji pošteno zarađuje za život. Hitler i Mussolini bili su jednostavni ljudi sa sela. Mislim da je Hitler bio svetac koji nije želio ništa za sebe, bio je prevaren i to ga je uništilo.”

Ipak su to bila ozbiljna vremena, Pound je uhićen; jedan od časnika u pratnji, potpukovnik Holder, potpisao je tada izjavu da je Pound ‘intelektualni luđak’. Bila je ta vojnička dijagnoza vjerojatno najtočnija dijagnoza koja mu je ikada postavljena u nizu medicinskih ustanova u kojima je otad boravio. Liječnici su ustanovili da ima značajke “abnormalne grandomanije, ekspanzivnosti u ponašanju, pokazuje poremećaj nekontroliranog ubrzanog govora, nemogućnost za usredotočenost”. Na saslušanju, kao uhićenik je u veljači 1946. vikao riječi koje samo nekoliko godina ranije ne bi prepoznao kao svoje: “Nikada nisam vjerovao u fašizam, dovruga, ja sam protivnik fašizma!” Kao ‘duševno poremećenome’ nisu mu sudili, već je smješten u udoban bolnički odjel, bilo mu je omogućeno čitanje, pisanje i primanje posjetitelja. Nastavio

je sa svojim uvjerenjima, sklapajući odgovarajuća prijateljstva s aktivnim rasistima. I dalje hospitaliziran, odbijao je razgovarati s psihijatrima čija bi mu imenima zvučala kao židovska, a svakog posjetitelja koji mu se ne bi svidio nazvao bi Židovom. Najlakše bi bilo i pogrešno, zaključiti da je sav njegov divlji antisemitizam bio posljedica psihičke bolesti, jer nedvojbeno je ipak da je – riječima Shakespeareovog Polonija – u tom ludilu bilo sistema. Mržnja mu je bila iracionalna, kao i mržnja svakog antisemita, ali nije stoga bila manje otrovna. Iz bolnice je pušten 1958., umro je i pokopan u Italiji 1972. godine.

GROTESKNOST NACISTIČKOG SVIJETA: SLUČAJ HESSY LEVINSON

Strašna mi je ali i donekle smiješna istinita povijesna anegdota, otkrivena tek u naše doba, o ironičnoj zabuni koja se dogodila organizatorima nacističke promidžbe u vrijeme kada je 1930-ih godina njemačkim Židovima bilo oduzeto državljanstvo, a uskoro zatim i pravo na život.

U doba nacizma u Njemačkoj, između 1933. i 1945. godine, Židovima je uskoro nakon nastanka tog režima bilo oduzeto državljanstvo, a uskoro zatim i imovina, pa konačno i pravo na život. Službeno je proklamirano da su 'pravi Nijemci arijci', odnosno najviša, a Židovi najniža, čak i 'štetočinska' rasa. Nisu dakako Židovi rasa (biološki zacrtani i nepromjenjivi) nego narod, a narod su i Nijemci, čija je državna zajednica (i tada) bila šarolikog etničkog podrijetla, a svakako ne 'arijskoga'. Jer taj pojam znanost opisuje kao jezični, a ne etnički faktor, pritom ga povezujući isključivo s indijskim, a ne europskim, kulturološkim izvorima. Napajajući se idejama rimskih osvajača sjevernijih krajeva Europe, o tjelesnom izgledu Germana, plemena navodno odreda ljudi snažnih, visokih, atletskih, plavokosih, plavookih, neustrashivih... nacisti su zagovarali zamisao etničkog čišćenja Nijemaca. Prema toj ideji, oni su zapravo bili potomci tih starih Germana, kasnije donekle iskvareni miješanjem s drugim plemenima ('rasama'). Nastojeći svojom 'rasnom politikom' obnoviti tu mitsku, posve neutemeljenu povijesnu zabludu, nacisti su nakon stupanja na vlast odlučili oblikovati novu, čistu germansko-arijsku zajednicu: zakonski su zabranili svako spolno miješanje Nijemaca s neznanstveno i na posve politički način proglašenim 'nižim rasama', jer su smatrali da je takvo miješanje pokvarilo i kvari plemenitu germansku (njemačku) rasu prirodnih gospodara.

U takvome sveobuhvatnom okruženju, snažno obojenom svakodnevnom i svenazočnom nacističkom promidžbom, naglašavao se i poticao zanos njemačkog čovjeka svojim navodnim arijstvom, te manja

vrijednost Židova u svakom pogledu. Svenazočna nacistička promidžba izdavala je tada i popularni obiteljski časopis (tipičnog demagoškog naslova) „Sunce u domu”, koji je – kako bi potaknuo zanimanje za nacističke zamisli o višoj vrijednosti takozvane ‘njemačke krvi’ (gena), dvije godine nakon nastupanja nacista na vlast, godine 1935., raspisao natječaj za fotografiju najljepše djevojčice u Njemačkom Reichu (Državi).

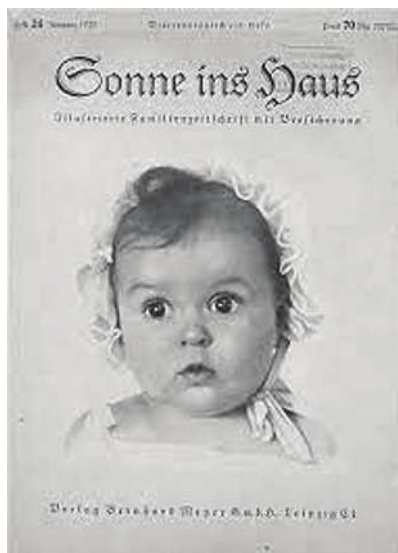
Ne mogući naslutiti užase Holokausta, koji su se tek počeli neprepoznatljivo najavljivali u njemačkom društvu putem ‘rasnih zakona’, majka je te godine dovela svoju šestomjesečnu djevojčicu Hessy Levinson na fotografiranje u ugledni berlinski studio Hansa Ballina. To je u građanskim obiteljima bilo uobičajeno, jer osobnih foto-aparata bilo je malo, dostupna tehnika nije pružala zadovoljavajuće rezultate, te je fotografija iz profesionalnog fotografskog studija najbolje pružala trajnu uspomenu na neke životne trenutke. Fotograf Ballin je, kao čovjek bez nacističkih predrasuda, želeći pokazati besmislenost nacističke rasne teorije (njemački građani još se tada nisu panično plašili nacističkih policija, kao uskoro zatim), pritom ne izvijestivši obitelj Levinson, na natječaj za najljepšu djevojčicu poslao Hessynu fotografiju. Želio je pokazati da se, kako je svakome jasno, Židovi ni po kojoj značajki, tjelesnoj ili duševnoj, ne razlikuju od bilo kojih drugih Europljana. Jer pripadanje takozvanoj židovskoj rasi nacisti su zapravo temeljili isključivo na pripadanju židovskoj vjeroispovijesti osobe i predaka do udaljenog koljena toga malog progonjenog postotka njemačkih građana. I prije i poslije toga, rasistički znanstvenici, prije svega njemački, pokušavali su ustanoviti čime se Židov razlikuje od ne-Židova, zacijelo smatrajući da će mnogo brže i lakše ‘rasno pročistiti’ njemačku naciju čim budu mogli lako prepoznati židovskog građanina prema nekoj tjelesnoj značajki. Unatoč uložnim golemim naporima i sredstvima, nisu uspjeli jer takve razlikovne značajke nema: sve moguće boje kože, kose, očiju, svi oblici uške i lubanje, visina i oblik tijela... sve te različite antropološke značajke su samo vanjske pojavnosti svih ljudi na svijetu, nastale u okolnostima duge evolucije u pojedinim područjima na planetu.

Upravo zbog nepostojanja bilo koje odrednice ‘židovskog’ izgleda, moglo se dogoditi da je među stotinama fotografija djece koje su na natječaj poslali brojni njemački fotografski ateljei, najljepšom proglašena upravo kći židovskih roditelja. Ironično, na tom promidžbenom natječaju, osmišljenom upravo kako bi se cijelom narodu prikazalo kako izgleda idealno arijsko dijete, Hessy je pobijedila svojom – kako je u obrazloženju naglasila redakcija lista – ‘arijskom’ ljepotom. Fotografija

je zatim tiskana kao razglednica i raspačavana u tisućama primjeraka, kao prototip prave arijske bebe. No, unatoč nevjernosti nacista o Hessynom židovskom podrijetlu, događaj zapravo i nije bio bezopasan, jer su upravo u godini natječaja, 1935., bili proglašeni nacistički rasni zakoni.

Obitelj Levinson se stoga 1938. godine uspjela skloniti u Pariz, da bi zatim, zbog nacističke okupacije sjeverne Francuske i grada Pariza, putem područja francuske nesamostalne vlade u Vichyju, te putem Španjolske i Portugala, dospjeli na brod spasa s odredištem na Kubi. Dok je njezina uža obitelj tako izbjegla stradanje u Holokaustu, većinu Hessynih rođaka ubili su u Europi nacisti i njihovi suradnici.

Obitelj Levinson se uskoro nakon bijega na Kubu trajno naselila u Sjedinjenim Američkim Državama. Hessy je 1955. godine diplomirala kemiju, četiri godine kasnije udala se za matematičara Earla Tafta, rodilo im se dvoje djece i četvero unučadi. Nakon duge karijere sveučilišne profesorice, Hessy se umirovila 2016. godine, u dobi od 82 godine. Kada je, mnogo desetljeća nakon događaja, već tijekom 21. stoljeća, javno iznijela svoju prošlost, pokazala je i izvorni primjerak časopisa sa svojom slikom na naslovnici. Na pitanje što o tome sada osjeća, odgovorila je: "Osvetu, osjećam osvetu, na dobar način."

NAZIV HOLOKAUST I DRUGI NAZIVI ZA PROGON I UNIŠTENJE ŽIDOVA

1933.–1939.–1945.

Prema Oxfordskom rječniku engleskog jezika, riječ ‘holokaust’ se u modernom smislu prvi put spominje 1942. godine, za opisivanje nacističkog postupanja prema Židovima. Standardom za opisivanje tog nacističkog masovnog uništavanja Židova postala je tek 1950-ih, ali su tek 1960-ih znanstvenici i pisci počeli šire koristiti pojam ‘holokaust’, da bi krajem 1970-ih pojavio televizijski film *Holokaust*, nakon kojeg se taj izraz počeo rutinski koristiti u literaturi, te je otad u usponu učestalosti.

Prvotno se među jezičnim stručnjacima dugo vodila rasprava o tome od kada je ‘holokaust’ (pisan malim početnim slovom) postao općenito definiran kao nesreća velikih razmjera, poput velikog požara. Dugo je trajala nepoznanica o tome kada je ova riječ prvi put korištena u smislu događaja iz Drugog svjetskog rata, to jest kada je „holokaust” postao imenicom kojom se označava razdoblja nacističkog genocida isključivo nad europskim Židovima. Jer u moderno doba tom se riječju uglavnom općenito označavalo golema razaranja, primjerice u požaru (najistaknutije u naslovu distopijske kratke pripovijesti Nathaniela Hawthornea iz 1844., “Holokaust Zemlje”, u kojoj se sva svjetska književnost i umjetnička djela namjerno spaljuju.). U tom je kontekstu nastala i prva poznata uporaba tog izraza u vezi s nacistima (Newsweek iz 1933. o nacističkoj kampanji spaljivanja knjiga nepoćudnih autora). Zatim je povodom nacističkog pogroma *Kristalne noći* (9./10. studenoga 1938. – masovnog terora u kojem su diljem Njemačkog Reicha brojni Židovi uhićeni u ubijeni, židovski domovi opljačkani, a izlozi židovskih trgovina porazbijani i sinagoge masovno spaljivane), glavni rabin zajednice u tadašnjoj Palestini pod britanskom upravom, u skladu sa židovskom tradicijom za obilježavanje tragičnih povijesnih događaja,

pozvao na održavanje ‘dana žalosti u za sinagoga uništenim u Holokaustu’. Nekoliko godina nakon toga, *New York Times* tijekom 1943. godine, u tekstovima o tadašnjoj Palestini pod britanskom upravom, spominje *stotine i tisuće europskih Židova koji još uvijek preživljavaju nacistički Holokaust*.

Očito je da do naziva Holokaust nije došlo iz samo jednog izvora. Oko tog termina nedavno se dogodilo i zanimljivo otkriće: 2015. godine je u pismima nekog anesteziologa iz američkog grada Spokanea, dr Davida Wilseyja, primijećeno da je uporabio riječ ‘holokaust’ za opisivanje užasa koje je, kao pripadnik medicinskih snaga američke vojske u Europi, svakodnevno viđao. Nakon oslobođenja koncentracijskog logora Dachau. napisao je 23. ožujka 1945.: *U holokaustu smo iz noćne more*. Zatim 14. studenoga spominje da se njegova skupina našla kao *jedina unutar 100 milja od ovog užasnog holokausta ... ovog svjetskog holokausta*. Međutim, Wilsey je, kao klasično obrazovan čovjek, izraz očito upotrijebio generički, nipošto ne specifično za pokolj Židova. Možda je i više puta čuo taj izraz pri napredovanju američkih snaga poharanom i spaljenom Europom, te njegova pisma odražavaju uobičajenu upotrebu klasičnih izraza među inteligencijom, u ovom slučaju na još tinjajućem europskom ratištu s golemim brojem žrtava mnogih narodnosti? U Dachau zatočenje i uništenje Židova i nije bio glavni nacistički cilj, za razliku od logora smrti na okupiranom europskom istoku.

Otkriće ovih pisama unijelo je u ovu temu i tragikomičnu notu: u SAD-u je u to doba antisemitizam bio krajnje raširen u raznim društvenim krugovima, pa i onim obrazovanim (možda i više nego u neobrazovanim!), te i sam Wilsey u pismima iz netom poražene nacističke Njemačke bez nelagode izražava svoje antisemitske predrasude. U pismu supruzi, 4. travnja 1945., žali se što je zbog organizacijskih razloga morao prespavati kod židovskog kolege anesteziologa: *Draga, medicina je njih (Židova) toliko puna ... da im mi bijelci jednostavno ne smijemo toliko mnogo činiti pomažući im...* – zatim i, u posve nacističkom maniru, okrivljuje istočnoeuropsko židovsko podrijetlo svog kolege za *upravo ono što je uzrokovalo tri ratna holokausta*. Zar je, dakle, moguće da je jedan antisemit pridonio izrazu kojim danas označavamo bitan dio židovskog identiteta?! Ako bi i bilo tako, bila bi to samo još jedna moralna poruka svijetu.

Neki, pak, smatraju da izvorna riječ holokauston dolazi od hebraizirane grčke riječi *ola* – žrtva paljenica cijela prinesena poganskom božanstvu, što bi objasnilo prihvaćanje ove riječi koja objašnjava krajnju pojavnost nacističkog programa ubijanja: u logorima istrebljenja tijela

žrtava spaljivana su u krematorijima. Ipak je vjerojatnije da riječ potječe iz grčkog jezika, pri čemu *holos* znači 'potpuno', a *kaustos* 'žrtveni prinos', te označava do pepela spaljenu životinjsku žrtvu prinesenu nekom božanstvu (ovo se činilo samo u osobitoj potrebi za pomoći toga božanstva, inače bi vjernik i božanstvo 'podijelili' pečenku).

U ljetu 1945. godine, pa i nekoliko godina nakon toga, konačni rezultat pokolja još je bio nepoznat. I nakon 8. svibnja 1945. tijekom nekog vremena nije bilo jasno koliki su dotad neviđeni i nezamislivi razmjeri toga genocida koji su počinili njemački nacisti i njihovi suradnici iz drugih naroda. Kako god bilo, desetljećima nakon njegova završetka, genocid u kojemu je smrtno stradalo šest milijuna Židova još nije imao službeni naziv. Donekle paradoksalno, u potrebi se rabio nacistički naziv "Konačno rješenje". Tijekom godina neposredno nakon Drugog svjetskog rata, preživjeli istočnoeuropski Židovi, koji su umnogome govorili jidiš, nacistički progon i uništenje Židova nazivali su *Hurban* (Uništenje), riječju koja se označavala uništenje prvog jeruzalemskog Hrama u provali Babilonaca, 586. godine prije nove ere, te uništenje drugog Hrama i židovske države u rimskoj provali i okupaciji, 70. godine prvog stoljeća.

O potrebi da se jedinstveni povijesni zločin nacista protiv Židova jednoznačno imenuje te, kada ga se jednom imenuje, da ga se proglasi nezakonitim, pisao je međunarodni odvjetnik Raphael Lemkin, poljski židovski emigrant u Sjedinjene Američke Države. Skovao je dotad nepostojeću riječ, *genocid*, kombinaciju riječi iz klasičnih jezika, u značenju „ubijanje naroda”. Organizacija ujedinjenih naroda u prosincu 1948. prihvatila je ovaj termin svojom Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.

Ali na hebrejskom jeziku je ova najveća povijesna nesreća židovskog naroda ubrzo nazvana Šoa – Katastrofa, biblijskom riječju za najveće moguće nesreće, one koju ugroze i sam opstanak židovskog naroda. Ta se riječ na hebrejskome i danas isključivo navodi kao naziv onoga što je međunarodno postalo poznato kao Holokaust, a simpatizeri židovskog naroda i poštovatelji žrtava Holokausta, i nežidovi citiraju naziv Šoa.

HOLOKAUST KAO OSOBNA POVIJEST

Katastrofa koju su izazvali nacisti, odsad je apsolutna i krajnja referenca za svaku židovsku egzistenciju.

Robert Misrahi, francuski židovski filozof

Sada imamo (nakon od Boga primljenih 613 zapovijedi) i 614. zapovijed: Sjećati se Holokausta i govoriti o njemu!

Elie Wiesel

Oni koji zaborave prošlost, osuđeni su na njezino ponavljanje.

George Santayana (*Život razuma*, 1905.)

Holokaust se na hebrejskome prikladno naziva biblijskom riječju Šoa, što se može prevesti kao 'katastrofa' ili 'potpuno uništenje'. Bilo je to nacističko „Konačno rješenje židovskog problema”, kojim je takozvani svijet arijskih germanskih gospodara zauvijek trebalo osloboditi od čovječanstvu štetnih Židova. Bila je to supertajna i tehnički zahtjevna operacija; nacisti su smatrali da u Europi živi jedanaest milijuna Židova, te su na ranom stupnju Drugog svjetskog rata procijenili da se presporo odvija njihovo uništenje sabijanjem u geta i razne vrste logora, izgladnjivanjem, bolestima, prisilnim radom, iscrpljivanjem do smrti, masovnim strijeljanjima stanovnicima cijelih malih židovskih naselja na „istoku” ... Od siječnja 1942. godine, nacisti su uveli industrijski način usmrćivanja nepoželjnih Židova: logore smrti, u koje su različitim prijevoznim sredstvima masovno dovozili Židove s raznih strana Europe nad kojima su imali vlast, te ih odmah masovno ubijali u plinskim komorama a, nakon što bi opljačkali njihova tijela, njihove leševe spaljivali su u golemim krematorijima.

U najvećoj katastrofi i inače teške i često tragične židovske povijesti, tijekom Drugoga svjetskog rata, od 1939./1941. sve do samih posljednjih dana rata u svibnju 1945. godine, sustavno su istrebljivane sve židovske zajednice i svaki pojedini Židov, neovisno o spolu i uzrastu.

Usmrćeno je između trećine i polovine ukupnog svjetskog židovskog stanovništva, a u mnogim područjima se postotak na okrutne načine usmrćenih Židova penjao do sto posto. Pritom je nepovratno uništen velik dio nasljeđa europske kulture između dvaju svjetskih ratova, koju su umnogome gradili i židovski Europljani/europski Židovi. Bez židovskog prinosa svijetu, on bi danas bio neprepoznatljiv, jer u praktično svakom djeliću napretka čovječanstva židovski je prinos.

Židovstvo ni do danas nije uspjelo obnoviti čak ni onaj broj pripadnika kakav je bio prije Holokausta, dok je broj svjetskih stanovnika otada porastao oko pet puta. Takozvana druga generacija, djeca rođena u obiteljima preživjelih, bila su djeca bez djedova i baka, tetaka i stričeva, pa tako i bez bratića i sestrični... Preživjeli su svoju djecu najčešće pokušali zaštititi od spoznaje o Holokaustu, pa je ta druga generacija u različitoj dobi djetinjstva, mladosti ili zrelosti spoznala tragediju ovog najvećeg zločina u povijesti čovječanstva, usmjerenog protiv naših roditelja, djedova i baka, svih srodnika i njihovih židovskih prijatelja. Mnogi iz druge i sljedećih generacija izabrali su gledati u budućnost, imati zdrav odmak prema toj tragičnoj povijesti predaka, dok su drugi, malo-brojniji, kao svoju misiju prihvatili misliti i djelovati, činiti koliko je kome moguće, da se na Holokaust ne zaboravi.

Podsjećanjem na Holokaust ne može se i ne treba uvjeravati mrzitelji Židova i negatore Holokausta, jer njima se ne može pomoći. Snagu treba uložiti u obrazovanje onih koji ne znaju, ali žele spoznati povijesnu istinu: u Holokaustu se, u pokušaju potpunog zatiranja židovskog naroda, dogodilo smišljeno uništavanje cijele europske židovske zajednice, sve do posljednjeg dana kada je bila dostupna nacistima i njihovim suradnicima i pomagačima.

MOJ OSOBNI NEPRIJATELJ NA OVOM I NA BUDUĆEM SVIJETU: EICHMANN

*Sve sam ih nadživio. Ako je neki i preostao, danas bi bili
suviše stari i slabi za suđenje. Moj posao je završen.*

Simon Wiesenthal, „lovac na naciste”

Vrlo mali postotak počinitelja Holokausta je kažnjen. Jedan od rijetkih koje je pravda ipak dostigla bio je sam vrhovni organizator krajnje uspjele tehničke provedbe Holokausta, Adolf Eichmann. Iz poratne Europe je uspio pobjeći, uvjerljivo se tvrdi, uz odlučujuću pomoć vatikanskih krugova, putem kojih je kaznu izbjeglo i mnogih drugih nacističkih zločinaca i njihovih suradnika. U Argentini se skrasio i osjećao se razmjerno sigurnim, te je u svoje pribježište iz Austrije doveo suprugu i sinove, gdje je dobio još jednog sina. Sakriti se konačno ipak nije bilo moguće, pa se glavni organizator provedbe „Konačnog rješenja židovskog problema”, nakon nevjerojatno složene potrage za njim, ipak našao pred sudom naroda koji je naumio uništiti. Molio za milost predsjednika tog naroda koji je malo godina prije toga masovno dovezio u logore smrti, ali milost mu nije mogla biti dana. Morao je umrijeti, jer su umrli oni koje je ubio, kako mu je biblijskim riječima odgovorio predsjednik Izraela.

Eichmann je uhićen je 11. svibnja 1960. godine u Argentini, te avionom izraelske tajne službe prevezen u Izrael. Mnogo godina kasnije, svijet je saznao da je „Operacija Finale” bio kodni naziv za taj vrhunski tajni, beskrajno složen i dug napor izraelskih obavještajaca za lociranje, identifikaciju, hvatanje i prebacivanje Eichmanna u Izrael, da bi mu sudio sud naroda koji je pokušao potpuno uništiti. Vijest o predstojećem suđenju izazvala je toga svibnja, upravo uz dane obljetnice proglašenja moderne židovske države (14. svibnja 1948.) nevideno uzbuđenje diljem židovskog svijeta.

Nakon svjetskog odjeka uhićenja i predstojećeg suđenja Eichmannu u Izraelu, mnogi su i očekivali i željeli da se to što prije završi smrtnom presudom. Dok su brojne preživjele žrtve i srodnici i prijatelji ubijenih željeli su da presuda bude smrtna, drugi su ipak bili za doživotni zatvor. Dakako, nisu promislili o tome koliko bi u izraelskoj zemlji, mnogima i doslovno svetoj, bilo kontroverzno neizbježno višedesetljetno zatvaranje toga neusporedivo i daleko najgoreg ubojice Židova u povijesti. Tih uzbudljivih dana je preživjeli iz Holokausta, talijanski književnik Primo Levi, napisao pjesmu „Za Adolfa Eichmana”, u kojoj se opredijelio protiv smrtno kazne za „arhitekta Holokausta”, već mu želi da „besan poživi pet milijuna noći” (u to vrijeme još nije bio poznat konačan broj žrtava Holokausta, smatralo se da ih je bilo oko pet milijuna).

Izraelski sud osudio je Eichmanna na smrt; prije izvršenja presude supruzi je bio dopušten posjet. Objješan je (prema tadašnjim pravnim mogućnostima) u noći s prvog na drugi lipnja 1962., posmrtni ostaci su spaljeni u posebno izrađenoj jednokratnoj peći te ni jedan Izraelac nije trebao dodirnuti to mrtvo tijelo; peć je zatim uništena, a pepeo je bačen u more izvan izraelskih teritorijalnih voda. Možda je ovim postupkom oko peći pokrenuta urbana legenda, nakon 1960-ih jako proširena židovskim svijetom (i meni su ju rekli roditelji, kojima se taj koncept svidio) da su za pokretanje Eichmannovog vješanja bila instalirana „3 gumba”, kako ni jedan od izvršitelja ne bi doživio traumatu zbog sigurnosti da mu je baš on zadao smrt. Međutim, u već poodmaklom 21. stoljeću, što moji roditelji nisu doživjeli, saznalo se da nije bilo nikakva „3 gumba”, već je izvršitelj bio samo jedan, bez ikakve dvojbe je znao da je on posljednja poluga koja izaziva vješanje Eichmanna. Osobno vjerujem i da je imao osjećaj zahvalnosti za tu ulogu izvršitelja u ime žrtava.

Bila sam tada djevojčica pred prvi razred osnovne škole, to grubo ime zločinca A-j-h-m-a-n bilo je prvo narušavanje moga dječjeg spokoja, jer roditelji su sve činjenice oko Holokausta dugo skrivali od nas, djece. Zaparalo mi je to ime uši u radijskoj vijesti o njegovu uhićenju, onog toplog mirnog svibanjskog dana. Otac se vidno uzbudio, upitala sam ga „što je to Eichmann?”, a on me je umirivao da je to „neki jako zao čovjek, ali sada je sve u redu jer je uhvaćen”. Sve to bilo je odveć drukčije od obiteljske rutine, kao dijete koje i inače „previše misli”, osjećala sam da je to jedna od stvari koje treba zapamtiti. Tek mnogo kasnije, spoznala sam i naučila povijesne činjenice, ali danas, nakon šest desetljeća, vodim i dalje svoj mali, nemoćni i bijesni „rat” s Eich-

mannom. Uzbudujem se kada prijateljima govorim o svojoj „misiji” kojom dajem svoj mali obol „da se ne zaboravi”...

Hitler, taj sotonski kepec, za mene je riječ koju rabim u znanstvenom smislu, gotovo hladnokrvno, gotovo bez emocija, baratajući samo povijesnim činjenicama. Ali Eichmann – „arhitekt Holokausta”, glavni organizator činovnički nevjerojatno uspješne organizacije uništenja milijuna Židova, ostaje zauvijek moj emocionalni crni oblak. On je oličenje biblijskog Amaleka, simbol najgoreg zla koje od početka do danas pokreće sama mržnja prema židovskom narodu, strast da se uništi Židove samo stoga što su Židovi.

Koliko li su gađenja od same Eichmannove tjelesne blizine morali u sebi savladati svi članovi skupine koja je obavila povijesnu svetu dužnost njegova hvatanja, nakon što se godinama skrivao pod lažnim imenom, živeći u goloj, sirotinjskoj periferiji glavnog grada Argentine, predstavljajući se kao skroman činovnik plinare ili vodovoda... O tim jedinstvenim trenutcima za povijest svjedoči član te skupine, slikar Peter Malkin, čija dužnost je bila iznenada na usamljenom puteljku zgrabiti Eichmanna i pokriti mu svojom šakom usta, kako uzvikom ne bi uzbudio okolinu, te ga gurnuti u auto koji je čekao. Malkin je pojedinosti zabilježio u objavljenim memoarima, opisujući kako je prethodno navukao rukavice, jer „pomisao da stavim голу ruku na usta koja su naredila smrt milijuna ljudi, da mu osjetim vruć dah i slinu na svojoj koži, ispunila me je snažnom odbojnošću.”

Nakon što su razni predmeti vezani uz Eichmannovo uhićenje tijekom mnogo godina bili skriveni od javnosti, od 2012. godine moguće je vidjeti izložbu o tom povijesnom činu u Muzeju židovskog naroda u Tel Avivu, a 2017. godine ti su predmeti prikazani i u New Yorku, na izložbi u *Muzeju židovskog naroda – Živom Spomenu na Holokaust* (Museum of the Jewish History – A Living Memorial to the Holocaust).

JOM HAŠOA – ŽIDOVSKI DAN SJEĆANJA NA ŽRTVE HOLOKAUSTA

Za mrtve i žive moramo svjedočiti ... svijet zna i šuti, stoga sam se zakleo da nikada neću šutjeti...

Elie Wiesel

Golem je moj osobni osjećaj jada i tugovanja u doba godine u kojem prema hebrejskome kalendaru, u travnju ili svibnju, pada 27. dan mjeseca nisana. Dan je to sjećanja na mučenike Holokausta. Ne zaboravljamo njihova imena i njihove živote i njihove snove prekinute strahom, hladnoćom, žeđu, glađu, iscrpljivanjem prisilnim radom u blatu, prekinute maljem, nožem, metkom, smrtonosnim plinom koji je u lažnim kupaonama ubojica pustio na njih, naše bližnje, unižene do nepostojanja.

Jom Hašoa znači dan Šoe – Holokausta, dan kada se više nego ijednog dana u godini sjećamo umorenih, uništenih samo stoga što su bili Židovi, dana kada se svjetsko židovstvo s poštovanjem i zajednički sjeća njihovih života. Riječ „šoa” je biblijska, u tekstu se javlja na samo tri mjesta, jer to je riječ osobite težine, označava neponovljivo strašnu propast židovskog naroda u starini, kada je bio skoro bespovratno uništen. Suvremeni rabinski učenjaci prepoznali su da je stradavanje u Holokaustu dovelo židovski narod do sličnog stanja, pred samo iščekivanje.

Međunarodno poznatiji naziv, Holokaust, stvoren je kada je svjetska javnost spoznala da su tijela milijuna Židova, ubijenih u nacističkim logorima smrti, spaljena u logorskim krematorijima. Sama riječ „holokaust” dolazi iz grčkog jezika, u kojemu je značila spaljivanje do pepela žrtve koju su prinostili poganskim božanstvima. Tako i moderni naziv toga najvećeg ikada zamislivog pogroma nad Židovima točno odražava nacističko prinošenje čitavog židovskog naroda na žrtvenik svojih po-

ganskih božanstava. Taj jedinstveni povijesni pokušaj zločinačkog uništenja židovskog naroda sramotna je epizoda u povijesti čovječanstva, stoga uspomenu na žrtve ne obilježavaju samo židovske zajednice, nego i mnoge vladine i nevladine organizacije diljem svijeta. Ovaj spomen-dan u židovskom kalendaru je povezan s više simboličnih dana i obljetnica. U okviru sinagogalne godine, obilježava se tijekom triju tužnih tjedana između hodočasnih blagdana Pesaha i Šavuota. U povijesnom smislu povezan je s danom ustanka Židova u Varšavskome getu, kamo su ih nacisti u golemome broju sakupili i zbili u mali ograđeni dio grada, gdje su ih uništavali glađu i bolešću, da bi preživjele uništavali u plinskim komorama logora smrti.

Svijet je nakon tog najvećeg genocida u povijesti ostao nepovratno osakaćen uništenjem gotovo cijele židovske zajednice. Šoa je postala dijelom i moga osobnog identiteta, unatoč nastojanju roditelja da mi, djeca, ne saznamo za tragičnu obiteljsku povijest. I moji predci i mnogobrojni rođaci ubijeni su u Šoi, uz oko šest milijuna drugih Židova. Većina roditelja preživjelih Holokaust skrivala je pred svojom djecom istinu o toj osobnoj, obiteljskoj i nacionalnoj tragediji; roditelji su mislili da će time mlade uspjeti poštedjeti od traume, pružiti im mogućnost da naraštaj rođen nakon Holokausta, poznat kao *druga generacija*, živi neopterećen njihovom ogorčenošću i neizbrisivom tugom. Židovska zajednica je preživjela, i mi, druga generacija preživjeli smo s njom, ali svijet koji su europski Židovi prije Holokausta neusporedivo obogaćivali, zauvijek je nestao. Nestao je i spokoj nas, druge generacije, čim smo dorasli do doba kada smo počeli postavljati pitanja. Tako je Holokaust postao bitan dio židovskog identiteta.

Do danas je niz svjetskih naroda prihvatio Međunarodni dan sjećanja na žrtve Holokausta, koji se obilježava 27. siječnja, na dan obljetnice oslobođenja Auschwitza, najvećeg nacističkog logora uništenja i logora-simbola Holokausta. Ali svjetsko židovstvo sjećanje na žrtve Holokausta obilježava i dvama drugim danima, nalazeći veze s nacionalnim tragedijama u prošlosti. U široj javnosti manje je poznat dan posta *Asara betevet*, što jednostavno znači „deseti dan mjeseca teveta”, koji pada u prosincu/siječnju. Ovaj post je i “dan općeg kadiša za žrtve Šoe kojima se ne zna datum smrti”, jer jasno je da za golemu većinu žrtava Holokausta nije bilo moguće saznati točan dan smrti, a taj datum je bitan za obred kadiš, kojim se u sinagogi moli za dobrobit pokojnih bližnjih.

Asara betevet je dan paljenja spomen-svijećé i žalobnog posta, koji nas sjeća na jedan od najtužnijih dana židovske povijesti, dan na koji je

u šestom stoljeću prije nove ere započela babilonska opsada Jeruzalema, dovodeći konačno do propasti Hrama i do pada drevne židovske države pod tuđinsku vlast. Prorok Ezekiel o tom strašnom danu kaže: “O smrtniče, zabilježi ovaj datum, točan ovaj dan...”. Stoga je tradicija kasnije s tim danom povezala i druge tragedije koje su židovski narod pogodile nakon rimskog uništavanja u prvom stoljeću nove ere, tijekom devetnaest stoljeća žudnje za izgubljenim domovinom Izraelom.

Svakodnevica prirodno potiče zaborav, te je, da bi se to spriječilo, ovaj dan u hebrejskom kalendaru postao svojevrstnim “mjestom sjećanja”, taj je dan pomoćnik u čuvanju sjećanja na bitne događaje iz prošlosti, iz kojih učimo za budućnost. Raštrkani diljem svijeta tijekom teških stoljeća bez svoje države, Židovi su se okupljali u svojim mjestima stanovanja, kako bi obilježili nacionalna sjećanja i zajedno doživjeli djelić svoje prošlosti. Nakon 1948. i uspostave obnovljene židovske države, središnja obilježavanja su u Izraelu, ali židovstvo diljem svijeta im se jednako pridružuje. Godine 1949., izraelski glavni rabin je objavio da “datum kojim je započelo prvo uništenje, to jest babilonsko osvajanje Izraela, treba postati i dan sjećanja i na posljednje uništenje, Šou”. Godine 1951. je izraelski parlament, Kneset, proglasio 27. dan mjeseca nisana nacionalnim danom sjećanja na žrtve i junake Šoe. Ovaj dan, poznat pod hebrejskim nazivom Jom Hašoa, u kalendaru je između obljetnice junačkog ustanka u Varšavskom getu i proljetnog blagdana Pesaha, kojim se slavi izbavljenje iz drevnog egipatskog ropstva. Tako se istodobno obilježava i sjećanje na nikada prežaljene žrtve zločina nacista i njihovih suradnika, ali se i naglašava čudo opstanka židovskog naroda nakon najgorih uništenja, pa čak i neusporedive tragedije Šoe – Holokausta.

OBILJEŽENI ZA SMRT, SAMO STOGA ŠTO SU BILI ŽIDOVİ

Na lijevoj podlaktici nosim Auschwitzov broj; za pročitati ga treba puno manje vremena nego za pročitati Petoknjižje ili Talmud, pa ipak, taj broj pruža temeljitiju informaciju.

Jean Améry

Bio je tamo jedan koji bi vam utrljao malo prljavog alkohola po ruci, a drugi je držao iglu s tintom i taj bi vam tetovirao broj. Dakle, moj broj je 65316.

Mišo (Mike) Vogel

Neposredno prije nego sam napunio šest godina, moja je obitelj iz geta Theresienstadt deportirana u Auschwitz. Ruka mi je tetovirana brojem 169061. Tamo su me odvojili od sestre i majke...

Rene Guttman

Moj broj je 174517; kršteni smo, nosit ćemo tetovažu na lijevoj ruci dok ne umremo.

Primo Levi

Pošast navodnog ukrasnog tetoviranja zahvatila je svijet potkraj 20. stoljeća i bukti do danas. Daju se tetovirati posve pristojni građani, po rukama i nogama, čak po vratu pa i licu, ponekad i po velikim površinama tijela. Ta koža iz samo koji metar udaljenosti gotovo uvijek čak izgleda kao zamazana, prljava... A donedavna, samo su se pirati i kriminalci tetovirali; prepoznali bismo tetovažu kao znak ne pretjerano ugledne osobe... Danas skoro samo princeze nemaju poneku tetovažu i na vidljivim mjestima, barem na gležnju... Uzgred rečeno, židovski zakon zabranjuje tetoviranje; jedini dopušteni i zapovjeđeni znak na tijelu muškarca je obrezanost, a u žena se tolerira bušenje uha radi

nošenja naušnica. To je sve. Svi ostali trajni znakovi zabranjeni su rabin-
skim zakonima.

Općenito, zabranjeni su običaji drugih naroda odnosno drugih religija, pa je, kao pogansko, osobito zabranjeno i kremiranje pokojnika. Uostalom, zar spaljeni milijuni žrtava Holokausta ne vapiju dovoljno do nas iz svojih nepoznatih grobova?! Stoga židovskom vjerniku nije dopušteno ni trajno iscrtavati znakove na svome tijelu, jer to su poganske prakse. A pritom, bitno je i sjetiti se da su nacisti tetoviranjem administrativnog broja pod kojim je zatočenik dospio u logor, nevine žrtve obilježavali jednako kako vlasnik obilježava stoku.

Godine brzo prolaze, sve manje srećem ljudi s tetoviranim brojem na podlaktici. Ostaje mi sjećanje na preživjelu iz Holokausta Ružicu Špicer, na naš susret u vlaku iz Rijeke do Zagreba. Kao mlada djevojka, u vlaku sam sjedila nasuprot žene s brojem tetoviranim na podlaktici. Znala sam što je to, jer premda su roditelji izbjegavali teme iz Holokausta, bilo je neizbježno do punoljetnosti saznati, makar i iz literature, što znači tetovirani broj na podlaktici. Bile smo same, razgovarale smo o onim općim temama o kojima ljudi razgovaraju u vlaku, vuklo me je da ju pitam više o njezinoj tetovaži, ali bila sam premlada, a ona prestara da bismo ušle u tu traumatičnu temu, premda je svakako vidjela da sam spazila njezin logorski broj. A bio je to moj prvi izravni susret s nekim preživjelim iz onog logora u kojem su tetovirali zatočenički broj... Samo sam ju pitala za ime, možda i ona mene, sve drugo ostalo je maglovito, osim njezinog lijepog imena Ružica i sitnog krhkog tijela, blagog lica, plemenite glave ... Bilo je to prije oko 55 godina... da bi se nakon dva-tri desetljeća ispostavilo se da je Ružica bila majka meni bliske članice moje zajednice..

Zatim, kao urednici časopisa moje zajednice, iz svoje Virovitice mi je pisao književnik, pjesnik i knjižar Ljubo Ruben Weiss. Time se obnovilo naše ranije površno poznanstvo; nikada prije toga nismo, premda članovi iste malobrojne zagrebačke zajednice, došli ni do prijateljstva, najvjerojatnije stoga što ja sam njega smatrala očito „teškim”, a on mene vjerojatno bahatom... Počeo mi je slati zanimljive tekstove, većinom iz svojih istraživanja o prošlosti židovske zajednice u Virovitici, koje sam rado objavljivala. Tako je počelo naša kratka suradnja, uz koju se spontano razvilo i epistolarno prijateljstvo. Ljubo je, slomljen životom, postao manje „težak”, a ja možda manje bahata..., a pri kraju njegova prekratka, iznenada okončanog života, otkrili smo i da imamo – unatoč svim karakternim razlikama – jedan, ali bitan, podudaran blizanački gen, zajednički duhovni DNK: odnos prema Holokaustu. Tako je do

mene stigla i Ljubina pjesma o njegovom, dakako mitskom, dječaćkom susretu s Davidom Ben Gurionom. Od prvog čitanja do danas, ne mogu ju pročitati bez suze na obrazu.

Do srži me je pogodio Ljubin poetski izričaj o poštedi kojom je naraštaj preživjelih, naših roditelja, skrivao povijesnu istinu pred nama, „drugom generacijom”, rođenima nakon svibnja 1945. Skrivali su to, pošteđujući nas i možda time griješeći, sve tamo do 1970-ih, kada je naš drugi naraštaj počeo rađati svoju djecu, treću generaciju, a ta su djeca danas roditelji četvrtoj, te već i mladi djedovi i bake petoj generaciji... Ponizna sam pred tom poetskom i nenadmašno lapidarnom memori-jom žrtvama Holokausta. Nakon više desetljeća što svakodnevno spoznajem činjenice o Holokaustu, nakon što sam pročitala desetke čudesno potresnih pjesama i sjećanja, ova Ljubina pjesma ostaje vrhunski antologijskom, ona je neusporedivi spomenik među spomenicima za šest milijuna naših bližnjih. Njegov krik, izvikivanje očevog tetoviranog logoraškog broja, odjekuje zauvijek..., ali mislim da Ljubo, kao svaki pravi stvaralac, možda nikada nije spoznao tu nevjerovatnu vrijednost i snagu svoga vlastitog bola.

KAKO SAM SREO BEN GURIONA – O AUSCHWITZU 70 GODINA POSLIJE

Sreli smo se godine 1955., imao sam šest godina,
rekao je da je došao vidjeti oca Markusa, 121 729,
uzeo me za ruku i tiho pitao:
“Ruben, Izrael postoji sedam godina,
Auschwitz je oslobođen prije deset, znaš li išta o tome?”
Šutio sam, nisam znao za Izrael, niti što radi starina Ben,
divio sam se bijeloj, bujnoj kosi Čika Bena,
i pokazivao sam mu Markusovu podlakticu,
a Čika David Ben je ležerno prozborio:
“Ništa, to je telefonski broj tvog tate, zapamti ga!”
I sada, kada nema ni Čika Bena, ni oca Markusa,
u pola noći ako me probudite, reći ću vam:
“Nisam zaboravio: 121 729!”

(15. 11. 2014.)

Ljubo Ruben Weiss

KAKO SU OBIČNI LJUDI MOGLI SUDJELOVATI U POČINJENJU HOLOKAUSTA: JE LI LJUDSKA PRIRODA IZVORNO ZLA?

MILGRAMOVO ISTRAŽIVANJE

Socijalna psihologija ovog [dvadesetog] stoljeća otkriva veliku pouku: često nije stvar u tome o kakvom je čovjeku riječ, već mu situacija u kojoj se nađe određuje ponašanje.

* * *

Obični ljudi, jednostavno radeći svoj posao i ne osjećajući osobito neprijateljstvo, mogu postati agenti groznog destruktivnog procesa. Štoviše, čak i kada destruktivni učinci njihovog djelovanja postanu očiti i jasni, a od njih se i dalje traži da nastave s djelovanjem koje je nespojivo s temeljnim moralnim načelima, razmjerno malo ljudi posjeduje sposobnost potrebnu za odupiranje autoritetu.

Stanley Milgram, 1974.

Je li čovjek prirodno predodređen za poslušnost zapovijedi čak i u izvršenju zločina, teških i masovnih zločina kakvima sve do ovih dana možemo svjedočiti u svojoj blizini... Prije više od pola stoljeća na to pitanje je na sveučilištu Yale odgovorio pokus Stanleya Milgrama. On je 60-ih godina 20. stoljeća proveo niz psihologijskih pokusa s naglaskom na sukob između poslušnosti i osobne savjesti. Rezultati su bili šokantni. Do danas ovi rezultati pružaju snažan uznemirujući uvid u moć autoriteta i poslušnosti.

Glavni Milgramov pokus, koji je postao i ostao znanstveni klasik, jasno pokazuje opasnost od poslušnosti, dokazuje da će obični građani vrlo vjerojatno slijediti naredbe koje dobivaju od autoriteta čak i do te

mjere da će na zapovijed ubiti nepoznatu osobu, o kojoj ništa ne znaju. Poslušnost spram autoriteta je ukorijenjena u svima nama putem načina na koji smo odgojeni: poštuju roditelje, nastavnike, starije osobe, autoritete, svećenike, generale... Često smo slijepo poslušni u različitim životnim situacijama naizgled mnogo suptilnijima od zadavanja ljudima elektrošokova samo na nečiju zapovijed, što je bio sadržaj Milgramovog pokusa. On je svoju studiju usmjerio ka pružanju odgovora na pitanje: „Jesu li Adolf Eichmann i oni koji su mu pomagali u izvršenju Holokasta imali isti stav o krajnjem cilju toga što čine?“ Milgram je istraživao čime su se nacisti na suđenju u Nürnbergu opravdavali za svoje sudjelovanje u istrebljenju židovskog naroda. Njihova se obrana temeljila na „neizbježnoj poslušnosti višem autoritetu: nisu krivi za zločin, jer samo su slijedili naredbe nadređenih“. Oni čak nisu ni uviđali cinizam svoje tvrdnje: bili su svjesni da su prekršili normalne ljudske moralne okvire, ali naredba koju su dobili od nadređenih izgledala im je kao dostatno opravdanje.

Milgramov pokus na Yaleu započeo je 1961., nedugo nakon početka izraelskog suđenja Eichmannu. Cilj mu je bio prepoznavanje granice do koje će obični građani iskazivati poslušnost, ako naredba obuhvaća i ozljeđivanje drugih osoba. Milgram je bio zainteresiran proniknuti u lakoću kojom će obični ljudi pod utjecajem naredbe počiniti zločin kakav su tijekom Drugog svjetskog rata činili nacisti. U pokusu je sudjelovalo 40 muškaraca u dobi između 20 i 50 godina, regrutiranih putem poziva širokom pučanstvu u novinskim publikacijama; svakome je za sudjelovanje plaćen i manji novčani iznos. Pokus se prividno zasnivao na istraživanju mentalnih procesa učenja: pamte li se zadani pojmovi i teme bolje ako se ispitanik za pogrešne odgovore tjelesno kažnjava električnim šokovima. Na početku je svaki sudionik bio upoznat sa svojim „parom“, odnosno drugim sudionikom, koji je zapravo bio suradnik organizatora pokusa, jer sve je bilo namješteno: svi dragovoljci su dobili ulogu onoga kojem će zadaća biti mučenje „neposlušnog“ drugog sudionika. Dragovoljcima je predložen lažni elektrošoker zastrašujućeg izgleda poput generatora s razinama električnog šoka. Šokovi su, kako je dragovoljcima rečeno, počinjali na 30 volti i postepeno su se pojačavali za po 15 volti, sve do ukupnih (objektivno smrtonosnih) 450 volti. Sudionici, podijeljeni na dragovoljce u ulozi „učitelja“ i na glumce u ulozi „studenta“, započeli su sudjelovanje u pokusu: učiteljeva će dužnost biti pri svakom studentovom pogrešnom odgovoru zadati mu elektro-šok. Tako su dragovoljci, koji su zapravo bili predmetom istraživanja, vjerovali da zaista šokiraju „studenta“, a taj se

pretvarao da je zaprimao strujne udare kao kaznu za svoju navodnu neposlušnost i pogreške u odgovaranju na pitanja.

Kako je pokus napredovao, sudionici bi čuli sve glasnije zapomagjanja i molbe „studentata” da im se dopusti napustiti pokusa, kao i vapaji da im je ozbiljno ugroženo zdravlje. Profesionalni glumac, odjeven u bijelu kutu, bio je angažiran za ulogu nadzornika pokusa, te je dragovoljce poticao na nastavčkanje kažnjavanja električnim udarima. Kada bi prividno bila dostignuta razina od 300 volti električnog udara, suradnik u ulozi studenta bi se pretvarao da je pao sa stolca, grčio bi se i preklinjao da ga se pusti, zatim bi se pretvarao da se onesvijestio i potpuno prestao odgovarati. „Nadzornik” je zahtijevao da se čak i taj prestanak odgovaranja protumači kao pogrešan odgovor, te bi dragovoljac morao nastaviti s elektrošokovima. Većina dragovoljaca bi tada, a neki i ranije, upitala „nadzornika” zar doista treba s time nastaviti, na što bi dobili niz naredaba poput: „Molim, nastavite!“, „Pokus zahtijeva nastavak!“, „Apsolutno je neophodno da nastavite!” ili „Nemate drugog izbora, morate nastaviti!”. Zbog zabrinutosti oko težine tjeskobe koju je pokus neizbježno izazvao u dragovoljaca, njima su na kraju objašnjeni postupci i način te obmane izvedene u znanstvene svrhe.

Ovaj je pokus urodio povijesno bitnim spoznajama o ljudskoj prirodi. Razina navodnog električnog šoka koji je sudionik bio voljan proizvesti tijekom pokusa uzeta je kao mjera za stupanj poslušnosti. Završni rezultati su pokazali da su svi sudionici dostignuli razinu od gotovo smrtonosno visokih 300 volti, a čak 65 posto njih je za vrijeme pokusa bilo u uvjerenju da su zadavali maksimalni, smrtonosni udar. Milgram je naknadno anketirao sudionike o zadovoljstvu što su sudjelovali u tom znanstvenom pokusu: 84 posto među njima odgovorilo je da im je drago što su sudjelovali zbog svog prinosa znanosti, dok je samo jedan posto požalio zbog svog sudjelovanja. Godine 2014. znanstvenici su pregledali arhive ovog Milgramovog pokusa, te otkrili da se ispitanici ni na jednom stupnju pokusa ne samo nisu usprotivili, već su se osjećali stvarno dobro zbog svoga (kako im se sugeriralo) prinosa znanosti, premda su bili uvjereni da drugoj osobi, u ime navodne znanosti, zadaju opasnu, pa i smrtonosnu razinu bola. Zbog čega je toliki broj sudionika učinio to nasilje potican samo osjećajem da mora slijediti upute autoriteta? Prema Milgramu, postoje mnogi čimbenici u situacijama koji mogu objasniti toliko visoku razinu poslušnosti. Primjerice, osobna nazočnost autoriteta (glumca u bijeloj kuti koji je zahtijevao poslušnost) dramatično je povećala pokornost, a i činjenica da se studija provodila pod pokroviteljstvom pouzdane i vjerodostojne akademske

ustanove, uvaženog sveučilišta Yale, ulijevala je ispitanicima povjerenje na koje su se oslonili kako bi neutralizirali svoje moralne dvojbe. Međutim, kasniji Milgramovi pokusi ukazivali su na vrlo bitnu razliku u rezultatima ako se među ispitanicima pojave „pobunjenici”: ovo dramatično smanjuje razinu poslušnosti. Kada su neki sudionici pred ostalima odbili nastaviti eksperiment, 36 od 40 sudionika odbilo je proizvesti najjači strujni udar; iz ovoga se nedvojbeno zaključuje da je odgoj za moralno zrelo društvo jedan od bitnih lijekova protiv masovnih nasilja u ime neke ideje.

U godinama nakon objave Milgramovih rezultata, neki znanstvenici su negativno ocjenjivali njegovu metodologiju, optužujući ga za svojevrsnu zlorabu ljudskih ispitanika (međutim, takav pa i mnogo gori pristup nije bio stran tadašnjoj znanosti i na drugim područjima). Tako, uza sve etičke dvojbe oko Milgramovih metoda, njegovi rezultati potvrđivali su se u daljnjim istraživanjima o poslušnosti, u sličnim pokusima drugih znanstvenika. Više varijacija na njegove pokuse ponovljeno je diljem svijeta i dalo je rezultate dovoljno bliske njegovom zaključivanju da bi bili znanstveno prihvaćeni. Primjerice, socijalni psiholozi s poljskog *Sveučilišta društvenih i humanističkih znanosti*, 2015. godine osuvenirali su Milgramov pokus i obnovili ga, a poticaj za to bila je uobičajena tvrdnja velike većine ljudi da se oni osobno ‘nikada ne bi mogli ponašati’ na način na koji su se ponijeli Milgramovi ispitanici. U 21. stoljeću suvremene etičke norme psihološkog ispitivanja onemogućile su doslovno ponavljanje Milgramovog pokusa, ali istraživači su, kako bi na sličan način testirali razinu poslušnosti sudionika, oblikovali slično okruženje, samo s nižim razinama mogućeg električnog ‘šoka’. U studiji je sudjelovalo 80 ispitanika starih između 18 i 69 godina, od toga 40 muškaraca i 40 žena. Podjednak omjer žena u pokusu tekovina je 21. stoljeća; čini se da su ispitanici u većem postotku odbijali zadati višu razinu električnog šoka ako je u ulozi „studenta koji daje pogrešne odgovore” bila žena, ali premala veličina uzorka nije dopustila sigurne zaključke.

Sudionici u ulozi „učitelja” imali su na raspolaganju ukupno 10 tipaka, pritiskom na svaku sljedeću tipku ispitanik bi mislio da je „studentu” kao kaznu za neznanje zadao/zadala viši stupanj električnog šoka. Rezultat ovog pokusa znanstvenici su objavili u časopisu *Social Psychological and Personality Science*, a jedan od njih sažeo je rezultate u jednu rečenicu: “Ovo daje novi uvid u psihologiju zlostavljanja, dokazujući da čovjek ne čini zlo motiviran (samom) željom za činjenje zla, već osjećajem da radi nešto vrijedno i plemenito.” Tako je pokus prove-

den u 21. stoljeću dokazao da je razina poslušnosti suvremenih sudionika na zadane upute voditelja podjednako visoka kao u izvornim Milgramovim studijama: 90 posto osoba spremno je izvršiti nalog za zadavanje najviše razine bola (s mogućom smrtnom posljedicom) nepoznatoj osobi, o kojoj zapravo ništa ne zna. O suvremenoj dvojbi „je li se društvo promijenilo od doba Milgramovog pokusa”, poljski socijalni psiholog Grzyb o rezultatima suvremenog pokusa, pola stoljeća nakon izvornoga, napominje da je „uz naredbu autoriteta velika većina ispitanika još uvijek spremna bespomoćnu osobu ubiti strujom.”

KAKO SE S POZICIJE MOĆI ZAMAGLJUJU POVIJESNE ISTINE O GENOCIDIMA

Prošlost se briše, brisanje se zaboravlja, laž postaje istinom.

George Orwell

Svijet je tek 1948. godine duboko osvijestio netom proživljeni užas Drugog svjetskog rata, a židovski narod je preživio dotad nezamislivo: cijeli sustav jedne velike i moćne države godinama se temeljio na namjeri o uništenju, potpunom istrebljenju Židova. Prvo njemačkih Židova, zatim, u pohodu na osvajanje svijeta, na uništenju i posljednjeg svjetskog Židova. Na temelju toga, stvorena je riječ *genocid*, od grčke riječi *genos* – rod, narod, pleme, i latinske *occidio* – ubijanje, istrebljenje, u smislu namjere ili djelovanja za iskorjenjivanja neke etničke zajednice.

I u povijesnoj starini bivalo je genocida, ali su ga drevni počinitelji, ovisno o svojoj političkoj snazi, ili prikrivali ili ga opravdavali svojom višom kulturom, pa su tako mnogi povijesni genocidi u moderno doba postali tek kulturna povijest. Divimo se kulturi starih Rimljana, nakon što su nam putem medija u kojima su bili okretni – pismošču i umjetnošču – genocide koje su počinili predstavili kao širenje više kulture. I nije onda toliko čudno što se na takvim tradicijama pred sredinu kulturnog 20. stoljeća dogodio brojem žrtava i općom zamisli neusporedivo najveći povijesni genocid, Holokaust, a i njega su počinitelji, na kraju većinom nekažnjeni, predstavili kao „rasno pročišćenje” Europe, dakle kao prinos kulturi i kvaliteti čovječanstva. Dok su brojni svjedoci tog najvećeg genocida ikada počinjenog još živjeli, samo pola stoljeća nakon tragične povijesne pouke, pred našim očima se ponovo dogodilo ono nezamislivo: genocidno istrebljivačko umorstvo civilnog stanovniš-

tva Srebrenice. Pobijena su 8372 nemoćna civila, samo stoga što su bili islamske vjeroispovijesti ili su ih masovni ubojice svrstali u pripadnike islamskog „naroda”, koji su željeli uništiti kao narod.

U naše doba počinitelji, i kažnjeni i nekažnjeni, i živi i odavna umrli, negiraju i zamagljuju genocide, brišući ih time iz kolektivne memorije čovječanstva. Raznim tehnikama se putem političkih ideja upravlja nacijama i njihovim sjećanjima. Može li se, dakle, istina ikako sačuvati i kako to učiniti? Potrebno je prije svega prepoznati tehnike kojima počinitelji i njihovi simpatizeri negiraju, umanjuju i lažno prikazuju genocide, i njihove nositelje. Tri su vrste nositelja tih tehnika. Prvo, istinu javno pokušavaju brisati pojedinci osebnije mašte koji se žele nametnuti kao znalci; beznačajni su, premda ponekad stječu dosta publike željne senzacija i imaju štetan javni utjecaj. Mnogo veća i homogenija, donekle po istinu opasnija, ali ne i odlučujuće opasna skupina, jesu nositelji transgeneracijskog prijenosa iracionalne mržnje svih smjerova, svojevrsni nostalgicari i branitelji počinitelja, a često su to upravo njihovi potomci i sljedbenici. Obje ove skupine imaju svoj interes u brisanju istine. Ali jedina interesna skupina koja – ne morajući nužno imati ikakve prethodne veze s počinjenim zločinima – ozbiljno i trajno ugrožava povijesnu istinu jest ona koja djeluje s pozicija političke moći i političke koristi od negiranja određenog genocida.

Primjerice, Holokaust se danas osobito snažno prikriva, umanjuje i zamagljuje u takozvanim tranzicijskim (bivšim komunističkim), te u islamskim zemljama, svuda putem raznih medijskih kanala, manje ili više državno poticanih i ohrabrivanih. Ipak, i predvodnica demokracije, Francuska, desetljećima je negirala svoj povijesni grijeh sudjelovanja u deportacijama svojih Židova u logore smrti: donedavna je bilo praktično nemoguće u Francuskoj javno iznijeti tu činjenicu. A i rado istican pozitivan njemački primjer suočavanja s vlastitom sramotnom kolektivnom prošlošću potječe tek iz 1968. godine i nadalje, kada su mlade generacije počele postavljati neugodna pitanja svojim očevima i djedovima. Danas u tranzicijskim zemljama i pozicijske i opozicijske političke stranke podjednako oportunistički zaobilaze te njima neugodne nacionalne teme, a s desnog političkog krila se toleriraju, pa često i otvoreno podržavaju, nacionalne nostalgije i mitologije iz Drugoga svjetskog rata. I državni i pojedinačni takvi „perači crnih košulja” (kako ih je točno nazvao novinar Živko Gruden) oštro i gdje god mogu potiskuju činjenice da su u okrilju nacionalnih pronacističkih režima građani u, prije svega, Poljskoj, Litvi, Ukrajini, Mađarskoj, Rumunjskoj, Hrvatskoj/Bosni i Hercegovini, Srbiji... aktivno i na najbrutalnije načine

sudjelovali i pomagali u počinjenju Holokausta. Premda su mnogi Poljaci aktivno sudjelovali ne samo u počinjenju Holokausta, nego su sve do 1965-ih godina skupine njih u više navrata napadale i ubijale one neznatne promile poljskih Židova koji su preživjeli Holokaust i pokušali se vratiti svojim domovima, prema poljskom zakonu se osobu koja tu činjenicu javno iskaže može osuditi na tri godine zatvora (moguće je da će parlamentarne vlasti izabrane krajem 2023. godine ponovo vratiti slobodu znanstvenog objavljivanja svih, pa i tih činjenica).

U susjednoj Litvi, brojni su lokalni civili aktivno pomagali nje-mačkim nacistima u klanju čitavih sela tamošnjih židovskih stanovnika, da bi se prije nekoliko godina u putujućoj litavskoj izložbi suvremenu Litvu prikazalo kao „čuvara sinagoga u doba kada u Litvi već nije bilo Židova, unatoč grubostima koje su zbog toga pretrpjeli od Sovjeta”. U namjeri prikazivanja ove izložbe u Zagrebu, sadržaj mi je predstavila litavska diplomatkinja, kojoj sam iskazala čuđenje što izložba ne kaže barem riječ-dvije zbog čega, zapravo, u litavskim sinagogama više nije bilo Židova... Očekujući, donekle naivno, čak malu pohvalu zbog te neophodno potrebne logičke nadopune teksta u izložbenoj legendi, predložila sam mali dodatak da ‘Židova više nije bilo jer su stradali u Holokaustu’. Međutim, organizatori izložbe to su krajnje odlučno odbili, čime su meni njihovi motivi postali kristalno jasni: nije to ni bila ozbiljna izložba, već sirova promidžba dnevno-političke ideje, usput odlučno prešućujući i minimum istine o litavskim žrtvama Holokausta, bezočno izrabljenima u zatiranju povijesne istine... Mojim naporom, izložbu tada nisu uspjeli prikazati u Zagrebu, ali su ju odmah nakon toga održali u Beču i drugdje, bez ikakvih prigovora savjesti domaćina, te uz lijepu pozornost takozvane progresivne kulturne publike...

Pozicija moći i u svim novonastalim „zemljama regiona” nesmetano briše sjećanje na balkanske genocide. Tako je ustaški logor u Jasenovcu u muzejsko-publicističkom prikazivanju višestruko zloupotrijebljen, prikazujući zamagljenu, lažnu i uljepšanu sliku povijesne stvarnosti. To je postignuto zaobilaženjem i izvrtanjem značenja bitnih povijesnih činjenica i pogodnim izborom i prilagodbom golemog broja nebitnih činjenica, do krajnosti napuhanih kako bi popunili prostor. Naznačeno je i određeno divljenje i uvažavanje za ustašku državu i dužnosnike... ako je i nesvjesno, mnogo govori o autorima i njihovim pokroviteljima.

Tragikomični su i izgovori autora za izbjegavanje prikazivanja slika o ustaškim zločinima, uz licemjernu izjavu da su te scene „previše drastične”; međutim ti su zločini u stvarnosti bili potpuno „drastični”, a

muzej nije namijenjen posjetima male djece. Najmlađi učenici koji bi mogli doći u situaciju da vide te slike već su u svojim mladim životima na internetu, a ostali su vidjeli bezbroj sličnih scena i u izvješćima iz suvremenih ratova i genocida. Istodobno, uzorna publikacija za obrazovanje švedske djece o temama Holokausta bez imalo oklijevanja prikazuje najgoru scenu iz logora za istrebljenje Židova; švedske obrazovne vlasti ne smatraju da su te slike „previše drastične” jer one su povijesna stvarnost, te učenje o njoj podiže sposobnost kritičkog mišljenja u mladih i, samim time, moralne vrijednosti građanstva. Još mnogo licemjerja i političke prilagodljivosti i podilaženja crnim trendovima oblikuje naše lokalitete na kojima bi se navodno trebalo učiti o stvarnosti hrvatske povijesti, koja obiluje tragikom.

Nakon što je i u doba socijalističke Jugoslavije služio kao kulisa za ciljane političke poruke, nakon raspada zajedničke države isti se logor na dvije susjedne obale rijeke Save prikazuje na dva, oba do bola tendenciozna načina, isključivo služeći kao sredstvo za pamfletske političke poruke. Zločin, masovan, grozan, genocidan, etničko čišćenje... sve što se tu DOISTA dogodilo i o čemu je poznato praktično sve bitno, najmanje zanima navodno stručne kreatore tih postava, zapravo plaćene državne aparatčike pod nazivom autora i kustosa.

O stalnom jasenovačkom muzejskom postavu na hrvatskoj strani Save (možda s ciničnom namjerom otvorenom upravo na nekadašnji „Dan Republike”, 29. studenoga 2006.) dovoljno sam objavila, javno prozvala odgovorne, autori su mi čak javno prijetili sudskom tužbom za klevetu, ali siroti aparatčiki nisu pronašli pravne osnove, pa nije bilo ni tužbe, a rado bih se bila s njima našla na sudu, oboružana argumentima. Naime, javno sam izjavila, a nažalost to vrijedi i danas, da bi „sami ustaše, da su 1945. pobijedili i ostali na vlasti do 2006., upravo tako kreirali muzej”. Ustaše bi u naše doba, dakako, željeli utržiti pozitivne bodove što uopće otvaraju takav muzej, ali se ne bi odrekli svojih ideala, koji su i sada vidljivi u tom postavu. Svakako je i slaba pismenost autora djelovala na ukupni rezultat, ali to nije niti smije biti opravdanje, niti ublažava prikrivanje povijesne istine, sve uz dugotrajni blagoslov mjero-davnih državnih tijela.

Isto i slično mišljenje sa mnom dijele vodeći stručnjaci, domaći i međunarodni, među najuglednijima svakako „lovac na preživjele nacistе” dr. Efraim Zuroff, koji je u međunarodnom tisku ovaj muzejski postav nazvao „postmodernističkim smećem”. Istodobno, na suprotnoj obali Save, Republika Srpska nastavlja njegovati jugoslavenski mit o

700.000 Srba ubijenih u Jasenovcu, iz čega se razvija i popularni mit o „genetski ustašoidnim Hrvatima”, i tako dalje i tako dalje.

Ovi zamagljivači povijesne istine preziru činjenicu da je rezultat jasenovačke stvarnosti dovoljno strašan da ga nije potrebno uvećavati, jer ovim pristupom u ozbiljnoj međunarodnoj stručnoj zajednici stvaraju dojam da je o Jasenovcu možda „sve laž, kad upravo oni, čuvari povijesne istine, toliko očito lažu”. Svako zamagljivanje povijesnih istina, koje buja sa svih strana političke bojišnice, koristi samo ugrožavanju čuvanja povijesne istine o zločinu. U oba slučaja, na obje obale Save, povijesne činjenice su pred neupućenim posjetiteljem muzeja preoblikovane do nespojivosti s istinom. Ovo zamagljivanje povijesne stvarnosti kreirano je u 20. stoljeću, a u 21. ima toga još.

Dakle, u podmaklom 21. stoljeću pozicija moći podigla je spomenik, navodno, za „žrtve Holokausta”, a zpravo za površno prikupljanje EU bodova. U središtu Zagreba, na samom Glavnom željezničkom kolodvoru, s kojeg su ustaše u Jasenovac masovno otpremali hrvatske Židove, Srbe i Rome, te antifašiste, podignut je navodni spomenik žrtvama koji drastično prikriva istinu o ustaškom režimu, pritom trgujući Holokaustom u prikupljanju EU bodova. Jer natpis „U spomen žrtvama Holokausta i ustaškog režima” gori je od svakog cinizma.

Tragikomičan je bio i sam razvitak s političkog i humanističkog gledišta potpuno trule ideje o tom spomeniku, jer se već početno, samim planiranim natpisom pokušavalo prikazati neku drugu, nestvarnu i zamagljenu povijesnu stvarnost, vrlo različitu od jasne kratke istine o ustaškim zločinima, pa tako i o Holokaustu (kad su već navodno naučili podići spomenik upravo žrtvama Holokausta). Vodile su se zatim javne polemike i natezanja oko minimuma istine koja treba biti iskazana na natpisu na tom navodnom spomeniku. Kada je nekakav kompromis konačno bio postignut (kompromis je odmak od željenoga, na koji sve strane ipak nerado pristaju), žurno su tu održani svečani skupovi jednih pa drugih dužnosnika, jednih pa drugih organizatora... da bi konačno već duže vrijeme, pa tako i danas (potkraj 2023. godine), taj „spomenik” ostao nijem, kakv se i porodilo. Jer je nakon tih svečanih promocijskih govora, do danas ostao BEZ ikakvog natpisa! Tako je možda od početka i trebao biti, to i u likovnom smislu ruglo imitacije već viđenoga, samo sebi svrhom, a koje je ostalo bez riječi u međugri između svečanih skupova... Rijetki ambiciozniji zastupnici istine mogu se pobuniti, čak se povremeno probiti i do javnih medija, ali ih se zatim jednostavno i vrlo uspješno dosljedno IGNORIRA, narodnom našom riječju „otkanta”. Ovaj navodni spomenik tako je postao samo još jedan jasan

korak prema brisanju svake spoznaje mlađih naraštaja o zločinima ustaškog režima, dok su čak i živi rijetki svjedoci i žrtve. Politička moć pozicije udružila se s oportunizmom mlake opozicije, te sve malobrojnijih i sve umornijih zastupnika žrtava i objektivne povijesne istine. A školski sustavi, prilagođeni orwellovskom novogovoru, uskoro će odrediti i dublje, trajnije brisanje nepoželjnih činjenica.

MOGUĆE JE (IPAK) PRUŽITI OTPOR KOMERCIJALIZACIJI I ZLOPORABI HOLOKAUSTA

Knjiga Rosemary Sullivan *The Betrayal of Anne Frank: A Cold Case Investigation* (Izdaja *Anne Frank: istraživanje jednog neriješenog slučaja*), objavljena u siječnju 2022. godine, smjesta je svojom kontroverzom privukla svjetsku pozornost. Zapravo je pozornost široke javnosti privukla skupina koja se u TV emisiji CBS News “60 Minutes” predstavila kao “ekipa za istraživanje neriješenih slučajeva”, pod vodstvom umirovljenog istražitelja FBI-a (američkog Federalnog Istražiteljskog Biroa). Prava TV sapunica...

Autorica knjige, rođena 1947. godine u tradicijskoj obitelji irsko-kanadske dijaspore, iznosi tezu da je identificiran doušnik koji je upozorio nacističku policiju na skrovište obitelji Frank i njihovih prijatelja u tajnom aneksu uz tavan na amsterdamskoj adresi Prinsengracht 263, gdje se obitelj Frank s još četiri Židova skrivala dvije godine. Frankovi su uhićeni 4. kolovoza 1944. i deportirani u koncentracijske logore, gdje su Anne, njezina majka i sestra umrle; preživio je samo otac, Otto. On je, nakon povratka iz logora, u nekadašnjem skrovištu otkrio i spasio Annein dnevnik, koji je postao velikim simbolom svjedočenja o progonu Židova u Holokaustu.

Knjiga je odmah nakon objavljivanja izazvala široku javnu negativnu reakciju židovskih skupina i povjesničara, prije svega time što je za izdajničku suradnju s nacistima bez čvrstog temelja autorica okrivila upravo jednog Židova, javnog bilježnika Arnolda von der Bergha. Zatim je skupina povjesničara, stručnjaka za Drugi svjetski rat, zaključila da za optužbu iz knjige “nema ozbiljnih dokaza”, da teza knjige “ne može izdržati stručno preispitivanje”, te su nalazi iz knjige ocijenjeni kao “amaterski” utemeljeni na “pogrešnim pretpostavkama” i “olakom korištenju izvora”.

Tako ostaje upitno što je bio motiv autorice i njezinih suradnika za objavljivanje ove olako iskazane i dokazano neutemeljene teške optužbe odavno mrtve (židovske) osobe, koja sebe sada ne može braniti. Nakon brojnih javnih kritičkih osvрта na njihovu tezu, ova ekipa navodnih detektiva naglasila je da oni nikada nisu ni tvrdili da su otkrili punu istinu, te da je njihova „teorija samo teorija, ništa više” i da su u knjizi samo objavili rezultat svojih šest godina istraživanja kao tim kriminologa, psihologa, arhivista, forenzičkih znanstvenika i drugih stručnjaka, na čelu s umirovljenim istražiteljem FBI-a. Pritom je začuđujuće ali i znakovito – s obzirom na vrhunski simboličnu i povijesno i emocionalno osjetljivu temu iz Holokausta – što njihov tim nije uključio ni jednog među lako dostupnim brojnim stručnjacima za povijest Drugog svjetskog rata i Holokausta.

Unuka Arnolda van den Bergha pozvala je britanskog nakladnika *Harper Collins* da odustane od namjere za objavljivanje britanskog prijevoda, upozoravajući da bi se objavljivanjem knjige „tema Anne Frank iskoristila za krivotvorenje povijesti i pridonijelo bi se velikoj nepravdi”. I *Europski židovski kongres* je pozvao da se odustane od izdavanja te knjige, koja „kalja spomen Anne Frank i dostojanstvo preživjelih iz Holokausta”. Nakladnik nizozemskog prijevoda knjige, *Ambo Anthos*, uputio je “iskrenu ispriku” onima koje sadržaj knjige vrijeđa, te ju povukao iz daljnje prodaje.

KAMEN ZA SPOTICANJE KAO KAMEN ZA GAŽENJE MEMORIJE

- razmišljanje u obranu nemoćnih žrtava -

Vrlo poznati i kontroverzni međunarodni projekt *Stolperstein* nanosi trajnu štetu memoriji žrtava Holokausta. Zadnjih godina je diljem područja nekadašnje vladavine nacista i suradničkih režima – tako i u Zagrebu i nekim drugim hrvatskim gradovima – primjetno sve više postavljanja takozvanog *Kamena za spoticanje* (uobičajen i raširen hrvatski prijevod *Kamen spoticanja* ovim pogrešnim genitivom gazi finu hrvatsku gramatiku). Taj projekt i sama sam, početno, smatrala sjajnom javnom porukom... ali uskoro zatim sam, na temelju činjenica, temeljito promijenila mišljenje.

Autor, Nijemac Gunter Demnig, nazvao ga je *Stolperstein* (*Kamen koji spotiče, Kamen za spoticanje*). Projekt je pokrenuo tijekom 1990-ih godina i brzo ga proširio područjima nekadašnjeg nacističkog progona nepoćudnih, te je predstavljen kao „najveći spomenik žrtvama nacizma” i kao umjetnina. *Kamen* je namijenjen (isključivo) ugradnji u pločnike, čini ga betonska kocka brida dugog 10 centimetara i metalna pločica istih dimenzija, pričvršćena na gornju stranu bloka; na pločicu se upisuje ime i prezime pojedine žrtve, bitni podatci o godinama života i mjestu stradanja.

Evo u čemu je problem: projekt je navodno zasnovan na autorovoj želji da se imena žrtava vrate u njihova nekadašnja susjedstva, ali u stvarnosti taj navodni spomenik žrtvama tu svrhu ne ispunjava. Ne samo što ju nije ostvario, već žrtve nacizma ponizuje. Ukupnost činjenica je i gora, jer projekt razara, poput *kukavičjeg jajeta*, istinsku memoriju žrtava nacizma, prije svega upravo žrtava Holokausta.

Premda nije namijenjen memoriji ni jedne određene među brojnim kategorijama žrtava nacizma, ovaj objekt sve češće i bez kritičkog promišljanja postavljaju upravo židovske organizacije. Postupno nastaje

i dojam da je postavljanje *Kamena* ispunjenje moralne obveze prema žrtvama; čak se neizravno, ali trajno, potiče svojevrstan osjećaj krivnje među onima koji ga još nisu postavili. Pritisak je donekle suptilan, ali trajan: postavljanja se odvijaju javno, uz lokalne i židovske uglednike, o tome izvješćuju glasila židovskih zajednica i javni mediji. Ova svojevrsna *indulgencija* (kupljeni oprost grijeha) sve se više kod židovskih pojedinaca uklapa u opis *štokholmskog sindroma* (psihološke pojave kada žrtva neke zloporabe nesvjesno razvije osjećaj da je iznuđivačev cilj dobronamjeran).

U valu ušutkavanja stručnih mišljenja, u velikom se luku zaobilaze činjenice, a javljaju se brojni oduševljeni glasovi i strastveno se iskazuju osobni poetski uzleti. Tako profesor povijesti s Cambridgea, Joseph Pearson, tvrdi da *nije problem krajnja oskudnost podataka na Kamenu ... jer ... prolaznike ne privlači sam natpis, budući da on nije dovoljan* [sic!] *za prikaz osobe: nego ih privlači praznina, praznina, nedostatak informacija, ždrijelo zaboravljenih*. Taj kvazi-poetski izljev sentimentalnog blebetanja o tome da, u naše doba vladavine informacija, prolaznika privlači upravo „nedostatak informacija”, opća je slika niza daljnjih diletantskih stavova daljnjih nezalica.

Međutim, stvarno poštovanje za žrtve može se temeljiti isključivo na činjenicama i znanju dubljem od imena, prezimena, mjesta rođenja i godina života žrtve, upisanih na metalnoj pločici u razini pločnika. U krugovima stručnjaka koji se ozbiljno bave memorijom žrtve, odbacuje se šuplja retorika emocija, a kao temelj memorije zastupa se stvarna individualizacija žrtve. Jer smisao spomenika žrtvama, prije svega Holokausta, jest (i) osposobiti buduće, udaljene naraštaje za empatiju prema žrtvama. Empatija je temelj budućih otpora totalitarnim sustavima, kakav je bio i nacizam. A empatiju u današnjem čovjeku – od doba nacizma udaljenom čitav jedan ljudski vijek – pobuđuje, a i u budućnosti će pobuđivati, isključivo upoznavanje žrtve kao stvarne osobe u njezinom stvarnom životnom okruženju. To se zacijelo ne može postići putem nekoliko šturih podataka o žrtvinom imenu i najosnovnijih biografskih podataka, kao da su prepisani iz policijske arhive. Industrijskim umnožavanjem jednakih *Kamenova* gubi se osoba žrtve, a posljedično se gubi sposobnost pobuđivanja empatije u prolaznika, građana današnjih generacija, koji, *NOTA BENE*, nemaju nikakve veze s nacističkim zločinima. A pitanje je i imamo li prava, u doba razvijenih individualnih građanskih sloboda, zahtijevati da prolaznici na ulici prisilno (fizičkim spoticanjem) navodno stječu znanja o žrtvama nacizma (ili bilo čemu)...

Mnogobrojni meritorni kritičari kao prvi problem *Kamenova* navode izostanak poštovanja za žrtve, zbog koraćanja po imenima žrtava, pritom uz svakodnevne ulični onečišćivače (razne otpatke, životinjski izmet, opuške cigareta, slučajno ili namjerno nanesene nečistoće...). Moguće je očekivati, u naše doba visoko suprotstavljenih političkih tenzija, i povremena namjerna oštećivanja *Kamenova*, napisane na njima uvredljive riječi, pa i gore...

U Njemačkoj, koja – kao moderna demokracija i nekadašnje izvorište nacizma – u naše doba duboko promišlja o posljedicama nacizma i o doličnoj memoriji za žrtve, projekt *Stolperstein* je izazvao žučnu debatu i ocijenjen je kontroverznim. Najistaknutiji javni kritičar je predsjednica značajne židovske zajednice u Münchenu i Gornjoj Bavarskoj, Charlotte Knobloch, preživjela iz Holokausta, koja autora *Kamena* za *spoticanje* optužuje za “gaženje ljudskih sjećanja”, a *potpredsjednik židovske zajednice Michael Gilad smatra da Kamenovi sličje na nacističku praksu popločavanja nogostupa nadgrobnim spomenicima otetim s uništenih židovskih grobalja. Postavljanje Kamenova stoga nije dopušteno u najvećem središtu današnjeg njemačkog židovskog života, Münchenu, te u više njemačkih gradova; primjerice, grad Pulheim odbio je postavljanje Stolpersteina za 12-godišnju žrtvu nacizma Ilse Moses, dok je Poljski institut nacionalnog sjećanja (IPN) izrazio je rezervu prema Demnigovom projektu, napominjući da to nije doličan oblik spomenika žrtvama nacizma, posebice zbog postavljanja u razinu pločnika.*

Porazno je o tome priznanje samog autora, Demniga: pravodobno shvativši kako se polaganjem imena žrtava u razinu pločnika narušava poštovanje, izjavio je da njegova prvotna ideja zapravo nije bila ugradnja *Kamenova* u pločnike, već u zidove objekata u kojima su žrtve boravile prije zločina počinjenog nad njima. Ali su, kaže, vlasnici tih objekata pokazali „nedostatnu suradnju”, pa je stoga posve svjesno odlučio *Kamenove* ipak ugrađivati pod noge prolaznika.

Daljnja ozbiljna zamjerka *Kamenu* za *spoticanje* navodi etički problem: sam naziv projekta je vrlo nespretno i neodgovorno izabran. Jer, KOGA SE I ZAŠTO ŽELI SPOTAKNUTI? Zar mi, moralni zastupnici žrtava, te potomci i srodnici žrtava, doista želimo ciljano i namjerno spoticati naše sugrađane, nevine prolaznike?! I sama pomisao na namjerno spoticanje građana u današnjim europskim gradovima duboko je odbojna, osobito jer mjedene pločice stvarno mogu biti i fizički vrlo opasne za spotaknute prolaznike.

Uza sve to, danas je vrlo upitna i opravdanost upućivanja sugrađanima prijeteće biblijske poruke, jer – prema riječima samog autora –

ideologija *Kamena za spoticanje* zasniva se na citatu iz biblijske *Knjige proroka Izaije, 8*: “*Gospodin nad vojskama ... jedino njega se bojte, strah od njega nek’ vas prožme ... On će vam biti zamka i kamen spoticanja i stijena posrtanja ... zamka i mreža ... mnogi će posrnuti, pasti, razbiti se, zaplesti se, uhvatiti se...*” Zar mi danas, u inače plemenitom nastojanju za podsjećanje sugrađana na naše nevine bližnje – ubijene u neusporedivom nacističkom zločinu – stvarno trebamo nastojati da se mirni prolaznici “boje, da ih strah prožme, da padnu u zamku, posrnu na stijeni i padnu, da se razbiju, zapletu se, uhvate se u mrežu...”.

Pri svemu tome, treba znati da je *Kamen* masovni komercijalni proizvod, nije umjetnina niti doličan spomenik. Stoga je za mene i za mnoge koji su ga, uvažavajući činjenice, studiozno i bez emocija analizirali, bolan problem što židovske zajednice i pojedinci sve više sudjeluju u njegovom postavljanju. Jer ovaj moralno i povijesno štetan projekt zapravo je tek vrlo uspješan posao: za sada lagodno uzdržava autora Guntera Demniga i njegove poslovne suradnike (od 2005. godine Michael Friedrichs-Friedländer je suradnik na projektu), a stalnim rastom ostvaruje i doživotno izdašno novčano osiguranje njihovog potomstva.

Treba znati i ovo: projekt naručitelje uglavnom privlači kao navodno „umjetničko djelo”, ali iz rješenja poreznih vlasti jasno je da je to industrijski proizvod, a ne umjetnina (prvotno je bio porezno prijavljen kao umjetnina, te se našao u nižoj poreznoj kategoriji – sedam umjesto 19 posto, ali je od 2011. godine u višoj stopi poreza, jer *Kamenje* se, prema rješenju poreznih vlasti „izrađuje manufakturno”, dakle serijski). Demnig za sebe izjavljuje da “nije milijunaš, kako se tvrdi, već od te zarade živi devet ljudi”; no upravo od trenutka povišenja porezne stope moraju sami kupci *Kamena* – a ne onih *devet ljudi koji od toga žive* – više nego obilato podmiriti višu stopu poreza. Jer, do podizanja porezne stope, cijena pojedinog *Kamena* iznosila je 95 eura, a od tada je 120 eura. Dosadašnji ukupni utržak okvirno može izračunati svaki učenik nižih razreda osnovne škole: do ljeta 2023. godine *Kamenje* je postavljeno u pločnike oko 1000 gradova u 27 zemalja, ukupno oko 100.000 komada.

Nedvojbeno je da se u praksi daleko najveći postotak *Kamenova postavi* u spomen na Židove – žrtve nacističkog i (u nas) ustaškog rasnog zakona, dakle na žrtve Holokausta – nacističkog “Konačnog rješenja židovskog problema”. Sjećanje na Holokaust je u naše doba bitan dio židovskog identiteta; židovstvo diljem svijeta je povezano zajedničkim osjećajem prema šest milijuna žrtava tog povijesno jedinstvenog, neus-

poredivog povijesnog genocida. Ali *Kamen za spoticanje* ne govori o Holokaustu. Na mjedenim pločicama na *Kamenu* ne smije se, uz standardne najoskudnije podatke, upisati samo dvije riječi koje bi barem malo smanjile grotesknost toga navodnog spomenika, a te su riječi: žrtva Holokausta. Jer sadržaj pločice je ograničen proizvođačevim autorskim pravom. Tako na pločicama čitamo riječi koje nam više ne znače mnogo ili su nedovoljne, primjerice: „deportiran” „Jasenovac” „Auschwitz”, „umrla u transportu”... Jer i drugi su, a ne samo Židovi, po raznim osnovama stradavali u Jasenovcu i Auschwitzu, bili deportirani i transportirani, uhićeni i okrutno umoreni, ali izbjegavanjem riječi Holokaust IZBJEGAVA SE I SPOZNAJU DA SE RADI O ŽIDOVIMA ŽRTVAMA HOLOKAUSTA! A navodno to jest ili bi trebao biti cilj židovskih postavljača *Kamena*.

Primjerice na *Kamenu* postavljenom za Leu Dojč (na tom vrlo prometnom mjestu u središtu grada, najčešće uprljanom ili okruženom raznim otpatcima), piše: *OVDJE JE ŽIVJELA / LEA DEUTSCH* (čak je u duhu novog prijetvornog doba, na dnevnopolitički podoban način „ispravljen” pravopis kojim se u vrijeme njezina života pisalo njezino prezime: DOJČ) *rođ. 1927. / INTERNIRANA 1943. / ZATVOR SAVSKA CESTA / ZAPADNI KOLODVOR / UMRLA SVIBANJ 1943. / U TRANSPORTU*. Trebali bi uz ovo marni postavljači tog (i drugih) *Kamenova* odgovoriti: što današnjem prolazniku, koji je prosječno „rođ.” jedan ljudski vijek nakon njemu anonimne Lee, konkretno znače riječi *interniran, zatvor savska cesta, zapadni kolodvor, transport...* pa čak i, gramatički ispod svakog dna: *umrla svibanj 1943.* Što prolaznik, i uz najbolju volju, iz toga može konkretno spoznati o sudbini osobe u čiji spomen je *Kamen* postavljen? To su samo riječi nanizane na metalnoj pločici u pločniku, riječi koje danas ne znače praktično ništa. Tu je i neki *svibanj*, od prije (već) 80 godina, kada je UMRLA neka Lea Deutsch za koju dakako, nije čuo ni taj prolaznik ni njegovi sada već sredovječni pa i postariji roditelji, niti itko od njegovih i njihovih znanaca... Zašto se ona, tako vam svega, našla i u čijoj *internaciji, zatvoru i transportu* (kakvom, čemu, zašto???) u kojem je, očito vrlo mlada, umrla tog davnog svibnja 1943. godine??? Gdje se tu saznaje nešto o ustašama, nacistima, rasnim zakonima koji su propisali uništenje Židova i među njima Lee Dojč, gdje se saznaje, uostalom, da je ta Lea bila Židovka i da je baš kao Židovka, i samo stoga, bila označena za smrt?!?! ZACIJELO, NE SAZNAJE SE IZ TOG *KAMENA*, pa ni ako se o njega spotakneš! *Kamen* ništa ne govori današnjem prolazniku, bilo to zbog nečije na-

mjere (tada je to *kukavičje jaje*) ili zbog nesposobnosti navodnog umjetnika Demniga i zbog nepromišljenosti postavljачa.

Zatim, u razumljivom pijetetu prema svojim ubijenim članovima – žrtvama rasističkog progona, židovske zajednice žele čuvati sjećanje na njih, pa i postavljanjem *Kamena za spoticanje*, unatoč spoznaji i upozorenjima o njegovim negativnostima. Međutim, dodatna moralna dvojba oko toga je što se *Kamenovi* uglavnom postavljaju u spomen na značajna imena tih zajednica (u Zagrebu, primjerice, rabin Šalom Freiburger i dijete-kazališna zvijezda Lea Dojč...). Nema *Kamenova* za brojne druge žrtve, danas praktično anonimne, osim privatnom kupnjom nekog već ostarjelog rođaka (nekoliko slučajeva mi je poznato u Zagrebu, u lošem stanju i često još gorem okruženju).

Zatim, sa specifične židovske točke gledanja, projekt *Stolperstein* pati od još jednog bitnog i nerješivog nedostatka, a njega se u židovskim krugovima ili zanemaruje ili je vođama zajednica čak nepoznato. A to je: projekt objedinjuje najširu moguću zamislivu paletu kategorija žrtava, čime krajnje devalvira memoriju žrtava Holokausta: izjednačuje žrtve jedinstvenog povijesnog genocida, Holokausta, sa žrtvama nacističkog progona iz svih drugih, vrlo brojnih i posve neusporedivih, heterogenih kategorija.

Prema službenoj stranici projekta, *Kamen za spoticanje* nudi se na prodaju kao spomen za: Nijemce žrtve nacističke eutanazije/eugenike, žrtve deportirane u sve vrste nacističkih logora i po raznim temeljima progona, žrtve rasistički progonjene i istrebljivane Rome/Sinte, žrtve Jehovine svjedoke, žrtve rasistički progonjene njemačke građane afričkog podrijetla, žrtve homoseksualne osobe, žrtve pripadnike raznih građanskih i političkih skupina koje su u bijegu pred nacistima počinile samoubojstvo, žrtve koje su emigrirale s nacističkih područja u bijegu pred nacistima, žrtve političke i moralne protivnike nacizma na temelju kršćanskih uvjerenja, žrtve masoni, žrtve vojnici zemalja Saveznika, te žrtve iz najrazličitijih kategorija njemačkih politički nepoćudnih građana (članovi Komunističke i Socijal-demokratske stranke, dragovoljci španjolskog građanskog rata, vojni dezertteri, prigovaratelji savjesti, “urođeni kriminalci”, prekršitelji raznih nacističkih zakona, “asocijalne” osobe, beskućnici, prosjaci, osobe koje su pomagale bjeguncima pred nacističkim progonom, osobe optužene za izdaju, vojničku neposlušnost i “podrivanje nacističke vojske”).

Nebitno je ima li u tom niveliranju toliko brojnih i nespojivih kategorija žrtava neke autorove namjere, ili je taj krajnje heterogeni

popis tek produkt grube neobazrivosti njegove početne (svakako komercijalne) ideje. Ali naše (židovsko) današnje prihvaćanje takvog relativiziranja žrtava Holokausta putem prihvaćanja *Kamena* kao spomenika, vodi postupnoj relativizaciji povijesnih činjenica: voda na mlin negatora Holokausta! U budućnosti, to vodi i našem zaboravu na žrtve koje je nacizam sa suradnicima ubio samo zbog iracionalne mržnje prema židovstvu. S informiranog i odgovornog židovskog gledišta, *Kamen za spoticanje* je fizičko i simbolično gaženje memorije žrtava Holokausta.

Učiteljica je u ovu bilježnicu prestala upisivati svoja razmišljanja dana sedmog listopada 2023. godine. Umjesto bilo kakvog svog završnog zapisa, kao jedino primjerenu, ovdje navodi rečenicu profesora Howarda Jacobsona iz njegova osvrtu na taj povijesni dan (u *The Guardianu*): „Svijet je nakon oslobođenja [nacističkih] logora smrti rekao *Nikad više*, ali to *nikad* sada se vraća u svome punom grimiznom sjaju.”

Pored te stvarnosti, svaki daljnji učiteljičin zapis bio bi uvredljivo trivijalan.

Ostaju samo riječi koje se izgovara dnevno, u najvećoj ljubavi, nadi i pouzdanju, ali i kao utjehu u najvećoj nevolji i očajavanju, u vapaju za pravdom, u posljednjem trenutku života, u najvećem mogućem gubitku:

Šema Israel ... – Čuj Izraele ...

Julija Koš, afirmirana hrvatska i međunarodna autorica i predavač na teme iz židovskih studija, u ovoj knjizi otvara pogled i u osobne stavove oko povijesnih i suvremenih tema iz židovskog svijeta, od drevne prošlosti do sadašnjosti. Većina tih tema čitateljskoj je javnosti manje ili nimalo poznata, među njima neke su i kontroverzne, napose povijesne činjenice o točkama dodira židovstva s kršćanstvom i islamom, te o židovstvu u suvremenom svijetu i u Hrvatskoj.

ISBN 978-953-7926-26-7

9789537926267